

**МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҲИ
ДАВЛАТИИ БОХТАР БА НОМИ НОСИРИ ХУСРАВ»**

Бо ҳуқуқи дастнавис

ШОҲЗОДА ГУЛНОРА АМРИДДИН

**ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ
ЗАБОНИ АШЪОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филология аз рӯйи
ихтисоси 6.2.1. – Забони тоҷикӣ

Рохбари илмӣ:

номзади илми филология, дотсент

Сулаймон Анварӣ

Бохтар – 2026

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	4
 БОБИ 1. ВИЖАГИҲОИ МАЪНОИИ АШЪОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН	
1.1. Қойгоҳи вожаҳои қадимаи тоҷикӣ дар ашъори шоир.....	12
1.1.1. Вожаҳои марбут ба исм.....	12
1.1.2. Вожаҳои марбут ба феъл.....	14
1.1.3. Вожаҳои марбут ба зарф.....	15
1.2. Қойгоҳи калимаҳои омиёна дар ашъори шоир.....	16
1.3. Қойгоҳи воҳидҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақол дар ашъори шоир.....	32
 БОБИ II. ГУРҶҲОИ ЛУҒАВИИ АШЪОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН	
2.1. Мавқеи муродифоти луғавӣ дар ашъори шоир.....	46
2.1.1. Вожаҳои ҳаммаъноӣ исмӣ бо ҷузъҳои тоҷикӣ – тоҷикӣ.....	47
2.1.2. Вожаҳои ҳаммаъноӣ сифатӣ бо ҷузъҳои тоҷикӣ – тоҷикӣ.....	50
2.1.3. Вожаҳои ҳаммаъноӣ феълӣ бо ҷузъҳои тоҷикӣ – тоҷикӣ.....	50
2.1.4. Вожаҳои ҳаммаъноӣ исмӣ бо ҷузъҳои тоҷикӣ- арабӣ.....	51
2.1.5. Вожаҳои ҳаммаъноӣ сифатӣ бо ҷузъҳои тоҷикӣ – арабӣ.....	52
2.1.6. Вожаҳои ҳаммаъноӣ исмӣ бо ҷузъҳои арабӣ-тоҷикӣ.....	53
2.1.7. Вожаҳои ҳаммаъноӣ исмӣ бо ҷузъҳои арабӣ – арабӣ.....	55
2.2. Мавқеи калимаҳои сермаъно ё омонимҳо дар ашъори шоир....	60
2.3. Мавқеи калимаҳои зидмаъно дар ашъори шоир.....	72
2.3.1. Вожаҳои зидмаъноӣ мансуб ба исм.....	81
2.3.2. Вожаҳои зидмаъноӣ мансуб ба сифат.....	82
2.3.3. Вожаҳои зидмаъно бо ҷузъҳои исм – сифат.....	82
2.3.4. Вожаҳои зидмаъно бо ҷузъҳои сифат – исм.....	82
2.3.5. Вожаҳои зидмаъноӣ мансуб ба феъл.....	82
2.3.6. Вожаҳои зидмаъноӣ мансуб ба зарф.....	83
2.3.7. Вожаҳои зидмаъно бо ҷузъҳои сифат + зарф + зарф – сифат.....	83
2.3.8. Таркибҳои зидмаъно аз нигоҳи иштироки ҷузъҳо.....	84
 БОБИ III. САҲМИ ШАМСИДДИН ШОҲИН ДАР ҒАНӢ ГАРДИДАНИ ЗАХИРАИ ЛУҒАВИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ	
3.1. Таҳлили баъзе калимаҳои ашъори шоир.....	86
3.1.1. Вожаҳои тоҷикӣ - форсӣ – дарӣ.....	86
3.1.2. Унсурҳои луғавии дар форсӣ ва дарӣ истифодамешуда	88

3.1.3. Мавқеи маъноии калимаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ.....	91
3.1.4. Калимаҳои арабии дар забони тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ маъноӣ муштаракдошта.....	96
3.2. Ҷойгоҳи вожаҳои забон ва сухан дар ашъори шоир.....	100
3.3. Истилоҳоти забоншиносӣ дар ашъори шоир.....	136
3.4. Истилоҳоти мусикӣ дар ашъори шоир.....	139
3.5. Нақши воситаҳои тасвир дар таркибсозии забони ашъори шоир.....	149
3.6. Бозтоби ганҷинаи вожагони забони ашъори шоир дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ».....	157
ХУЛОСА.....	166
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	172
Рӯйхати адабиёт.....	173
Рӯйхати интишороти илмӣ доктараби дараҷаи илмӣ доир ба мазуи диссертатасия.....	184

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Забони ашъори устод Шамсиддин Шоҳин бо ғановати таркиби луғавӣ, дар бар доштани унсурҳои забони халқ, тарзи баёни сода дар таърихи забони тоҷикӣ, бахусус дар байни осори адибони охири асри XIX ва ибтидои садаи XX, мавқеи назаррас дорад. Пажӯҳишгарони вазъи забони ин марҳилаи инкишофи забон, чун Носирҷон Маъсумӣ, Саидмурод Ҳочиев, Саидқул Сабзаев ба ин вижагии забон ва тарзи баёни шоир ишорат кардаанд. Аз ҷумла, устод Носирҷон Маъсумӣ қайд кардааст: «Вобаста ба муборизаи торафт шиддатёбандаи чараёнҳои адабӣ ин равия (содабаёнӣ — Ш. Г.) дар назм ба таври анъанавӣ давом мекард. Шамсиддин Шоҳин ҳам нақши забони зиндаи халқро дар кори ҳақиқатан инкишоф додани забони адабӣ ва оммафаҳму сода кардани забон ва услуби назм нисбат ба замони худ дуруст фаҳмида, бойигарии забони халқро аз шоирони дигари муосири худ бештар дарк карда тавонист» [18. 201]. Саидмурод Ҳочиев низ Шамсиддин Шоҳинро ба ин гурӯҳи эҷодкорон мансуб донистааст [43.33].

Аслан, асоси назарияи мо ба мубрамии мавзуи таҳқиқ суҳанони зерини Пешвои муаззами миллат, Ҷаноби Олӣ, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қарор гирифтааст: «Мо бояд ба таърихи забони худ рӯй оварда рӯзгори ҷавонӣ, давраи нашъунамо, авомили зояндагии камназир ва густаришу боландагӣ ва албатта, сабабҳои шикасту заъфи онро аз ибтидо то имрӯз амиқтар омӯхта, зеботарин ва қоромадтарин унсурҳои мавриди ниёзи даврони худро пайдо намоем, аз таҷрибаи ҳамзабонон, он чи ба табиати забони мо созгор аст, баҳра бардорем, қолабҳо ва суннати воҷасозиро бо истифода аз осори гузаштагонӣ хеш фаъол созем, бори нуфузи забонҳои бегонаро, албатта, ҳар он чи таҳмилий аст, аз дӯш барандозем» [27]. Аз ин дидгоҳ ба омӯзиши забони устод Шамсиддин Шоҳин, вижагии таркиби луғат, гурӯҳҳои луғавию маъноӣ, ҷойгоҳи вожаву истилоҳ дар баён, мақоми аносири луғавии қадима, омиёна ва

воҳидҳои фразеологию зарбулмасалу мақолҳо дар ашъори шоир, унсурҳои луғавии то замони ӯ роиҷ дар забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ва пасон ҷойи худро аз даст дода (аз ҷумла, дар забони тоҷикӣ), мавқеи воситаҳои тасвири бадеӣ дар таркибсозии забони ашъори шоир ва бо дарназардошти ҷойгоҳи луғатҳои осори адиб, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» омадаанд, нишон додани саҳми эшон дар инкишофи забони адабии тоҷик рӯ овардем.

Хулосаи мо доир ба мубрами мавзӯ чунин аст:

- таркиби луғавию маъноии забони ашъори Шамсиддин Шохин бори аввал мавриди пажӯҳиш қарор гирифт;
- ба ин далел ҷойи ҳунари суҳанофаринии шоир дар як давраи барои таърихи халқи мо басо ҳассос равшан хоҳад шуд;
- инчунин, ҳонанда аз тариқи килки суҳанпардозии ин адиби сеҳрбаён бо имконоти баёни фасеҳи тоҷикӣ-форсӣ рӯбарӯ хоҳад омад;
- вобаста ба нуқтаи мазкур ҳунари суҳансозӣ ба воситаи истифодаи санъатҳои бадеӣ осонтар, яъне бидуни бо тақаллуфоти ҳунари мувочех шудан, даст хоҳад дод;
- аз омӯзиши забони ашъори шоир мутолиакунанда ғановати забони халқро бештар эҳсос хоҳад кард;
- омӯзиши истилоҳоти истифодакардаи устод Шохин, бавижа оид ба бахши санъати мусиқӣ, дар замони мо аз аҳаммияти хос бархурдор хоҳад буд;
- ҷойи басо аз моддаҳои луғавии истеъмолнамудаи ин адиби дар заминаи воҷасозӣ босалиқа дар фарҳангномаҳои мо холист. Ба ин хотир, дар диссертатсия зерфасла ихтисос додем;
- ба таносуби қорбурди қисме аз воҳидҳои луғавии форсии дарӣ дар ашъори Шохин ва вобаста ба таҳаввулоти сиёсӣ баъдан дар забони тоҷикӣ истифода намудани онҳо низ эътибор дода шуд.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Оид ба омӯзиши таърихи забони адабӣ, хусусан таркиби луғавии он, аз навиштаҳои устод Садриддин Айни,

Абдулғанӣ Мирзоев, Туракул Зехнӣ, Носирҷон Маъсумӣ, Саид Ҳалимов, Эмомалӣ Раҳмон ва дигарон гирифта то таҳқиқоти олимони ҷавони даврони мо осори фаровонеро ном бурдан мумкин аст, ки ба таърифи расидаанд ва ҳавии андак ишороте дар мавриди забони айёми рӯзгори устод Шамсиддин Шохин ҳам ҳастанд. Аммо ин ҷо осоре номбар хоҳанд шуд, ки каму беш ба таҳқиқи баъзе ҷиҳати забони шеърҳои Шамсиддин Шохин равшанӣ андохтаанд. Донишмандони бахши адабиёт ва забон ба монанди Холиқ Мирзозода [20], Расул Ҳодизода [42], Носирҷон Маъсумӣ [18], Эмомалӣ Раҳмон [27], Саид Ҳалимов [36; 38], Саидмурод Ҳочиев [43], Саидкул Сабзаев [29], Ҷ. Назриев [24], Ж. Гулназарзода [7], М. Темурова [30] ва А. Тоирзода [31] зимни таҳқиқи осор ва фаъолияти адабии Шохин, таърихи забони адабӣ, тағйирот дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ, вазъияти забони адабии тоҷик дар охири садаи XIX ва ибтидои садаи XX, забон ва услуби шоирони маорифпарвар дар доираи чанд ҷумла пирумуни бархе аз хусусияти забон, шеваи баён ва вижагии луғоти бақорбурдаи ӯ ибрози назар кардаанд. Аммо аксари муҳаққиқон аҳаммияти омӯзиши забони шоирро таъкид кардаанд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Пажӯҳиши ғановати таркиби луғавии ашъори Шамсиддин Шохин ба омӯзиши нисбатан пурраи таърихи забони тоҷикии интиҳои асри XIX ва ибтидои садаи XX мусоидат хоҳад кард. Ба ин васила захираи луғавии нуҳуфта дар осори маҳфузмонда ошкор ва ҳам боиси такмили ганҷинаи луғати забони тоҷикии муосир, ки ба инкишофи ҳар ҷи бештар ниёз дорад, хоҳад шуд. Ин гуна муносибатро ба омӯхтани таърихи забон «Барномаи рушди забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020- 2030» низ дар назар дорад ва аз талаботи дараҷаи аввали Ҳукумати Ҷумҳурии ҳисоб меёбад.

Бо дарназардошти зарурати мураттаб сохтани фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ бо фаро гирифтани дороии ганҷинаи луғат маводи аз доираи захираи вожаҳои забони назми устод Шамсиддин Шохин

гирдовардаи мо бо ҳадафи рушди мунтазами забон дар давраи Истиқлол ҷавобгӯ хоҳад буд.

Дарёфтҳои илмӣ мо дар заминаи таҳия ва такмили барномаи таълими таърихи забони адабии донишкадаву донишгоҳҳои ҷумҳурӣ аз аҳаммият ҳолӣ нест.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Вижагиҳои луғавию маъноии забони ашъори Шамсиддин Шохин дар заминаи маводи «Куллиёт»-и ӯ мавриди таснифу таҷзия қарор гирифт, ки ҳадафи пажӯҳиш буд.

Вазифаҳои таҳқиқ. Ҳангоми таҳқиқи вижагиҳои луғавию маъноии забони ашъори Шамсиддин Шохин матолиби зерин ба назар гирифта шуд:

- дастабандии мавод ба гурӯҳҳои луғавию маъноӣ;
- бозтоби вижагиҳои луғавию маъноии бархе аз вожаҳо;
- тавзеҳи унсурҳои омиёна, таркибҳои маҷозиву фразеологӣ ва зарбулмасалу мақолҳо;
- тасвири мавқеи муродифоти луғавӣ;
- нишон додани ҷойгоҳи вожаҳои сермаъно (омонимҳо);
- тафсири мавқеи калимаҳои зидмаъно;
- муайян кардани таносуби корбурди баъзе аносири луғавӣ дар забони тоҷикӣ ва форсӣ-дарӣ;
- бозтоби ҳунари суҳанофаринии шоир тавассути воситаҳои тасвир;
- шарҳи ҷойгоҳи бархе аз истилоҳот дар назми шоир;
- тавзеҳи мавқеи вожаҳои истифодашуда аз осори шоир дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ».

Объекти таҳқиқ. Маводи луғати осори интишорёфтаи Шамсиддин Шохин ба сурати «Куллиёт» (2006), «Шамсиддин Шохин» (2021), «Шохин» (1974), «Ашъори мунтахаб» (1959), «Девони ашъор» (2018), «Лайлӣ ва Мачнун» (2018) объекти таҳқиқ қарор гирифт.

Предмети таҳкикро дар диссертатсия вижагиҳои гурӯҳҳои луғавию маъноии забони ашъори Шамсиддин Шохин ва бозтоби саҳми ӯ дар афзудани ганҷинаи луғавии забони тоҷикӣ ташкил додааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Муҳтавои осор ва таҷрибаи эҷодии донишмандони ватаниву хориҷӣ, ба монанди Садриддин Айний, Эмомалӣ Раҳмон, Апресян Ю.Д., Рубинчик Ю. Н., Киселёва Л. Н., Николайчик В.Н., Хусрави Фаршедвард, Ҳасан Анварӣ, Туракул Зехнӣ, Холиқ Мирзозода, Носирҷон Маъсумӣ, Раззоқ Гаффоров, Қосимова М. Н., Саид Ҳалимов, Қумрихон Тоҳирова, Мардон Муҳаммадиев, Турдихон Бердиева, Гаффор Ҷӯраев, Шаҳбозбек Кабиров, Саидкул Сабзаев, Сайфиддин Назарзода, Абдучамол Ҳасанзода, М. Ҳ. Султон, Муҳаммадовуд Саломиён, дар ташаккули сохтор ва мазмуни диссертатсия асар гузоштаанд. Мурочиати муаллиф ба луғатномаҳои бисёр, аз «Ғиёс-ул-луғот»-у «Бурҳони қотеъ» гирифта то ба «Фарҳанги забони тоҷикӣ», ки дар феҳристи манобеи истифодашуда зикр ёфтаанд, дар заминаи асоснок ифода гардидани назари илмӣ судманд воқеъ шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Таҳқиқи илмии диссертатсия бо равишҳои муқоисавӣ- таҳлилӣ, тафсиру тавзеҳ, усули луғавию маъноӣ ва сохторӣ сурат гирифтааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Манбаи асосии таҳқиқ «Куллиёт» -и Шамсиддин Шохин қарор гирифт. Дар баъзе мавридҳо аз осори дар заминаи ин асар батабърасида, амсоли «Девони ашъор», «Ашъори мунтахаб» (нашри форсӣ), «Лайлӣ ва Мачнун» низ истифода шуд.

Навгониҳои илмии таҳқиқ. Вижагиҳои таркиби луғавию маъноии забони ашъори Шамсиддин Шохин дар забоншиносии тоҷик, хусусан дар бахши луғатшиносии он, бори нахуст таҳқиқ мешавад. Дар таърихи забони тоҷикӣ гурӯҳҳои луғавию маъноӣ дар ҳеҷ рисолае ба ин андоза, ки дар мисоли забони ашъори Шамсиддин Шохин анҷом пазируфта ва таҳлилу тасниф шуда бошад, вучуд надорад. Маҳорати шоир дар ин

замина мустанад ба қалам омадааст. Муаллиф дар боби таносуби истеъмоли бархе аз вожаҳои куҳан (тоҷикӣ-форсӣ) ва муқтабас (аз арабӣ) дар забони тоҷикӣ ва форсӣ-дарӣ (ба асоси забони назми Шохин) андеша иброз намудааст. Иттилои комилтарро доир ба ҷойгоҳи вожаҳои омиёна дар назми классикӣ аз ин диссертатсия ба даст овардан мумкин аст. Пиромуни бархе аз истилоҳот ҳам маълумоти тоза дода шудааст. Дар мавриди хунари шоир доир ба қорбурди таркибҳои маҷозӣ, зарбулмасалу мақол дар забони шеър ва маҳорати ӯ дар такмили қисме аз онҳо ҳам суҳан дар миён аст. Таркибҳои тавассути унсурҳои тасвирсохтаи Шохин ҷалби тавачҷуҳ менамоянд ва хонанда ҳам бо баъзе аз чунин таркибу иборот бори аввал рӯбарӯ мешавад.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Илми луғатро уламо «тоҷи ҷамеи улум» гуфтаанд. Аз ин рӯ, таҳқиқи чунин мавзӯ дар амри ошкор намудани сарвати луғавии забон басо арзишманд аст.
2. Гирд овардан ва гурӯҳбандӣ кардани аносири луғавии осори бадеӣ, аз ҷумла, маводи луғати ашъори Шамсиддин Шохин, гувоҳи саҳми ӯ дар рушди забон аст, ки дар диссертатсия бозтоби густарда дорад.
3. Вобаста ба мавзӯ бархе аз калимаҳои қадимаи тоҷикӣ-форсӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд, ки муаллиф эҳёи мучаддади онҳоро хотиррасон менамояд.
4. Ба сурати комилтар бори аввал дар хусуси нуфузи вожаҳои хосси гуфтори мардум дар назми классикӣ (дар мисоли шеъри Шохин) мулоҳиза баён мегардад.
5. Ба иртиботи ҳалли масъалаи манзури назар дар бораи далелҳое аз забони назми шоир суҳан меравад, ки ақидаи бунёдан як забон будани тоҷикию форсӣ ва дариро бори дигар собит месозанд.
6. Тавассути ин диссертатсия баъзе вожа ва истилоҳоти барои илм ва соҳаҳои дигари фаъолияти ҷомеа зарур таъкид мегардад.

7. Ҳунари эҷодӣ ва маҳорати сухандонии як адиб дар забоншиносии тоҷик бори нахуст тавассути афкори назарии худӣ ӯ таъйид мешавад, ки ин тарзи андешаронии илмиро дар «чаҳорчӯбаи маъмул»-и пажӯҳиши лингвистӣ вобаста ба фазои мусоиди айёми Истиклоли кишвар метавон маънидод кард.

Аҳаммияти назариявӣ ва амалии таҳқиқ. Диссертатсия доир ба вазъи забони тоҷикӣ дар охири асри XIX ва аввали садаи XX, бавижа таркиби луғавии он, маълумоти муфасссалро дар бар дорад ва барои ниёзмандон иттилоӣ хуб медеҳад. Маводи ғирдоварда, инчунин, дар таҳияи луғатномаҳо, аз ҷумла, фарҳанги осори Шамсиддин Шохин, ба кор меравад. Натиҷагирӣҳои илмӣ муаллиф дар омода сохтани барномаҳои луғатшиносии забони тоҷикӣ, дастурҳои омӯзишӣ ёрӣ мерасонад. Аз ин мавод дар баргузориҳои дарсу семинару курсҳои махсуси факултетҳои филологии донишгоҳҳо низ истифода бурдан мумкин аст.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Вижагиҳои луғавию маъноии забони ашъори Шамсиддин Шохин» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология бо шиносномаи ихтисоси илмӣ 6.2.1. — Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми доктараби дараҷаи илмӣ аз он иборат аст, ки бори аввал вижагиҳои луғавию маъноии забони ашъори Шамсиддин Шохинро, ки дар поёни садаи XIX ва оғози садаи XX зиндагӣ ва фаъолият доштааст, ба сурати мукамал, яъне диссертатсия, ба анҷом расонидааст.

Муаллиф ҳудудан 6 сол ба омӯзиши мавзӯ ва ҷамъ кардани мавод машғул шуда, доир ба ин масъала якчанд мақолаи илмӣ нашр карда, инчунин, дар конфронсҳои донишгоҳиву ҷумҳуриявӣ бо маърузаҳои илмӣ суханронӣ намудааст.

Тасвиби амалии таҳқиқ. Натиҷа ва хулосаи таҳқиқ ба сурати гузоришҳои илмӣ дар конфронсҳои донишгоҳӣ ДДБ ба номи Носири Хусрав ва ҷумҳуриявӣ ДДОТ ба номи Садриддин Айни мухтасаран ироа гардидаанд.

Мавзуи диссертатсия мубрам буда, дар маҷлиси васеи кафедраи забони тоҷикӣ Муассисаи давлатии таълимии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (суратчаласаи № 6 аз 23.12.2025) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзуи диссертатсия. Мухтавои асосии диссертатсия дар 9 мақолаю маърузаи илмӣ дар маҷмуаю маҷаллаҳои илмӣ ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, маводи конференсияҳои ҷумҳуриявӣ байналмилалӣ, аз ҷумла, 6 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 3 мақолаи дигар дар маводи конференсияҳои байналмилалӣ ба таъъ расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, 12 фасл хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, 185 саҳифаи чопи компютерио дар бар мегирад.

БОБИ 1. ВИЖАГИҲОИ МАЪНОИИ АШЪОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН

1.1. Ҷойгоҳи вожаҳои қадимаи тоҷикӣ дар ашъори шоир

Чи тавре ки мо мушоҳида кардем, дар забони осори шоир, махсусан дар ашъори ӯ, сарвати луғавии забони давр инъикос ёфтааст. Унсурҳои луғавии дар эҷодиёти шоир бақоррафта таркибан гуногун мебошанд. Яъне онҳо иборатанд аз калимаҳои маъмули замони шоир ва қадима. Сабзаев С. [59] дуруст қайд намудааст, ки «Аксари кулли калимаҳои тоҷикии дар эҷодиёти ин шоирон (манзур шоирони маорифпарвар–Ш.Г) истифодашуда ҳоло ҳам аз калимаҳои серистеъмоли забони тоҷикӣ ба шумор мераванд. Чунин калимаҳо ба ҳама маълуманд ва ба таҳлилу шарҳу эзоҳ додан эҳтиёҷ надоранд» [59, с.31]. Муҳаққиқи маъруф таҳқиқи вожаҳои нисбат ба айёми зиндагии шоирони маорифпарвар қадимаро муҳим шуморидааст, яъне он гурӯҳи калимаҳоеро, ки «оҳиста оҳиста қуҳна шуда аз истеъмол баромадан гирифтанд». Ӯ дар ҳамон маврид боз гуфтааст, ки «калимаҳои тоҷикии алҳол архаистишудаи ашъори маорифпарварон назар ба калимаҳои арабии архаистишуда хеле каманд» [59, с. 31].

Мо ин фикри устод Саидкул Сабзаев -ро таъйид менамоем. Зимнан, гуфтанием, ки дар пажӯҳиши ин матлаб эшон чанд далелро аз сухани Шоҳин низ зикр кардааст, ба мисли **гусиған** (шикаған), **сипеҳр** (фалак, осмон), **мӯя** (гиря, навҳа) ва ғайра. Аммо дар сухани шоир миқдори зиёди чунин унсурҳои луғавӣ ба назар расид, ки, инак, шарҳ хоҳанд ёфт.

1.1.1. Вожаҳои марбут ба исм. Қисми зиёди чунин калимаҳо ба категория исм мансубанд, монанди **пур** (**писар**: Худоро сано гӯю маро дуруд, Ҳам аз мо бар он **пури** доно дуруд, [145, с. 498], **бону** (**зан**, **хонум**): Ин гуфту ниҳод сар ба зону, Хуш шуд дили хоҷа, чони **бону**, [145, с.387]

кох (**қаср**): Ту ғофилӣ, эй ҳарифи мағрур, Мағрур ба коху ғофил аз гур, [145, с.256], **пӯзиш** (**узр**): Чобук ба високи ӯ фурӯ шуд, Дар **пӯзиши** ҳоли зори ӯ шуд, [145, с.429], **тагарг** (**жола // чола**): В-эй, ки бар сафҳаи олий рақами хомаи ту Чун **тагарге** ба рухи лола муқаттар бошад, [145, с.236], **жарф** (**умқ, чукур**): Ҳарчанд табира **жарф** некӯст, Аз зарбати саҳт афғанад пӯст, [145, с.410], **гом** (**қадам**): Поям накушудааст айём, То дар пайи ӯ ҳамезадам **гом**, [145, с.377], **мӯя** (**нола, навҳа**): Зи **мӯя** тоқати ман баски бе рухи ту гудохт, Танам низортар аз мӯйи он миён шудааст, [145, с.51], **дарвеза** (**гадо, соил**): Ҳар кучо фикри ту чун баҳр гуҳар афғонад, Мениҳад косаи **дарвеза** садаф ҳамчу хубоб, [145, с.219], **тиҳӣ** (**холӣ**): Баҳори сурату мо арзи ин ҳама яксар, **Тиҳӣ** зи ранги ҳаюлову бўйи чавҳар буд, [145, с.243], **пиромун** (**атроф, гирд**): Шерон даҳан аз шикор баста, **Пиромуни** ӯ ҳисор баста, [145, с.409], **сӯг** (**мотам, андӯх** – дар вожаи **сӯгдор**): Гуфтам, ки, эй, ҳадиси ту дар гӯши чони ман Беҳ з-он расад, ки муждаи суре ба **сӯгдор**, [145, с.253], **шигифт** (**хайрат, таачҷуб**): Худойгоно, кафи чу баҳрат шиори бахшиш агар кунад сар, **Шигифт** набвад, ки дурри лоло шавад ба қимат зи муҳра камтар [145, с.263]; **фарҳанг** (**тамаддун, маданият, дониш...**): Ороми дил аз дилам рамида, **Фарҳанги** сар аз сарам парида [145, с.438], **хадев // хидев** (**подшоҳ, сарвар, сардор**): Фарзанди арҷманди **хадеви** замонай, Гаҳ он, ки ёфт пояи давлат бад-ӯ қарор [145, с.253], **мубад** (**ҳаким, доно**): Дар истифозаи ҳикам аз **мубади** сипеҳр Онӣ, ки бонги хеш ниюшӣ зи кӯҳсор, [145, с.253], **ситеғ** (**кулла**): Хомаам бин, ки чунин сайфи **ситеге** бингошт, Хост, то аз пайи кадводаи кина ба пайдо зи касе, [145, с.237], **басич // басеч** – исми масдар (**басич намудан**)–ин чо ба маънии парвариш кардан: Аввал чу **намудай басичам**, Чун ҳеч шудам, мазан ба ҳечам, [145, с.446]. Вожаи **сигол** (хаёл, фикр, андеша) дар таркиб (**шумсигол**) омадааст:

Ба ҳеч мартаба ғофил наметавон будан

Зи мардумони табаҳинтизои **шумсигол** [145, с.146].

Бо вожаи бостонии **сигол** таркиби сифатӣ сохта шудааст.

1.1.2. Вожаҳои марбут ба феъл. Андешаро доир ба истифодаи исмҳои қадима ва сифат (танҳо як мисол) бо калимаи **шумсигол**, ки ҷузъи дуюм бостонист, ба поён расондем. Аммо дар мавриди феълҳои басо пешина суҳанро боз аз вожаи **сигол** ва шакли тасрифии он шуруъ мекунем. Истеъмоли он ба ин сурати тасрифӣ – **сиголанд** (аз масдари **сиголидан** ба маънии **фикр кардан, тадбир андешидан, чора чустан**) [116-2, с.232]: Ҳар ҷо ки равӣ, зи ту биноланд, Бар н-омаданат дуо **сиголанд** [145, с.456], воқеъ шудааст. **Гусехтан** (нигар **гусил** феъли амр аз **гусехтан**) [105-2, с.194] низ ба шакли тасрифӣ – **бигсалад** (ба мафҳуми **шикастан, буридан**): канда шудан, пора шудан [115-1, с.298] ба кор рафтааст:

Бархез, ки он хучаста фарзанд

Дур аз ту зи хеш **бигсалад** банд [145, с.410].

Феълҳои дигар аз ин ҷумлаанд: **густар**, феъли амр аз масдари **густардан** ба маънии **пахн кардан** ва **фурӯ чидан** [105-2, с.194] дар таркиби **қасидагустар**: Бувад, ки кардам бад-ин атият, ки дидам аз шаҳ ситоиш Ба масти май, ба матлаи нав зи табъи нозук қасидагустар [145, с.263]; **охтан** (кашидан, кин, кинаварзӣ): Бифармуд то ханҷар афрохтанд, Сари бегуноҳон ба дор **охтанд** [145, с.490]; **андӯхтан** (ғун кардан, ҷамъ кардан): Ба забти мадохил бупардохтӣ, **Биандӯхтиву** барандохтӣ [145, с.481], **ситурдан** (тарошидан, тоза кардан): Мӯяш бисутурду тан бишусташ, Овард ба ҳолу ҳол ҷусташ [145, с.384], **пӯйидан** (чунбидан, ба тарафе майл кардан): Тариқи ҳайрати он ҷилва баски **мепӯям**, Тавоф мекунад ойина нақши пойи маро [145, с.29], **гаройидан** (майл кардан ба сӯе, бархӯрдан): Озурд агар ҷон зи ту, ранҷид в-агар дил, Бозат дилу ҷонам, агар ойӣ, **бигарояд** [145, с.117], **гумоштан** (таъин кардан, мутасаддӣ кардан; зери назар доштан; гумон доштан): Доно **гумоштам**, ки сурудам ба шаъни ту, В-арна ба мадҳи мардуми нодон маро ҷӣ кор? [145, с.254], **ниюшидан** (шунидан, гӯш додан): В-аз ишон дар он қазя ҷуст эътироф, **Ниюшид**

посух, вале бар хилоф, [145; с.490], **фурӯҳиштан** (тарк кардан, гузаштан, сар додан): Эй **фурӯҳишта** зи сумбул ба рухи лола ниқоб, Эй зи ёкути тар оварда ба рӯй амбари ноб [145, с.218], **наваштан** (печидан, бастан; тай кардан): Обе ба ғайри назмаш натвон гуҳар **навашт**, Сехре ба чуз ҳадисаш натвон чалол ёфт [145, с.225], **шунуфтан** (шунидан, гӯш кардан): Ҳарчанд аз ин мамар сухан гуфт, Дар гӯш Салом ҳеҷ **нашнуфт** [145, с.434] ва феъли **ҳилидан** // **ҳалидан** ба сурати тасрифии **наҳилад** (ба мафҳуми гузоштан, мондан, ниҳодан): Сайди шикори туст, ту сайёди ўстӣ, Сайёд сайди худ **наҳилад**, гар кунад шикор [145, с.258].

1.1.3. Вожаҳои марбут ба зарф. Калимаҳои ин баҳши сухан нисбатан камтаранд. Танҳо вожаҳои зеринро ба қайд гирифтем: **эдун** ва **эдарро**. **Эдун** (ҳоло, акнун): Эй шумии толеи ту **эдун**, Тарсам, ки фитад ситора дар хун [145, с.370]; **эдар** (ин ҷо, дар ин ҷо. Дар луғот **эдар** ҳам ба мафҳуми **акнун**, **кунун**, **ҳоло** [118, с.459] омадааст: Касали кӯҳна, ки эдун ба касе ҳаст, бигӯ Бо ман ояд, ки дами Исавӣ **эдар** бошад [145, с.237].

Шамсиддин Шохин бо доштани ҳисси баланди миллӣ суннати ниғориши саромадони сухани тоҷикӣ - форсӣ, устодони каломӣ бадеъ Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосими Фирдавсӣ ва иддае аз ҳамқаламони онҳоро, бидуни маҳдудияти шароити худ, давом дода, шумори зиёди вожаҳои қадимаро ба кор бурдааст. Бо ин тарзи баён ӯ ва бархе аз маорифпарварони ҳаммаслакаш дар зинда нигоҳ доштани теъдоди бисёри воҳидҳои луғавӣ хидмат кардаанд. Басо аз вожаҳои ба қаламдодаи эшон ба рӯзгори маънавии мо расиданд. Калимаҳое, чун **пур**, **бону**, **кох**, **пӯзиш**, **жарф**, **гом**, **пиромун**, **сӯг**, **шигифт**, **фарҳанг**, **андӯхтан**, ки зикрашон дар боло рафт, дар давраи Истиқлоли кишвар умри дубора ёфтанд ва тарзи баёни мо бо истифодаи ин вожаҳои асили тоҷикӣ зеботару муассиртар шудааст.

1.2. Ҷойгоҳи калимаҳои омиёна дар ашъори шоир

Устод Бобочон Ғафуров дар баробари дигар хидматҳои аллома Аҳмад-махдуми Дониш дар арсаи илму адаб нақши ӯро дар таъсиргузоштан ба як зумра адибон ва ба воситаи маҳфилҳои худ ҳидоят додан ба онҳо, ки аз пайи тақлидкорӣ нараванд, низ васф намудааст. Аз ҷумла, навиштааст, ки «... ӯ (Шамсиддин Шохин –Ш.Г) тавонист дар атрофи худ як гурӯҳ пайравон – маорифпарварони асри XIX тоҷикро муттаҳид кунад» (18, с.804). То ҷое, ки мо медонем, дар байни пайравони Аҳмад - махдуми Дониш, ба монанди Абдулқодирхоҷаи Савдо, Қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ, Исо - махдуми Бухорой, Ҳайрати Бухорой, номи Шамсиддин Шохин ҳам омадааст. Мусалламан, ба равияи демократӣ кунондани забон дар таърихи адабиёти тоҷик аллома Аҳмад-махдуми Дониш асос гузоштааст ва эшон ба майли содабаёнии шогирдони худ таъсир бахшидааст. Бояд қайд кард, ки то ин давра адибон дар ҷаҳорҷӯби танги баёни классикӣ банд монда буданд ва, аслан, аз шеваи маъмули офариниши осори илмиву бадеӣ истифода мебуданд. Бо саъйи Аҳмад-махдуми Дониш аҳли қалам, хусусан дар эҷоди назм, андак-андак ба забони халқ рӯ оварданд. Роҷеъ ба ин вазъияти расмӣ навиштан то замони рӯзгори адибони номбурда, аслан, баъд аз асри XII, шоир ва донишманди тоҷик Доро Насот дар фарҳангномаи худ –«Фарҳанги Доро» [98] нигоштааст: «Тайи 1400 сол аст, ки назми форсӣ дар инҳитоти бухуру авзони арабӣ арза шуд ва ин ҷаҳорҷӯб фарогир аз вожаву таркибҳои вижае будааст, ба гунае ки ҳатто баъзан як вожа ё як таркиби роиҷ дар гуфтори мардумӣ агар ба назми классик ворид мешуд, ноҳинҷор ё номуносиб мешуморидаанд. Бад-ин далел, ки шеърӣ классик печ задан дар бистари ороҷо ва таркибҳои вижаи худро тарҷеҳ медод. Бо ин вучуд будаанд шоироне, ки тавонистаанд вожагони шохис ба рӯзгор ва гуфтори мардумро дар шеър бо ҳунари болои суҳанварӣ рӯйи қор оранд» [98, с.11].

Ин адиби луғатшинос барои исботи назари худ аз шеъри Шамсиддин Шоҳин далел интиҳоб карда гуфтааст, ки «Ба гунаи мисол, корбурди вожаи «барин» (ба маънии **монанд, чун ё мисл**)» дар ин авохир ба унвони як вожаи «безеб» ва номуносиб ба шеър мавриди интиқод қарор гирифт, аммо, бубинед, Шамсиддин Шоҳин, шоири тавонманди охири қарни XIX ва аввали қарни XX, ин вожаро чи гуна муносиб ва шинам (ба гуфтаи тоҷикон) бо ибороти классикӣ ба ҷавлон овард:

Эй лабат гул, оразат мул, турраат сунбул **барин**,

Ғабғабат дар ҷарбу нармӣ тухми нимдунбул **барин**» [98, с.11].

Азбаски мақсади мо дар ин фасл баррасии калимаҳое монанди пасоянди **барин** мебошад, лозим медонем, ки оид ба назари муҳаққиқони таърихи забон дар мавриди истифодаи чунин воҳидҳои луғавӣ, аз ҷумла, аз ҷониби Шамсиддин Шоҳин изҳори ақида намоем.

Дар забоншиносии тоҷик нахустин ва муваффақтарин олиме, ки доир ба вазъияти таърихи забони адабии тоҷик тадқиқоти мукамал анҷом додааст, устод Носирҷон Маъсумӣ мебошад. Ӯ дар рисолаҳои худ зери унвонҳои «Дар бораи вазъият ва баъзе тағйиротҳо дар таркиби луғавии забони адабии тоҷик дар асрҳои X - XIX», «Назаре ба забони адабии тоҷик дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX», «Мулоҳизаҳо оид ба вазъияти забони адабии охири асри XIX ва забону услуби Аҳмади Дониш», «Вазъияти забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX», ки дар китоби «Ҷаҳонбинӣ ва маҳорати»-и ӯ» гирд омадаанд, ҷо-ҷо дар бораи кӯшишҳо ва саҳми Шамсиддин Шоҳин дар инкишофи тарзи баён ва таркиби луғавии забони тоҷикӣ мулоҳизаҳои худро иброз намудааст. Чунончи, дар рисолаи «Назаре ба забони адабии тоҷик дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX» пиромуни нақши шоир дар адабиёти ин давр гуфтааст: «Шамсиддин Шоҳин нақши забони зиндаи халқро дар қори ҳақиқатан инкишоф додани забони адабӣ ва оммафаҳму сода кардани забон ва услуби назм нисбат ба замони худ дуруст фаҳмида, боигарии забони халқиро аз шоирони дигари муосири худ бештар дарк карда

тавонистааст. Вай калима ва ибораҳои дар забони гуфтугӯӣ мавҷудбудаи тоҷикӣ ва ўзбекиро, қатъи назар аз умумишаванда будан ё набудани онҳо, ба забони адабӣ дохил карда, барои боигарии таркиби луғавии забони адабӣ кӯшиш мекард» [33, с. 201]. Далели ин суҳанҳои пажӯҳишгар дар рисолаи «Дар бораи вазъият ва баъзе тағйиротҳо дар таркиби луғавии забони адабии тоҷик дар асрҳои X ва XIX» [32] ба назар мерасад. Устод Носирҷон Маъсумӣ дар ин матни пурраи «Қасидаи узрҳои ва тавсифи асп»-ро ки аз понздаҳ байт иборат буда ва молотол аз воҳидҳои луғавии гуфтугӯӣ мебошад, овардааст. Он калима ва таркибҳо инҳоянд: **махав, ковок, қоқ, қокуртӣ, пармӣ, оҳансав, оғил, алафи гандадарав, қад-қадди чав, бори нақав, мурғи титав** ва ғайра [33, с.151].

Аз навиштаи устод дар асоси луғати шеърӣ мазкур бармеояд, ки аксари чунин унсурҳои луғавии ўзбекӣ то замони зиндагии Шамсиддин Шохин ҳам мустақимал будаанд, лекин то давраи инқилоби Октябр ба забони адабӣ ворид нагардида ва ба меъёр мувофиқ шуморида намешудаанд. Калимаҳои зерин аз ин гурӯҳ мебошанд: **қишлоқ, байроқ, чуқур, бутун, қизик, қудуқ, элак, қулук, қундоқ, қош, йурма, оқсаққол, қилиқ, қуроқ, ямоқ, қайроқ, айлоқ, қашқа, қапқон, ёқ, қурут, эмизақ, эрка, эрмақ, қошук, сурма, қуюқ, қалин, ихчам** ва ғайра, ки қисме аз инҳо дар эҷодиёти Шохин дида мешавад ва мо поёнтар дар бораи онҳо андеша изҳор менамоем. Ба ақидаи Носирҷон Маъсумӣ дар забони аҳли қалам истеъмол ёфтани ин қабил вожаҳо ҳам бар ҳилофи табиати забон, ки падидаи иҷтимоист, намебошад. Ба ҳамин хотир дар забон корбурд пайдо кардани инчунин луғотро мутобиқи қонуни инкишофи забон маънидод намудани ин забоншиноси нуқтасанҷ амри воқеист, зеро «ба таркиби луғавии забони адабии тоҷик дохил шуда, дар муқодилаи афкор ҳамчун воситаи ифодаи маъниҳои конкретӣ ва тобишҳои махсуси маъноӣ хизмат мекунанд» [33, с.152].

Аз забоншиносони дигари тоҷик, ки роҷеъ ба «ҳолати забони адабии тоҷик дар охири асри XIX ва аввали асри XX» [17], яъне айёми зиндагии Шоҳин, мулоҳиза рондааст, устод Раззоқ Ғаффоров мебошад. Вай ҳам монанди устод Носирҷон Маъсумӣ истифодаи унсурҳои луғавии гуфтугӯӣ - халқиро, хусусан калимаҳои ўзбекиро, аз ҷониби шоирони маорифпарвар ба шумули Шоҳин, вобаста ба талаботи асарҳои ҳаҷвӣ шарҳ додааст. Чунончи, гуфтааст: «Зарурати услубии калима ва шакли воситаҳои грамматикӣ гуфтугӯӣ, нимшевагӣ ва шевагӣ дар ин қабил асарҳо иборат аз он аст, ки ҳаҷву мутоибаро самимӣ ва табиӣ гардонида, маром ва мақсади эҷодиро равшану таъсирбахштар талқин месозанд» [17, с.20].

Муҳаққиқ барои исботи фикри худ ба ашъори Шоҳин рӯ оварда «Мадҳияи узрҳоҳона ба тавсифи асп» ном шеъри ўро, ки пур аз ин гуна луғатҳо мебошад, далел овардааст. Аммо ин далелҳо, амсоли **тотуюк, асав, қав, қоқ** ва ғайра, ки «луғат ва воҳидҳои луғавии гуфтугӯӣ шевагӣ» номида шудаанд, сухани тоза нестанд ва муфассалтар дар рисолаи устод Носирҷон Маъсумӣ, ки дар боло зикр намудем, омадаанд.

Нуктаи ҷолиби диққат дар рисолаи устод Раззоқ Ғаффоров эътирофи ин воқеият аст, ки шоирони ин аҳд чун Савдо ва Шоҳин аз таъбир ва образҳои халқӣ истифода кардаанд. «Шоҳин ғайр аз образҳои халқӣ адоти ташбеҳ–пасоянди **барин**-ро низ аз забони зинда гирифтааст» [17, с.20]. Яъне ин адибон, ки осорашон дар асоси забони содаи тоҷикӣ эҷод гардидааст, бо кӯшиши худ забони сухани бадеиро–манзумро шевою фаҳмо ва хотирмон кардаанд.

Пажӯҳишгари дигари «Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX» Саидмурод Ҳочиев [81] хусусияти лексикӣ ва морфологӣ забони ин марҳалаи рушди забони тоҷикиро дар заминаи маводи «Тухафӣ аҳли Бухоро» -и Мирзосирочи Ҳаким мавриди омӯзиш қарор дода, фикрҳои шоёни таваҷҷуҳро ба қалам овардааст. Номбурда ҳам зимнан дар мавриди ҳолати забон ва баёни аҳли сухани ин давра, аз он ҷумла

Шамсиддин Шохин ва мавқеи воҳидҳои луғавии ҳалқиву гуфтугӯӣ дар ашъори ӯ, андеша иброз кардааст.

Устод Саидмурод Ҳочиев саҳми Шамсиддин Шохинро «Чун шоири ҳақиқатчӯ» [81, с.33] дар қорбурди калима, ибора ва зарбулмасалҳои ҳалқию гуфтугӯӣ муҳим шуморида, аз забони шоир, илова ба воҳидҳои луғавии ба ҳисобгирифтаи муҳаққиқон Носирҷон Маъсумӣ ва Раззоқ Гаффоров, чанд далели тоза, ба мисли ибораи **дарди бедармон** ва таркиби **миннат кардан** [81, с.33] ва ғайра, ки хосси забони гуфторӣ мебошанд, низ пайдо кардааст.

Зимни баррасии унсурҳои луғавӣ ва грамматикӣ Куллии Шохин калима ва таркибҳои, чун **нармак-нармак, дудафта, захроба, неш задан** (захр додан), **неш хӯрдан, калавида, кашида ба рӯ задан, ҳай кардан** [76, с.558], аз доираи назари устод Саид Ҳалимов, пажӯҳишгари дигари таърихи забони адабӣ, дур намондааст. Дар китоби ин олимони дақиқназар масъалаи дар баробари «калимаҳои адабии умумиистеъмоӣ, унсурҳои луғавию грамматикӣ қуҳнашуда» [76, с.558] ҷой доштани «унсурҳои забони гуфтугӯӣ ва унсурҳои забони бегона» [76, с.558] ҳам қайд гардидааст.

Дар тадқиқоти устод Саидкул Сабзаев ин ҷиҳати таркиби луғати забони Шамсиддин Шохин васеътар ба доираи таҳлил гирифта шудааст. Аз нигоҳи ӯ эҷодиёти шоир аз ҳар ҷиҳат нисбат ба дигар шоирони маорифпарвар бештар вижагӣ дорад.

Ба ин суҳанҳо таваҷҷуҳ шавад: «... ғазалҳои ин шоирон (шоирони маорифпарвар–Ш.Г.) аксаран хеле содаю раво ва оммафаҳм эҷод шудаанд. Мулоҳиза фармояд, аз ҷумла, яке аз ғазалҳои Шохинро, ки дар ниҳояти содагӣ ва бо қамолати маҳорату эҷодкорӣ ва бо услуби ифодаи сирф ҳалқӣ иншо шуда, ҳамаи калимаю ибораҳо ва воқеаҳои тасвиру образҳои куллан табиӣ ва оммафаҳманд...»[59, с.40].

Воқеан, матни ғазале, ки гувоҳ интиҳоб гардидааст, аз лиҳози тарзи баён басо сода аст ва ҳоло, ба хотири дар рисола ҷойи зиёдро

нагирифтан, аз баёни он худдорӣ менамоем. Дар ин рисолаи устод Саидкул Сабзаев вожаҳои мардумиеро чун **эзорпоча, сок, мункир** [59, с.41] мебинем, ки ба чашми муҳаққиқони қабл аз ӯ нарасидаанд. Таҳқиқи назарраси дигари эшон маънидоди мансубияти грамматикӣ ин гурӯҳи луғавӣ ҳисоб меёбад. Масалан, калимаҳои дорои мафҳумҳои исмӣ, сифатӣ ва феълӣ. Аз воситаҳои грамматикӣ дар забони халқ машҳур, чи дар забони ҳаёти шоир ва чи имрӯз, нақши пасванди-**ак** (**Рӯзаке** нашуда оби рӯи Мачнун резад, 59, с.41) таъкид гардидааст. Бо вучуди ин, мавзуи мавриди омӯзиш ба баррасии бештаре ниёз дорад.

Мулоҳизаҳои донишмандони зикршуда пиромуни калима ва ибораҳои халқӣ-гуфтугӯӣ дар ашъори Шохин ба коррафта бо суҳанони арзишманди муаллифи асари ҷомеи роҷеъ ба таърихи забони адабӣ ба нашррасида «Забони миллат–ҳастии миллат» хулоса мешавад: «Шохин аз ибораҳои халқӣ, яъне аз он таъбироте, ки дар забони гуфтугӯӣ ниҳоят маълум буданду дар адабиёти хаттӣ қор фармуда намешуданд, барои барҷаставу зебо баён намудани фикри худ хеле моҳирона истифода намудааст. Ин ибораю таъбирҳо дар шеърҳои ӯ дар баробари санъатҳои олиӣ классикӣ бамаврид оварда мешаванд» [54, с.270].

Он гуна, ки ишорат рафт, дар ин замина вожаҳоеро мисол меорем, ки ба чашми пажӯҳишгарони забони замони Шамсиддин Шохин нахӯрдаанд.

Ин вожаҳо исмҳои тоҷикиасл буда, аслан, аз ҷиҳати сохт содаанд ва номи мафҳумҳои гуногунро баён менамоянд. Чунончи, **кола. Кола**, ки дар шеъри шоир омадааст, шакли аз нигоҳи савтӣ тағйирёфта ё, ба таъбири классикӣ, муҳаффафи вожаи **коло** (ба маънои мол, матоъ; чизу чора–115-1, с.558) аст, аммо дар матни Куллиёт маънии киноявӣ гирифтааст: Бӯса аз лаъли туам дар ивази ҷон афтод, Буд ин кола гарон, шукр, ки арзон афтод, (145, с.80). Истифодаи ин мавқеи **кола (коло)** аз васеъ шудани маънии он дар ғӯйиши тоҷикӣ дарак медиҳад. Дар ин

лахча ба ҳамин сурат ба мафҳуми «мол, чорво» [121, с.335] низ мустаъмал аст.

Палав (дар забони мардум маъруф аст). Ва чи гуна тайёр кардани он ҳам ҳоҷат ба маънидод надорад. Доир ба ин моддаи луғавӣ дар фарҳанг танҳо як ҷумла аз аллома Аҳмад-махдуми Дониш – «Амир... ба вакили харҷ фармуд:... дили ман **палав** ба тақаллуф меҳаҳад» [116-2, с.20] мисол интиҳоб гардидааст. Дар забони Шоҳин ҳам истеъмом ёфтааст ва пешниҳоди байт доир ба он ба ганҷинаи вожагони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» афзунӣ мебахшад: Дар солу моҳу ҳафта набинад руҳе палав, Умраш шавад тамом ба таҳсили нони ҷав [145, с.29].

Патакро дар забони тоҷикӣ ҳама медонад ва дар луғат бе шохиди маъноӣ шарҳи пурра [116 - 2, с.45] ёфтааст. Вале дар тавзеҳи калимаи **дарак** дар байти Шоҳин калимаи **патакро** мушоҳида кардем [115 –1, с.325], ки аз як ғазали ӯ, ки бо радифи **кардам** ба охир мерасад, баргузида шудааст: Ба кафши ҷустуҷӯ дӯшинашаб наълу **патак** кардам, Ба сад ҷо гаштам, аз ҷое ҷавонеро дарак кардам [145, с.154].

Навола арабӣ буда, хӯрок; **лукма** маънидод шудааст [115-1, с.821]. Дар матни Куллиёт ҷуз ин мафҳумҳо – **пора** ё **лахт** (-и чигар) ба кор рафтааст: Наволаҳои чигар дар ҷаман ба даъвати кист, Ки лола дар табақи обнӯс бинҳода-ст? [145, с.44].

Кочол ҳам монанди вожаи **навола** ғайр аз маъноҳои ба қаламдодаи таҳиягарони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (асбобу анҷоми хона, коло, 115 -1, с.568) ба кор омадааст. Аз мавқеи истифодаи он маънии машғулият, пеша, шуғл, корубор ҳис карда мешавад ва тобиши гӯйишӣ дорад: Кору **кочоли** дигар нест маро ғайр аз ишқ, Ишқи хубон ҳама кори ману **кочоли** ман аст [145, с.48].

Тапонча чунин шарҳи адабӣ ёфтааст: **торсакӣ, шаппотӣ, шапалоқ**, [116-2, с.326]. Ба ин мафҳумҳо танҳо байти зерини Шоҳин гувоҳ пазируфта шудааст: Порам ҳама дасти ёр бар дӯш, Имсол **тапонча** дар баногӯш [116-2, с.326]. Лекин дар ин байт: Эй ораза **тапонча** зада бар

узори хост, Доғе ниҳода холи лабат дар канори хат [145, с.137] мафҳуми **болой, афзалият** ва **бартари**ро медиҳад.

Харак. Ба он маъние, ки Шоҳин ин калимаро кор фармудааст (чӯбча ва устунхончае, ки бар косаи танбӯр, дутор ва ғ. гузошта мешавад ва тор аз болои он мегузарад [116-2, с.463] мураттибони фарҳанг маҳз аз Шоҳин далели манзури назари моро интиҳоб кардаанд: Гар лофи афзалӣ бар ту зад аблаҳе, чӣ бок, Танбури эътибори туро, гӯ, бувад **харак**? [145, с.292]

Чакак. Аз мазмуни байт паранда будани **чакак** фаҳмида мешавад: Арбоби фазл бо ту наёранд ҳамсарӣ, К-он ҷо уқоб ҳамла барад, чун кунад **чакак**, [145, с.293]. То ҷое ки ба мо маълум аст, ин паранда дар миёни халқ бо номи **чокак** машҳур аст. Тартибдодагони «Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» низ калимаи **чокак**ро эзоҳ додаанд: «Навӣи парандаест хокистари ба сафедӣ моил, ки дар шоҳу роғҳои тут лона мегузарад ва мавриди тутпазӣ бештар пайдо мешавад» [121, с.846]. Эҳтимол меравад, **чакак** шакли сабуқшудаи **чокак** бошад. Дигар ин, ки ба садои ин паранда вожаи **чок** мувофиқтар аст.

Гуруҳи дигари калимаҳои ба ин фасл тааллуқдошта исмҳои иқтибосӣ мебошанд, ки аз замони рӯзгори алома Аҳмад-махдуми Дониш ба баъд дар забони тоҷикӣ бештар роҳ ёфтанд. Хусусан, дар эҷодиёти пайравони ин мутафаккир ва адиби забардаст, ки қаблан зикр гардидаанд, зиёд корбурд пайдо кардаанд. Омилҳои дар забони ашъори маорифпарварон дучор омадани чунин воҳидҳои луғавӣ ишорат шуданд. Ин раванд ба марҳалаи ба забони халқ наздик гардидани забони адабӣ алоқа дорад, ки то ҷое мо ба он равшанӣ андохтем. Ин вожаҳо низ ба мисли калимаҳои бунёдан тоҷикӣ мафҳумҳои хешутаборӣ, унвони ҳайвону парандагон ва номи дигар чизҳоро ифода мекунанд. Аз ҷиҳати баромад арабӣ ва туркиянд. Чунончи, **амма, амак** ва **хола**. Ин калимаҳо аз решаҳои арабии **ам** (м) – [115-1, с.61] ва **хол** [116-2, с.488]) тавассути унсурҳои калимасозии тоҷикӣ пайдо шудаанд ва мафҳуми мушаххас

гирифтаанд, ки ба фикри мо, хочат ба шарху баст надоранд. Шамси Табрезӣ ҳар ду решаро дар як байт овардааст: Дило, ин тан адуви кухнаи туст, Адуви кухна **холу ам** нагардад [115 -1, с.61]. Шаклҳои тоҷикишудаи инҳоро дар Куллиёти Шоҳин мушоҳида кардем: **амма**, **хола** (Тамаи дӯстии ман макун, эй маҳ, зи рақиб, Меҳрубонтар набувад **амма** ба кас **хола** барин 145, с.185); **амак**: Ба ҳарза даст назан бар амомаи зоҳид, Нигар сари **амак**, эй нури дида, кал набувад,(145, с.115). **Фаллоқ** низ арабист. Устод Айни онро чунин маънидод кардааст: «Чӯби камоншакли ресмондор аст, ки дар мактабҳои кухна пойи бачагонро дар вай ишканҷавор печонида мезаданд» [86-12, с.405].

Калимаҳои туркиасли истифодакардаи Шоҳин инҳо мебошанд: **тайлоқ**, **чумчук**, **тайёқ**, **қалпоқ**, **қаймоқ**, **қур**, **қуллай**, **қуттӣ**, **ялоқ**, **ҷиян**. **Тайлоқ** дар луғат ба фаҳмиши имрӯзаи тоҷикӣ ҳам ҳаст (...гӯсолаи як-дусола... –121, с.651), яъне бо гов иртибот дорад, вале дар фарҳанг «бачаи шутур, шутурбача» [116-2, с.308] гуфта шуда, мисоли он аз Шоҳин аст: Равад фақеҳу зи дунбол нури чашми ӯ, Чу ноқасе, ки равад аз қафои ӯ тайлоқ [145, с.142], **чумчук-ҷъмҷъқ**, **чумчук** (ниг.гъндышк –121, с.859) – гунҷишк: Ба ҷурми ғайр ба ман неш мезанӣ, оре, Ки дона **чумчуку** бедона меҳӯрад шаллоқ [145, с.142], **тайёқ** (**тайоқ**–калтақ, чӯбдаст; асо–121, с.651: Зоҳид, ба роҳи савмаа чандон намедавӣ, Афсурда шуд магар сапалу суда шуд тайёқ? [145, с.143], **қалпоқ** (каллапӯш, тоқӣ; косахонаи сар, тоқӣ –120,377: Шикастани дилам, эй турк, агар намехоҳӣ, Чаро ба гӯшаи абру шикастаи **қалпоқ**? [145, с.142], **қаймоқ** (саршир –86 -12, с.510): Танат агар чи зи **қаймоқи** хом нармтар аст, Дилат гарав барад аммо ба сахтӣ аз қайроқ [145, с.142], **қур** (қӯр, аҳгар, хокистари гарм - тафсон –121, с.396). Дар сухани Шоҳин ба маънои маҷоз аст: Дар **қури** муҳаббат дили на пухта, на хом, Монандаи тухми нимдунбул дорам [145, с.310], **қул(л)ай** (боб, соз, нағз... –116 - 2, с.704). Байт аз Шоҳин аст: Гар диҳӣ коми дилам, толибам аз ҷон, аммо Чӣ тавон кард, муяссар нашавад ҷойи **қуллай** [116-2, с.704], **қуттӣ** (сандуқчаи чӯбин хоҳ

сарпӯшдор бошад, хоҳ бесарпӯш –86-12, с.524): Хут агар хутӣ кунад, Кампира дар **қўттӣ** кунад [145, с.297], **ялоқ** (Зарфе, ки дар он ба саг ва гурба хӯрок медиҳанд –121-2, с.634). Ва далели вожаи **ялоқ** дар луғат байти Шоҳин аст: То ошно кунам саги кӯйи туро ба хеш, Аз пардаҳои чашм ниҳам пеши **ӯ ялоқ** [145, с.143], **ҷиян** (**ҷийан** // **ҷихан**, **ҷиян** хоҳарзода, додарзода –121, с.881): **Ҷиян** гуфт: гирам, чунин аст ҳол...[145, с.463].

Шамсиддин Шоҳин чун муродифи **бемор**, **касал** ва **ранчур** [120, с.411] сифати дар забони мардум роиҷ – **ланчро** ба кор бурдааст: Ба арзи қиссаи шавқи ту пухтамағзонаро, Бисӯхт маънии хом оташи **ибораи ланч** [145, с.228]. Пайдост, ки вожаи **ланч** дар ин ибора чун маҷоз ибораи ноқис, каммазмун, номукамалро мефаҳмонад. Устод Айни **ланчро** «суст, беморнамо» [86-12, с.178] тафсир намудааст, ки бо мавқеи корфармудаи шоир таносуб дорад.

Аз боби ҷонишин ҳамагӣ як калима–ҷонишини суолии **канӣ?** –ба назар расид: Гуфтамаш: Бӯса бидеҳ аз лаби худ. Гуфт: Чаро? Гуфтамаш: Зар биниҳам дар кафи ту. Гуфт: Канӣ? [145, с.210].

Вожаҳои сохта. Дар ташаккули исму сифату зарфҳои сохта дар забони Шамсиддин Шоҳин пасванду пешвандҳо иштирок доранд. Исмсозӣ бо пасванди-**ӣ** сурат гирифтааст. Бо ин пасванд аз калимаҳои тоҷикӣ исми мушаххас ва ҳам исми маънӣ сохта шудааст. Чунончи, **лунгӣ**. Аз нигоҳи имрӯз **лунгӣ** як реша ба назар мерасад. Аммо аз мушоҳидаи ибораи **лунги шафакгун** дар шеъри Бадрии Кашмирӣ (Бибаста бар миён **лунги шафакгун**, Ба он рухсори хубу қадди мавзун – 115-1, с.609) сохта будани он ба мо ошкор шуд. **Лунгӣ** «... парчаи махсусе, ки дар ҳаммом аз миён то зону мебанданд.» [115-1, с.609]. Вале дар шарҳи луғат **лунгӣ** омада, на **лунг**. Шоҳин низ **лунгиро** истифода кардааст: Аз симбарон то шавадам ком муяссар, Шоҳин, сифати **лунгии** ҳаммом гирифтам [145, с.153]. Вожаи **шум** (бадфол(ӣ); наҳс; одами

бадиовар; бачаи аз ҳад зиёд шӯх, ки шӯхиҳои вай ба бадӣ гардад –86-12, с.484) чун сифат дар осори хаттӣ зиёд ба кор рафтааст. Шохин аз ин сифат бо пасванди **-ӣ** исми маънӣ сохтааст: Ҳар мазаллат, ки ба ман мерасад аз даври сипеҳр, Рост гӯям, асари шумии афъоли ман аст [86–12, с.48].

Пасванди **-ак**, ки, асосан, шаклсоз буда ба калима тобиши хурдию навозиш медиҳад, дар забони шоир то чое вазифаи маънисозиро адо кардааст. Масалан, калимаи **газак** аз ду чузъ иборат аст: **газ** (аз **газидан**) ва **-ак**. Дар байти «Аз дили сӯхтаам кош кунад майли газак Он, ки дар соғари зар бодаи гулгун резад» [145, с.91]. **Газакро** устод Айнӣ чунин маънидод намудааст: «...чизе, ки барои нӯшидани обакиҳои тунд, талх ва бадмаза аз паси вай ё бо вай хӯранд (канд бо чой, гӯштбирён ё ягон чизи дигар бо шароб» –86-12, с.66). Ин пасванд дар вожаҳои **дам** (дамак) **дил**, **дилбар** (дилак, дилбарак) ҳамон нақши шаклсозии худро адо кардааст, ки бо гӯйиши мардум ҷамоҳангӣ дорад: **Дамаке** аз руҳи худ парда барандоз, Ки ман аз руҳат **об** диҳам чашми тамошоиро [145, 30]; **Дилаке** нест, ки сад пора накарда-ст ба ноз, Абриуи ӯ, ки ба шамшери дудам мемонад [145, с.100]; Нозанин дилбарако, чанд ба ман ноз кунӣ? Банди тунбон ба канори дигарон боз кунӣ? [145, с.206].

Калимаи **чуғд** (ҳамон чуғз//чуғд–116–2, с.796) (номи паранда) низ бо ин пасванд омадааст: Агар **чуғд** рӯ дар харобӣ кунад, Дигар **чуғдакаш** ҳамрикобӣ кунад [145, с.488].

Бо пасванди дараҷасози тоҷикии-**тар** овардани калимаи арабии **мулоим** аз маҳорати таркибсозии шоир дарак медиҳад: Эй мулоим**тар** зи тухми нимдунбул ғабғабат, Рустаи Қаршӣ ҳаловатпарвари кунҷи лабат! [145, с.37].

Калимаи арабии **шукр**, ки исми амал аст, дар қалами Шохин бо ду воситаи воҷасози тоҷикӣ–пешванду пасванд (**но-**,**-ӣ**) омадааст, ки ҳатто чойи он дар фарҳангҳои мо ҳолӣ мебошад: Ношукрӣ агар зи ман фузун рафт, Бар лутфи ту баҳри озмун рафт [145, с.458].

Шоҳин дар сифатсозӣ ҳамвора аз ду унсури сифатсоз (-ина,-гӣ) калима сохтааст ва он ҳам аз зарф. Ин тарзи вожа­созӣ дар таърихи забони адабӣ рӯйдоди нодир аст. Чунончи, аз зарфи **дер** бо ин пасвандҳо—**дер+ина+гӣ**: Қадри деринагӣ андеша намо, гарчи бувад Банда дар ишқи ту савдогари бекола барин [145, с.185].

Шоҳин бо пешванди **бе-** аз исм (**кола**) сифат (**бекола**) сохтааст: ...Банда дар ишқи ту савдогари бекола барин [145, с.185].

Калимаи—сифати туркии **катта** (муроди­фи тоҷикии **калон**)-ро шоир дар ифодаи маънои ҷавобаландӣ, калонигарӣ бо пасванди исмсозии-**гӣ** (**каттагӣ**) овардааст: Чӣ кунӣ **каттагӣ** аз пушти рақибон бо ман, Чӣ парӣ аз сари меҳ ин ҳама ғӯсола барин? [145, с.185]. Вожаи туркии **чоқ** (хуш; соз, боб –86-12, с.459) низ аз ҷониби ин шоири суҳанофарин табиати таркибсозии тоҷикӣ мутобиқ шудааст. Аз ин сифат тавассути пешванди **но-** сифати дигар (**ночоқ**) ҳосил шудааст: Мудом таъби ман аз ваҷҳи ёр **ночоқ** аст, Ки субҳу шом рафиқи рақибӣ айғоқ аст [145, с.55].

Вожаҳои мураккаб. Вожаҳои мураккаби ифодагари мафҳумҳои мансуб ба забони халқро ба дастаҳои зерин тақсим намудем: ба калимаҳои тааллуқ ба исм, сифат ва зарф. Дар тавзеҳи онҳо аз «Луғати тафсилии...» устод Ай­нӣ, «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» [86;115;117;121, с.1] кор гирифт­ем. Аз исмҳои мураккаб чорто бо ҷузъҳои тоҷикӣ, дуто бо ҷузъҳои тоҷикӣ + арабӣ ва якто бо ҷузъҳои туркӣ +тоҷикӣ мебошанд, ки дар матн хоҳанд омад. Аз калимаҳои зикр­мешуда **тахҷуръа** бо ҷузъҳои тоҷикӣ (тах // тағ) ва арабӣ (чуръа) буда, дар «Фарҳанг забони тоҷикӣ» бо байти Шоҳин маъни­дод (таҳмондаи май ба андозаи як қулт) гардидааст: Аллах- аллах, зи даври гардун **Тахҷуръа**и ман чашид? [116-2, с.357]. Дар Куллиёти Шоҳин : Соқӣ, агарат ҳаст ба сарбода кашидан, **Тахҷуръа**и худ бо мани махмур ҷашонӣ [145, с.207].Вожаҳои **камбағал** (дар шакли **камбағалак** бечора,...121, с.313) ва **калавърам** (калаварам, каллаварам—нодон,

содалавх, 121, с.306) дар «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» ва **кирокаш** дар луғати устод Айнӣ (касест, ки чорпоёни худро ба киро дода равандагонро аз ҷое ба ҷое мебарад—86-12, с.158) дарҷ шудаанду бас. Бокӣ дар луғатномаҳои мавриди истифодаи мо қароргирифта ҷо надоранд. Инак, ба мисолҳо рӯ меорем: 3-инъом ҷӣ пурсӣ, ки дар ин аҳд **кирокаш** Мушти алафе ҷониби инъом надорад [145, с.84], **камбағал(он)**: Гар зи мо—**камабағалон** он бути сарбоз гурехт, Рӯ зи машқи таҳи гулдаста саломат бошад [145, с.92], **каллаварам**: Ҳаргиз оғаҳ нашуд аз сирри муҳаббат зоҳид, Ман надонам, ба ҷӣ ин каллаварам мемонад? [145, с.100], **кӯчароҳ** (Зимнан, калимаҳое, ки маънои маълум доранд, бе эзоҳ меоянд): Хосса гар аз **кӯчараҳи** бачабозӣ воқиф аст, Иллату миннат чаро ҳар шаб зи бону мекашад ? [145, с.97], **каллаҷунбонӣ**: Намуда дар сафи гарданкашон олами кудс Ба зӯри ҷозибаи қурб **каллаҷунбонӣ** [145, с.275], **ҷуррашоҳин**. Манам **ҷӯрашоҳини** маънишикор, Ки н-ояд шикори ман андар шумор [145, с.513].

Аз сифатҳои мураккаб бо ҷузъи иқтибосӣ (тоҷики-арабӣ) танҳо як вожа (**хуш+кафал**) ба даст омад (**кафал**—сурин, сағрӣ, рон—115,-1 с.544): Тӯй, ки коми ман, эй шӯхи **хушкафал**, надихӣ, Муроди хоҳири ушшоқи камбағал надихӣ? [145, с.214]. Аз вожаҳои намунамеоварда **сияхҷурда** (бо ҳарфи **ҷ**—**сияхҷурда** // **сияхҷарда**—одаме, ки рангаш ба сабзӣ моил бошад—86-12, с. 346) ва ҳарҷойӣ (касе ки дар ҷое ва ба сари коре барқарор ва дер наистад—86-12, с.535)—ро устод Айнӣ овардааст: Чунон оғӯши гарме дошт он шӯхи **сияхҷурда**, Ки дар оғӯши ӯ аз ғояти гармӣ тулак кардам [145, с.154]; То магар ёбад нишон 3-он ёри **ҳарҷойӣ** рақиб, Чун саги хундон дару деворро бӯ мекашад [145, с.97]. Калимаҳои дигар низ маънии маъруф доранд: **даҳанкалон** (соҳиби даҳони бефаровез, дақиқан, овозапахнкун): Зи пушти туст рақиби **даҳанкалон**, в-арна Ба ман ту, эй бути олуфта, боби дандонӣ. [145, с.209], **сиёҳдарун**, (бо рашку кинаву адоват): Ҳаме зи чашми ту тарсам, ки он **сиёҳдарун**. Кунад ба куштани ман қасд ҳамчун зангии маст [145, с.43]. Калимаҳои **якчанд**, **садчанд**, **тӯб-**

тӯб, чун зарфи микдор ва тарз [13, с.271], ба мафҳуми микдор низ далолат менамоянд ва то имрӯз дар забони халқ ривоч доранд: **якчанд**–Фасли навбаҳор омад, азми сайри сахро гир, Ҳамчу лола **якчанде** фикри дафъи савдо кун, [145, с.184]; **садчанд**–Модар, ки бувад ба меҳрубонӣ, **Садчанди** падар, агар бидонӣ [145, с.336]; **тӯб-тӯб**: Зи дилҳои ушшоқ бар дари зулф Кашад фавҷ-фавҷу кушад **тӯб-тӯб** [145, с.36].

Таркиб ва ибораҳои мардумӣ. Ин гуна таркиб ва ибораҳо дар Куллии Шамсиддин Шохин хеле зиёданд. Дар китоби луғати мавҷудбуда баъзе аз онҳо бо мисолҳо аз дигар адибон ба чашм хӯранд ҳам, маънии дарбардоштаи онҳо дар шеъри Шохин ба назар нарасид. Чунончи, таркиби **ром карданро** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» **фармонбардор, мутеъ; омӯхта, омӯхташуда, улфатгирифта** (байтҳо аз Фирдавси ва Ҳофиз, 116-2, с.143) маънидод намудаанд, аммо дар Куллиёт мафҳуми **гарм кардан** (ба маънии маҷоз), **моил карданро** низ дорад: Дили дӯстонро ба худ **ром кард**, Сари душман андар хамаи лом кард [145, с.465]. Тафсири **неш задан** низ дар фарҳанг [115–1, с.850] ноқис аст. Устод Айни онро дуруст шарҳ додааст: **гапи саҳт ва талх задан ба касе** [12, с.261]. **Неш задан** дар сухани шоир ба ҳамин маънист: Ба чурми ғайр ба ман **неш мезанӣ**, оре, Ки дона чумчуку бедона меҳӯрад шаллоқ [10, с.142]. **Кӯтоҳӣ сар заданро** бо шарҳи «3.маҷ.камбудӣ, нуқсон» [115-1, с.583] дар байти зерини Шохин овардаанд: Эй ҷони ман тасаддуқи ҷони ту, афв кун, Ҳар **кӯтаҳӣ**, ки аз мани бечора **сар зада** [145, с.190].

Ду таркиби дигарро дар «Фарҳанги ғуёишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» мушоҳида кардем: яке **даллагӣ кардан** [121, с.210], дигаре қаҳат задан [121, с.386] -ро ба мафҳуми **маккорӣ, мунофиқӣ ва фитнагарӣ кардан**. Шохин онҳоро истифода кардааст: Аз баҳри нафъи хеш **кунад даллагӣ рақиб**, Ин хар агарчи восита бошад, сафир нест [145, с.66]. **Қаҳат** (задан), асосан, дар забони мардум ба шакли **кӯтаҳшуда** ва сохтаи **қаҳтӣ** (шудан) роиҷ аст. Дар «Фарҳанг ғуёишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» ба

сурати **қаҳт**, ба маънии **ноёб** [121, с.386] омадааст. Бо ҳамин маъно он дар Куллиёт ба назар расид: Ваъдаи чӯрагӣ, эй дилбари покизагухар, Одамизода **қаҳат зад**, ки ба сарбоз кунӣ? [145, с.206]. Асли **калима** ҳам **қаҳт** (мач. камёбӣ ва ноёбии чизе, кам будани чизе) – [116-2, с.684] аст .

Таркиб ва ибораҳои дигар, ки маънои мачозӣ доранд, бо шарҳ ва шохид аз Куллиёти шоир дар поён оварда мешаванд. Таркибҳои **аз ноз гардидан**, **аз сари зулф гардидан**, дар мачмуъ, ба таъбири тоҷикии мо, **садқа шудан** ва **қурбон шудан** [86-12, с.327] - ро мефаҳмонанд: **Гардам аз нози** ту з-он пас ба канорат гирам, Набувад аз пайи дандона, бигӯ, мола барин? [145, с.185]; Оташин рӯи ту оташ ба ниҳодам мезад, **Аз сари зулфи** ту гардам, ки даромад ба миён [145, с.177], **аз худ рафтан**—моту мабхут шудан: Маҳви чилвааш гаштам, то рухаш намоён шуд, **Рафтам** он қадар **аз худ**, к-ойина ба сомон шуд [145, с.96], **аз сар паридан**—аз ёд рафтан: Ороми дил аз дилам рамида, Фарҳанги сар **аз сарам парид** [145, с.438], **аз чӣ синф будан**—аз кадом гурӯҳ, тоифа ё табақаи диниву иҷтимоӣ будан: На ҳуриву на малак, на одам, на парӣ, Худ гӯ, ки **чӣ синфиву** чӣ ном аст туро?! [145, с.305], **аз ҷо паридан**—аз хурсандӣ боло-боло ҷаҳидан: Модар, падараш чу ин шуниданд, **Аз шавқ зи ҷойи худ париданд** [145, с.392], **ба ду дасти адаб нигоҳ доштан**: Ба ту лозим, ки ҳамчу зулфи худаи **Ба ду дасти адаб нигоҳ** дорӣ [145, с.1100], **ба марг ризо шудан**—ба мурдан тан додан, ба мурдан розӣ шудан ё будан, ба мурдан омода будан: З-ин беш тоқатам ба ҷудой намондааст, Гар мекушӣ, бидуш, ки **ба маргам ризо шудам** [145, с.157], **ба ҳаққи Худо**—ба Худо савганд: З-ин мардуми нохудо мурувват, Шохин, **ба ҳаққи Худо**, надидем [145, с.173], **ба сар балову батар андохтан**—сахтӣ овардан, ба мушкилот рӯбарӯ кардан: Як тараф меҳнати ҳичрону дигар таъни рақиб, **Бар сари** ман чӣ балову батар андохтай?! [145, с.212], **боби дандон будан**—зеби газидан доштан ё будан, ба газидан мувофиқ будан: Зи пушти туст рақибӣ даҳанкалон, в-арна Ба ман ту, эй бути олуфта, **боби дандонӣ** [145, с.209], **гиря сар кардан**—ба гиря даромадан, гиряро оғоз кардан: Асбоби нишотро бадар кард,

Ғамро талабиду **гирия сар кард** [145, с.394], **дил кандан**–тарки дустӣ кардан, катъи муҳаббат кардан: Чӣ гуна **дил канам** аз васлат эй, санам, ки дилам Ба фурқати ту ҳазину ба васли ту шод аст [145, с.54], **дарси сахт**–дарси зиёд, дарси пурмуҳтаво: Яке рӯз хондам яке **дарси сахт**, Гирех баста чун бо ман абруи бахт [145, с.512], **забон пуркарах будан** (Зимнан, вожаҳои **карах, пуркарах** дар луғатномаҳои мо зикр нагардидааст) – забон аз баёни фасеҳ очиз ё орей будан, манзур забони гирифта ва густох: Забонам бувад чун чунин пуркарах, На сӯзам муборак, на бахтам фараҳ [145, с.537], **куя задан**–як навъ ҳашарот аст, ки матоъҳои пашмиро меҳӯрад (мечарад), имрӯз барои дафъи он аз маводи кимиёи нафталин истифода мекунанд. Амали нисбат ба матоъҳои пашмӣ анҷомшударо халқ **куя задан** меғӯяд: Дукони эътибор қумоше чу ман надошт, Ё раб, чӣ **куя зад**, ки чунин нораво шудам? [145, с.567], **канда кардан** (Имрӯз дар байни мардум **канда шудан** маъруф аст) – беморе, ки шифои комил наёфта аз ҳадди саломатиаш зиёд ҳаракат намояд, канда мешавад ё худро канда мекунад: Шифо ба муждаи васли ту ёфтам, тарсам, Ки интизори қудуми ту боз канда кунад [145, с.103], **лаганда кардан** – болои ҳам ниҳодан (чизеро), тағбатаг мондан: Нахоҳад аз тани ман бурд нанги урӯнӣ Ҳазор хирқа гарам осмон **лаганда кунад** [145, с.103], **нола аз фалак гузаштан**–аз ҳад гузаштани нола: **Гузашт нолаи** ман **аз фалак**, туро ғам нест, Магар ба гӯши ту, эй ёри меҳрубон, нарасид? [145, с.245], **сар так кардан**–сар ҳам кардан, сукут ихтёр кардан: Ба умеде, ки боре коми дил ҳосил кунам аз ӯ, **Сари** худро, агарчанде ҳақорат кард, **так кардам** [145, с.154], **ту гуфта** – ба хоҳири ту шуда, ба умеди ту шуда: Дар ғурбатам, ба васли худ афзо чалои табъ, Чун ман **ту гуфта**, аз ватани худ чудо шудам [145, с.157], **таҳи тақора кардан** – махфӣ нигоҳ доштан, пинҳон кардан, фош нанамудан: **Таҳи тақора кун**, эй муҳтасиб, гуноҳи маро, Вагарна айби туро чӯб бар нақора кунам [145, с.165], **хонаи дил рӯфтаву обзада будан** интизори омадани касе будан, бо умеди омадани касе будан, барои омадани касе омодагӣ гирифтани: Ҳаст аз ашқу нафас **рӯфтаву**

обзада **Хонаи** дил, магар имрӯз касе меояд? [145, с.117], **хӯрда гирифтан**– айб нагирифтан, эрод нагирифтан: **Ҳар** чи дидӣ, пеши мардум **хӯрда** бар **Шохин магир**, **К-ӯ** ғуломи туст, гар хушёру гар девона аст [145, с.62], **ҳарчанд кардан**–ҳар қадар кӯшиши зиёд кардан: Гуфтам: Дило, биё, ки ба сайри чаман равем, **Ҳарчанд кардам**, аз сари кӯйи ту барнахост [145, с.40], **ҳақорат кардан** –дашном додан, таҳқир кардан: Ба умед, ки боре коми дил ҳосил кунам аз ӯ, Сари худро агарчанде **ҳақорат кард**, так кардам [145, с.154], **ҳай задан** (дар байни халқ ин таркиб бо феъли **кардан** –**ҳай кардан** ҳам машҳур аст) –рахсипор шудан,раҳакӣ гардидан, рондан: Маҳмил ба чаноза басту **ҳай зад** В-аз ранг саманди бодпай зад [145, с.429], **ҳой-ҳай намудан**–ҳою хуй кардан: Карданд равон сафина дар май, Маҳ **ҳой намуд**, осмон ҳай [145, с.390], **ҳанг задан** – киноя аз бо овози баланд азон гуфтан: Суфиёнро набувад гар ҳаваси сим, чаро Чун хари гурсина дар савмааҳо **ҳанг** зананд? [145,с.109], **чи ки доштан**–мухаффафи ҳар чиз доштан: Дигар қасида хоҳу ғазал хоҳу маснавӣ, Аз чинси шеърҳо **чӣ,ки дорӣ**, биё, биёр [145, с.253], **як себу ду қисм**–тамоман монанд будан: Мушобеҳ маро бо падар ончунон, Ки як себу ду қисм гуфтан тавон [145, с.515], **як-як гуфтан**–пурра, батафсил гуфтан: Дидӣ, ки чӣ сон бар ӯ шкуфтам, **Як-як** сухане, ки буд, гуфтам[145, с.373], **як карат кардан**–як бор кардан, такрор накардан: Беш аз ин аз барам канора макун, **Кардаӣ як карат**, дубора макун [145, с.2100].

1.3. Ҷойгоҳи воҳидҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақол дар ашъори шоир

Роҷеъ ба аҳаммияти омӯзиши фразеологизмҳо Муллоҷон Ҷоилов дар сарсухани «Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик» (фарҳанги фразеологӣ) -и [122] тартибдодаи худ дар бораи аҳаммияти ин воҳидҳои забон чунин гуфтааст: «Фразеология хусусияти ҳар як забон буда, бе омӯхтани он донишмандони руҳ ва табиати забон ва ҳуди он забон мумкин нест» [122]. Аз ҳамин дидгоҳ устод Муллоҷон Ҷоилов ба

тадқиқи ин қисми арзишманди лексикология машғул шуда, бо така ба маводи фаровони илмӣ олимони хориҷӣ ва гирд овардани мисолҳои зиёд аз осори хаттӣ ва аз забони зиндаи халқи тоҷик доир ба ин «соҳаи ҷавон дар забоншиносӣ» осори пурмухтаво ба табъ расонд, ки дар мақеъ ба онҳо рӯчуъ менамоям. Омӯзиши ин масъала дар филологияи тоҷик, асосан, аз солҳои 40-ум [37] шуруъ шудааст. Чунонки ба мо маълум гардид, аз олимони тоҷик касе, ки агар ба ин масъала даст зада бошад, аз пажӯҳишҳои ин муҳаққиқони нуктасанҷ баҳра бардоштааст.

Ин ҳангом, ба хотиरे ки хонандаи рисола дар мавриди назари иҷмолии мо ба шарҳи ин воҳидҳои забонӣ дар назми Шамсиддин Шохин хӯрдагирӣ накунад, дар атрофи резакориҳои Муллоҷон Ҷоилӣ доир ба омӯзиш ва таҳлили лингвистии онҳо каме маълумот доданро лозим медонем. Аз ҷумла, дар тадқиқоти ин донишманди нуктасанҷ хусусиятҳои фразеологияи забони тоҷикӣ (дар 8 модда), шарҳи маънии ибораҳои фразеологӣ (дар 6 модда), ҳелҳои асосии ибораҳои фразеологӣ, монанди ибораҳои фразеологии номӣ, ибораҳои фразеологии феълӣ, сифати феълӣ, пешоянддор, ибораҳои фразеологии изофӣ, такрор, зарбулмасал ва мақолҳо, панду ҳикматҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар поёни ин тавзеҳот сатрҳои зеринро мебарем, ки ҳудуди зарбулмасалу маҷозҳои равшан менамоянд: «Як қисми зарбулмасал ва мақолҳо ба фразеология алоқаманд мебошанд. Он зарбулмасал ва мақолҳое, ки маъноӣ маҷозӣ доранд ва аз ҷиҳати сохтани раҳтӣ тағйирнашаванда буда вирои забон гаштаанд, бешубҳа, ба фразеология дохил карда мешаванд. Боз як гурӯҳ ибораҳое ҳастанд, ки онҳо ба адабиёти бадеӣ дахл доранд. Он ибораҳо гуфтори арбобони адабиёт ва ҳудуди халқ мебошанд, ки бо сабабҳои пурмаъноӣ маҷоздор буданишон маълум гаштаанд. Онҳо ҳам, инчунин, фразеология мебошанд» [122, с.13].

Дар таърихи забони тоҷикӣ нахустин олиме, ки доир ба аҳамияти зарбулмасалу мақолҳо ва корбурди онҳо дар осори бадеӣ мулоҳиза баён

кардааст, устод Носирҷон Маъсумӣ мебошад. Ӯ дар рисолаи худ «Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик» навиштааст: «Зарбулмасал ва мақолҳо яке аз воситаҳои ниҳоят пурқуввати тасвирӣ мебошанд ва ба забони нависанда дохил шуда, асари онро ҳам аз ҷиҳати шакли бадеӣ ва ҳам аз ҷиҳати мундариҷа ба дараҷаи ҳақиқатан халқӣ боло мебардоранд. Онҳо ифодаҳои дар шароитҳои гуногуни зиндагӣ пайдошудае ҳастанд, ки тамоми таҷрибаи ҳаётӣ, иҷтимоӣ - таърихиро ба таври намунавӣ, ба таври формулаҳои мухтасару образнок ва сермазмуни умумикардашуда сураат медиҳанд» [32, с.206].

Устод Воҳид Асрорӣ ҳам зарбулмасал ва мақолҳоро «забони образноки халқ» гуфтааст: «...аз онҳо, алалхусус нависандаи бомаҳорат, барои тасвири хислатҳои қаҳрамони асари худ, барои кушода додани психологияи он, муносибат ва ҷаҳонбинии персонажҳо ба таври васеъ истифода мебаранд» [22, с.8].

Устод Саид Ҳалимов низ ба тадқиқи таърихи забони тоҷикӣ машғул шуда, доир ба воҳидҳои фразеологӣ фикри худро сарех баён намудааст. Аз ҷумла, дар «Таърихи забони адабии тоҷик» (асри X) ном рисолаи хеш чунин қайд кардааст: «Яке аз ҷиҳатҳои барҷастаи таркиби луғавии забони адабӣ он аст, ки бисёр калима ва ибораҳо ҳамчун воситаи тасвир ба маънои истиорӣ, маҷозӣ, киноя бисёр ба кор бурда шудаанд: **лаъл** (ба маънои лаб ва сурх) **гули сурх** ё **гул** (ба маънои рӯй), **сарви сӣҳӣ** (қад)...На танҳо калимаҳо, балки ибораҳо ҳам ба маънои маҷозӣ барои ифодаи як мафҳум омадаанд: ибораҳои **чархи кабуд**, **чархи гардон**, **чархи баланд**, **чархи равон** дар «Шоҳнома» ба маънои **осмон** ба кор рафтааст» [73, с.41]. Ин донишманд аҳаммияти ин унсурҳои тасвирро дар сухани мавзуну мансур такроран таъкид менамояд. Аз ин бармеояд, ки нақши инҳоро дар ҷолибу таъсирбахшии сухан бояд эътироф кард. Чунончи, дар мавриди тадқиқи «Баъзе хусусиятҳои забони осори манзум дар асрҳои XIII-XIV» низ навиштааст. «Суханшиносон истеъмолу истифодаи муносиби воситаҳои тасвирро, санъатҳои лафзӣю

маънавиро дар назм «далели фасохат, гувоҳи иқтидори мард» шумурда ва сухани истиорадорро «дар далолати маънии мақсуд » аз истеъмоли сухани муқаррарӣ бартар медонистанд» [74, с.88].

Ҳамроҳон Дӯстзода дар пажӯҳиши «Мундариҷаи маъноии воҳидҳои фразеологӣ ва нақши воситаҳои тасвири бадеӣ дар ташаккули он» воситаҳои тасвири бадеиро унсурҳои маънидод намудааст, ки «аз ҷониби нависанда бо мақсадҳои муайяни образнокии мафҳум истифода мешаванд» [20, с.124]. Аҳаммияти онҳо дар тадқиқоти адабиётшиносии маъруф, профессор Шарифов Х. равшантар инъикос ёфтааст: «Дар ҳақиқат, ташбеҳ, истиора, киноя ва маҷоз асоси тарзи тасвири бадеиро ташкил медиҳанд ва онҳо воситаҳои тасвири (инъикоси) бадеӣ номида мешаванд. Аммо дар асли тоҷикӣ онҳо воситаи баён буда, маъноӣ баён дар урфи адабию танқидии имрӯза тарзу салиқаи сухани нависанда мебошад ва дар маънии луғавӣ пайдоишу ошкор шудан, сухани ошкору фасеҳ аст» [84, с.79 – 80].

Дар рисолаи устод Саидмурод Ҳоҷиев «Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX» пажӯҳиши «Зарбулмасал ва мақолҳо» пиромуни забони наср бошад ҳам, васеътар сурат гирифтааст. Муҳаққиқ дар мавриди роҳҳои истеъмоли зарбулмасалҳои дар «Тухафи аҳли Бухоро» корфармудаи Мирзосирочи Ҳаким, ки чиҳати адабиву таърихӣ доранд, андешаашро ибраз доштааст. Барои мисол як роҳи истифодаи ин сарвати забонро аз ҷониби муаллиф устод Саидмурод Ҳоҷиев ин гуна тавзеҳ додааст: «...аввлан, воқеаро пурра шарҳу эзоҳ дода, дар охир хулоса мебарорад, пас, зарбулмасалро меоварад, ки ба матни боло алоқаманд аст. Чунончи, мақоли «боз ҳамон ош асту коса» ақидаи иҷтимоӣ ва муносибати синфҳои ҳукумронро ифода мекунад. Нависанда соҳибмансабони намакҳароми Осиёи Миёнаро ба зерӣ танқид гирифта, чунин хулоса мебарорад, ки онҳо ҳар сол миқдори зиёди маблағи куллии давлатро талаф медиҳанд, аммо дар ободии шаҳру деҳот намекушанд» [81, с.87].

Мақолу зарбулмасолҳо дар китоби нависанда —«Тухафи аҳли Бухоро» танҳо ҳамин гуна шарҳ ёфтаанд.

Мукаррама Қосимова ҳангоми омӯзишу таҳқиқи таърихи забони тоҷикӣ фразеология, зарбулмасалу мақол ва панду андарзҳо [31] - ро низ ба доираи тадқиқ гирифтааст.

Мавсуф дар бораи ибораҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақол ва панду андарз маълумот додааст. Чунончи, ибораҳои фразеологиро ба гурӯҳҳои феълӣ, исмӣ, таркибҳои фразеологӣ ва ҷумлаҳои фразеологӣ [31, с.95–100] чудо карда, монанди гурӯҳбандии устод Саидмурод Ҳочиев [81] зарбулмасалу мақол ва панду андарзҳоро аз ҷиҳати мазмун [ба 48 гурӯҳ] тақсим намуда ва чунин тавсифашон кардааст: «...зарбулмасал ва мақол (мо кӯтоҳ кардем—Ш.Г.) ...соҳиби тамоми хусусиятҳои калом бадеъ буда, бо равонӣ, мазмуни баланд, хушоҳангӣ ва зеҳннишинӣ аз дигар воҳидҳои забонӣ фарқ карда, умри дароз мебинад ва ба чараёни нутқ латофату назокати хоссае мебахшад» [8, с.100].

Ба назари мо, устод Мукаррама Қосимова бо дар назар доштани таснифи мукамалтари маъноии воҳидҳои фразеологӣ аз ҷониби аввалин пажӯҳишгари ибораҳои рехта [121] ба андешаҳои ӯ иктифо варзида, ҳамагӣ онҳоро вобаста ба ҷузъи асосии ибораҳои фразеологӣ [31, с.95] ба 4 гурӯҳ чудо кардааст, ки мо дар боло онҳоро зикр намудем.

Танҳо дар таълифоти Саидкул Сабзаев оид ба масъалаи манзури назари мо маълумоти мухтасар, вале ҷолиб мавҷуд аст. Дар рисолаи «Забон ва услуби шоирони маорифпарвар» [59], аз ҷумла, доир ба вижагиҳои забони Шамсиддин Шохин низ суҳан меравад. Муаллиф бо ба ҳисоб гирифтани монандии зоҳирӣ, вазифа ва муносибати мантиқии мафҳуму ашё чунин ифодаҳои маҷозиро дар назми шоир мисол оварда гуфтааст, ки Шохин (монанди Возеҳ — Ш.Г.) ба ғунча даҳон (**дахони ғунча**), ба эътибор танбӯр (**танбӯри эътибор**), **ба суҳан мулк** (**мулки суҳан**), ба миҷгон хома (**хомаи миҷгон**)-ро нисбат медиҳад... Дар ашъори Шохин чунин ифодаҳои маҷозии дар заминаи ташбеҳу истиора

сохташуда мушоҳида гардидаанд: **савдои ишқ, сайди маънӣ, чайби чунун, қуфли баён, чабҳаи умед, соҳили васл, остони фироқ, хазони фироқ, рӯзгори вучуд, шомӣ адам, ҳуққаи даҳон, чашмаи ҳаёт, чилвагоҳи ҳалқа** ва дигарҳо [59, с.59]. Ҳамин тариқ, Саидкул Сабзаев ибораҳои маҷозии дар асоси муболиға (заҳри аҷал, офтоби ҳусн, мулки сухан...) ва ташхис суратёфтaro ба қалам оварда, мавқеи онҳоро дар ашъори устод Шохин бузург гуфтааст. Ба навиштаи ӯ дар «олами образҳои бадеии шоир **калиду фироқ** соҳиби забонанд (**забони калид, забони фироқ**) ё ин ки чун предметҳои ҷондор ғунча даҳон дорад, гул пой (**даҳони ғунча, пойи гул**), дида яғмогар асту табъ тӯтӣ (**яғмои дида, тӯтии табъ**), тавба қуфл дораду хуршед панча (**қуфли тавба, панчаи хуршед**)» [59, с.61]. Дигар ифодаҳои маҷозӣ (коми қалам, аруси маънӣ, чабҳаи умед, чашми шарофат, чашми мурувват, мурғи дил, домани васл, рухсори авроқ, канори умед, хуни шафақ, чашми вафо, дӯши ҳаво, пойи иродат) бе шарҳ [59, с.61] зикр шудаанд.

Дар фасли «Мавқеи истифодаи мақолу зарбулмасал ва андарзҳо» аз забони шоир зарбулмасалҳои зерин: гоҳ бо зӯру гаҳе бо зару гоҳ бар зорӣ; дона чумчуку бедона меҳӯрад шаллоқ; хут агар хуттӣ кунад, кампира дар куттӣ кунад; дар навмедихо бaсе умед аст, поёни шаби сиёҳ сафед аст; ёр аҳл аст, кор саҳл аст; пешина барои пасина (баъдоянда) сабақ аст ба кор рафтаанд [59, с.63-65].

Мо аз «Куллиёт» -и Шамсиддин Шохин воҳидҳои фразеологӣ ва зарбулмасалҳои зеринро ба қайд гирифтем, ки ҳоло ба тавзеҳи онҳо мегузарем. Чунончи, дар байтҳои зерин шоир воҳидҳои фразеологии «чашм об додан», «аз раҳи дида ба дил даромадан», «пунбаи ғафлат ба гӯш ниҳодан», «ҷон кандан», «аз шири модар ҳам ҳалолтар будан», «вақти нафас кашидан набудан» истифода гардидааст:

Дамаке аз руҳи худ парда барандоз, ки ман

Аз руҳат **об диҳам чашми** тамошоиро [145, с.30].

Бо ту, эй дидадаро, касри дил аст омода,
Аз **рахи дида даро бар дилам**, эй дидадаро [145, с.31].

Замона **пунбаи ғафлат ниходааст бар гӯш**,
Вагарна ҳар сари мӯям забони фарёд аст [145, с.44].

Гуфт: «Мушкилтар зи **чон кандан** чӣ бошад дар ҷаҳон?»
Гуфтамаш: «Эй шӯх, ҳалли уқдаи тунбони туст» [145, с.45].

Хунам хӯриву бок надорӣ, ки хуни ман
Гӯйӣ, **ҳалолтар** ба ту **аз шири модар** аст [145, с.46].

Шаби висол, ки **вақти нафас кашидан нест**,
Бигӯ ба мурғи сахар, к-ин чӣ бонги бемаҳал аст? [145, с.49].

Шоҳин дар ғазалиёти хеш аз зарбулмасалу мақолҳои халқӣ низ фаровон истифода намудааст. Масалан, дар байти зерин ӯ зарбулмасали халқии «Аз гунчишк тарсӣ, арзан накор» (аз арзан гузаштан)-ро дар чунин шакл кор фармудааст:

Гӯ, наварзад ишк, ҳар кас барнатобад ҷаври ёр,
Ҳар ки **аз гунчишк тарсад**, бояд **аз арзан гузашт** [145, с.69].

Муллоҷон Фозилов дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» зарбулмасали «Аз чумчуқ тарсӣ, арзан макор»-ро чунин шарҳ додааст, ки овардани он бе мавқеъ нест: агар аз ташвиши зиёд, мушкилии коре тарсӣ, ба он кор даст назан: агар коре карданӣ бошӣ, аз мушкилиҳои он натарс [122, с.414]. Мақолҳои халқии «Арзанро гунчишк хӯраду калтакро бедона» ва «Хут агар хуттӣ кунад, кампира дар қуттӣ кунад»-ро, ки зикрашон дар китоби «Забон ва услуби шоирони маорифпарвар» [59] рафт, дар матн меорем:

Ба ҷурми ғайр ба ман неш мезанӣ, оре,
Ки **дона чумчуқу бедона мехӯрад шаллоқ** [145, с.142].

Ҳечат аз мардуми дерина наёяд дар гӯш,
Магар ин нуктаи деринаи арбоби хирад:
Ҳут агар ҳуттӣ кунад, кампира дар қуттӣ кунад [145, с.296].

Забони шеърҳои Шамсиддин Шохин ба гӯйишҳои халқӣ хеле наздик аст. Ин наздикиро мо дар он мебинем, ки ӯ ҳатто дар мақоли боло на шакли адабии калимаи «гунчишк», балки гунаи шевагии он, яъне «чумчук»- ро истифода намудааст.

Мураттиби китоби «Фарҳанги ибораҳои халқӣ» Р. Абдуллозода мақоли «Арзанро гунчишк хӯраду калтакро бедона» -ро гарчанде иштибоҳан дар шакли «Арзанро бедона хӯрад, калтак чумчук» оварда бошад ҳам, онро ба маънои «гунохро як кас кунаду ҷазоро каси дигар бинад» [117, с.32] дуруст шарҳ додааст.

Шамсиддин Шохин дар абёти зерини ҳеш зарбулмасалҳои халқии «Дар ноумедӣ басо умед аст, поёни шаби сияҳ сафед аст», «Пешина барои пасина сабақ аст» ва «Ёр аҳл аст, кор сахл аст»- ро басо мохиронаву бомавқеъ истифода намудааст:

З-он ҷо ки сияҳ сафед дорад,
Ҳар навмедӣ умед дорад [145, с.339].

Маро бину барзан ба ғайрат духул,
Пасояндагон рост пешина пул [145, с.464].

Бегона бад-он ҷамоа аҳл аст,
Ҳар кор, ки мушкил аст, сахл аст [145, с.381].

Аз таърихи адабиёти форсу тоҷик маълум аст, ки шоирони қадим зарбулмасалу мақолҳоро дар ашъри худ истифода мекардаанд. Масалан, зарбулмасали «Дар навмедӣ басо умед аст, поёни шаби сияҳ сафед аст» -ро Низомии Ганҷавӣ ҳанӯз дар асри XII дар достони «Лайлӣ ва Маҷнун»- и худ чунин истифода намуда буд:

Навмед машав зи чора чустан,
К-аз дона шигифт нест рустан.
Коре, ки на з-ӯ умед дорӣ,
Бошад сабаби умедворӣ.
Дар навмедӣ базе умед аст,
Поёни шаби сияҳ сафед аст [139, с.107].

Мураттибони осори Низомии Ганҷавӣ дар пешгуфтори достони «Лайлӣ ва Мачнун» оид ба забони шеърӣ шоир чунин ақида рондаанд: «Забони асарҳои Низомӣ, хусусан забони достони «Лайлӣ ва Мачнун», шоистаи диққат аст. Дар он ҳарчанд истилоҳоти илмию фалсафӣ зиёд ба кор рафтааст, ба тарзи мутлақ забону услуби баёни он ба дараҷае ҳалқӣ ва наздик ба забони зиндаи гуфтугӯӣи тоҷикӣ, ки бисёр байту мисраъҳоро айнан дар забони гуфтугӯӣи шундан мумкин аст» [139, с.14].

Ҳамин гуна андешаро низ метавон дар бораи осори Шамсиддин Шохин гуфт. Саидкул Сабзаев дар бораи забон ва услуби шоирони Мовароуннаҳр тадқиқот бурда, роҷеъ ба он, ки баъзе абёти шоирони ин минтақа дар миёни мардум чун зарбулмасал маъмул шудаанд, гуфтааст: «Баъзе мисраъ ва байтҳои онон тадриҷан хеле оммавӣ гардида, чун суҳанони вирди забоншуда ба ҳукми андарз ва зарбулмасалу мақолҳо даромадаанд» [59, с.64] .

Абёти «ба ҳукми андарзу мақолҳо даромада»-и Шамсиддин Шохин дар «Куллият»-и шоир зиёд ба назар мерасанд. Дар поён бо истифодаи онҳо чанд байтро намуна меорем:

Зи рӯйи забон меҳрубонӣ кунанд,
Вале кинаҳои ниҳонӣ кунанд [145, с.463].

Чу фарзанд аз онат ҳамепарваранд,
Ки чун гурба фарзанди худ меҳ(в) аранд [145, с.463].

Ҳар чо ки гузори содарӯест,
Ғофил манишин, ки ҳарзагӯест [145, с.463].

Дар шаҳр ду подшаҳ нагунҷад,
Ду сар ба яке кулаҳ нагунҷад [145, с.376].

Саидкул Сабзаев барҳақ қайд намудааст, ки «забону услуби назм устувор аст ва дар инъикоси ҳама гуна тағйироти лексикӣ - грамматикӣ забон имконияти он назар ба наср маҳдудтар аст» [59, с.5]. Чунин услуби назми устувор ба ашъори Шамсиддин Шохин низ тааллуқ дорад. Дар байти зерин ҳам чунин услуби устувори назм равшан ба назар расида, мақоли «накӯй куну дар об андоз» -ро моҳирона мавриди истифода қарор додааст:

Ҳамеша хуни дили худ нисори дида кунам,
Ки гуфтаанд: накӯй куну дар об андоз [145, с.127].

Мақоли «Накӯй куну дар об андоз» -ро муаллифи «Фарҳанги ибораҳои рехта» чунин шарҳ додааст: «Накӯй кун, аммо миннат маталаб, накуии худро ба рӯйи касон мазан» [122, с.689]. Аз ин бармеояд, ки доираи мутолиаи Шамсиддин Шохин хеле фарох буда, ӯ тавонистааст, ки аз зарбулмасалу мақолҳои халқӣ фаровон истифода намояд. Ҳамчунин, ҷаҳонбинӣ ва дониши Шохин назар ба баъзе ҳамасрони худ хеле зиёдтар будааст ва инро мо дар устодона истифода кардани забони зиндаи халқ бармало мушоҳида мекунем. Устод Расул Ҳодизода, ки худ роҷеъ ба шоир рисолае бо номи «Шохин» таълиф кардааст, дар мавриди дар оянда таҳия намудани фарҳанги ибороти бадеӣ ва образҳои назми Шохин андеша иброз доштааст [142, с.133].

Аз мисолҳои дар боло овардаамон маълум мегардад, ки Шамсиддин Шохин ҳамчун адиби донишманд ва дорои ҷаҳонбинии фарох тавонистааст, ки устодона зарбулмасалу мақолҳои халқиро бевосита, яъне мустақим ва ё бо каме тағйирот дар шаклҳои гуногун ба

кор барад ва шеъри худро бо онҳо рангу бори тоза бахшад. Шохин дар ин самт эҷодкорӣ карда, он ҳама зарбулмасалу мақол ва воҳидҳои фразеологиро суфтатару зеботар намудааст.

Он гуна ки зикр ёфт, доир ба серпахлуии ашъори Шамсиддин Шохин сухан ронда, устод Расул Ҳодизода дар назди муҳаққиқон тадқиқи ҳарҷонибаи назми ўро вазифа гузоштааст. Аз ин дидгоҳ пажӯҳиши мо ҳамаи ҷиҳатҳои осори назмии шоирро дар бар гирифта наметавонад. Барои мисол фразеология, ибораҳои фразеологӣ ва таркибҳои маҷозии эҷодиёти эшон метавонад мавзӯи як рисолаи илмӣ бошад ва ба таври алоҳида омӯхта шавад. Бо дарназардошти рӯчуи донишмандони номбурда ба масъала аз тавзеҳи муфассали он худдорӣ кардем. Аммо бояд қайд намоем, ки шарҳи илмӣ зарбулмасал ва мақолҳоро, ҳамоно тавре ки олимони Саидмурод Ҳочиев [81] ва Мукаррама Қосимова [31] дар рисолаҳояшон анҷом додаанд, мо ҳам лозим донистем. Чунончи, аз 22 зарбулмасале, ки мушоҳида кардем, 12 - тои он дар гирдовардаи устод Воҳид Асрорӣ [22] зикр ёфтаанд, монанди:

Чу возеҳ аст талаб, нест ҳоҷати эзоҳ [117, с.78] – Он чи ки аён аст, чӣ ҳоҷати баён аст ? [22, с.66] :

Изҳори чунин, чунон чӣ ҳоҷат,

Он ҷо, ки аён, баён чӣ ҳоҷат? [145, с.382];

* * *

Он чи ки аён аст, чӣ ҳоҷати баён аст ? [22, с.66] .

Ки дона чумчуку бедона меҳӯрад шаллоқ [145, с.142] – Арзанро гунҷишк меҳӯраду калтакро бедона [22, с.36];

Сабри талх басо дардмандонро кунад дуруст [145, с.226] – Сабр талх аст, вале оқибаташ ширин [22, с.70];

Сари хеш нохун наёбад, ки хорад [145, с.233] – Нохун намеёбад, ки сар хорад [22, с.65];

Панҷ ангушт, ки дида-ст, ки баробар бошад? [117, с.236] –Панҷ панҷа баробар нест [22, с.68];

Агар барнаёяд бари бор хар, Бубояд бари хар барӣ борро[117,302] – Ё хара пеши бор ё бора пеши хар [22, с.54];

Ки гуфтаанд: накуй куну дар об андоз [145, с.63] –Накуй куну дар об андоз [22, с.63];

Гӯянд, ки хас каму ҷаҳон пок [117, с.361] –Хас каму ҷаҳон пок [22, с.77];

Ояд ба яке карашма ду кор,

Ҳам лаъл фитад ба даст, ҳам ёр [117, с.406];

Ҳам лаъл ба даст ояду ҳам ёр наранҷад [22, с.84];

Мушобеҳ маро бо падар ончунон,

Ки як себу ду қисм гуфтан тавон [117, с.515] –Як себу ду бўлак [22, с.82];

Чаро рӯйи ҳочат нӣҳӣ бар даре,

Ки нохун набахшад, ки хорӣ саре [117, с.471] –Нохун намеёбад, ки сар хорад [22, с.65];

Рост гӯянд он чи: бошад чоҳкан дар зери чоҳ [117, с.192] – Чоҳкан – зери чоҳ [22, с.79].

Аз истифодаи калимаҳои **ҷумҷук, шаллоқ, бедона**, ки поёнтар дар бораи чунин унсурҳои луғавӣ сухан хоҳад рафт, фаҳмида мешавад, ки забони шоир ба забони гуфтугӯии халқ хеле наздик будааст. Ду калимаи аввал, бо вучуди ғайриточикӣ будан, чун дар забони мардум маъмул будаанд, дар забони адиб истеъмол шудаанд. Аммо дар ҷойи дигар мазмуни зарбулмасали мазкур [145, с.141] дар «Куллийёт» бо баёни дигар, бо корбурди вожаҳои хосси ин зарбулмасал, омадааст, ки гувоҳи хунари офариниши ӯ мебошад.Чунончи, дар ғазале, ки бо радифи **гузашт** ба поён мерасад, шоир онро ба ин тарз овардааст:

Ҳар ки аз гунчишк тарсад, бояд аз арзан гузашт [117, с.69].

Бисёр зарбулмасалҳои корфармудаи устод Шохин дар забони халқ ривоч доранд, лекин чунин ҳис карда мешавад, ки дар шеърӣ шоир ба ҳамон шакли дар адабиёти классикӣ истеъмолмеефтаашон, аммо вобаста ба талаби каломӣ мавзун мавриди истифода қарор гирифтаанд. Масалан, «намак хӯрдӣ, **намакдонро нашикан**» (дар асл маяндоз) ин гуна: «Шиканад он ки намак хӯрд намакдони туро» [117, с.32]; «дар гӯш пахта будан ё доштан» – «Замона пунбаи ғафлат ниҳодааст ба гӯш» [117, с.44]; «чашми одамро хок пур накунад, ба ҳеҷ чиз сер намешавад» – «Ба ҷуз аз хоки сияҳ пур нашавад чашми бахил» [117, с.147]; «...ҳамин хеле ки дар гӯши хар азон бигӯй» – «Ба гӯши хар натавон дод ҳарза бонги азон» [117, с.178]; «намак ба реш (дар халқ **яра**) рехтан» – «Намаки суда ба реши чигар андохтан» [117, с.212]; «ду понздаҳ – як сӣ» (барои исботи дақиқи як воқеият) – «Даҳ даҳ аст, чи даҳ як шумориву чи ду панҷ» [117, с.227]; «бахт мадад кунад, ёр аҳл шавад» – «Бахт ин аст, агар даври фалак гардад ёр» [117, с.245]; (тақрибан ба ин мазмун: дар иҷрои коре ба умеди каси корфаҳмтар шудан, аммо онро иҷро накардани он кас – «Мепазад ош дар сафол, вале рӯсиёҳӣ ба дег мемонад» [117, с.302]; «корфармо, ки бисёр шуд, кор расво мешавад» – «Дар шаҳр ду подшаҳ нагунҷад, Ду сар ба яке кулаҳ нагунҷад» [117, с.376]; «ба сухану кори одами бад аҳаммият надодан» – «Чун бад бад аст, шеваи некӣ тамаъ мадор, Бигзор, сағ кунад аф-афу хар занад лағад» [145, с.241].

Мақолҳои дар забони мардум машҳурро низ устод Шохин ба кор гирифтааст. Барои мисол, мақоли «Он чи ки аён аст, ҳоҷат ба баён нест»-ро ба сурати «Чу возеҳ аст талаб, нест ҳоҷати эзоҳ» [117, с.7]. Ё: «Изҳори чунин, чунон чӣ ҳоҷат, Он ҷо ки аён, баён чӣ ҳоҷат»? [117, с.382]; «бо зӯр нашуд, ба зора» -ро ба тарзи «Гоҳ бо зӯру гаҳе бо зару гаҳ бо зорӣ» [117, с.155]; «некӣ куну дар дарё парто» -ро ба таври «Ҷавонмард он аст, ки некӣ кунад, Пас он некии худ дар об афғанад» [117, с.468]; «Бисёр талаб накун, ки ба кам зор шавӣ» -ро ба шакли «Имрӯз зи мо рух ар битобӣ, Фардо, талаб кунӣ, наёбӣ» [117, с.385]

овардааст.

Ҳамин тариқ, Шамсиддин Шоҳин бо истифода аз боигарии эҷодиёти шифоҳии халқ ва такмил додани шеваву услуби ифодаи онҳо ганҷинаи забон, адабиёт ва маънавиёти моро ғанӣ гардонда, муҳтавои осори худро инкишоф додааст. Ба ҳамин василаҳо сабки ашъори ӯ чолибу таъсирбахш шудааст.

БОБИ 2. ГУРҶҲОИ ЛУҒАВИИ АШЊОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН

2.1. Мавқеи муродифоти луғавӣ дар ашъори шоир

«Муродифот аз воситаҳои муҳимми пурра ва ҷозибаноктар тасвир кардани предмет (ашё, чиз—Ш.Г.) ва ҳодисаву воқеаҳои гуногун ҳастанд. Онҳо воситаи бой гардонидани таркиби луғавӣ, дилчаспу ихчамбаёнӣ ва омили дар шаклу намудҳои бехтарин ифода намудани фикр мебошанд» [41, с.42].

Таърихи забони тоҷикӣ, хусусан таркиби луғавии он, аз ин гурӯҳҳои луғавӣ зиёд дорад. Аммо дар асоси матни осори классикӣ, агар тадқиқоти Ҷӯразода Ш. —«Лексико—грамматические особенности «Маснавии маънавӣ» Джалолiddина Руми» [83, с.23]-ро истисно кунем, ба таври бояду шояд омӯхта нашудааст. Саидкул Сабзаев ҳангоми пажӯҳиши забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолiddини Балхӣ зарурати таҳқиқи «вожаҳои ҳаммаъноро» дар заминаи маводи осори хаттии пешин таъкид кардааст [58, с.60]. Хушбахтона, мавзӯи муродифот (синонимҳо) дар забони адабии тоҷикии муосир то андозае мавриди омӯзиш ва баррасӣ [40] қарор гирифтааст. Муҳаққиқон В.А. Капранов, И.Л. Николаев, А.Х. Халилов, бо вучуди ин, масъалаи синонимҳоро аз масоили мушкил ва ба омӯзиш ниёзманди забоншиносии ватанӣ ва ҳатто хориҷӣ ҳисоб карда, «таълифи луғатҳои синонимӣ, чи тафсири ва чи аз як забон ба забони дигарро ноқофӣ шумурда, ҳалли паҳлуи назарии онро муҳим арзёбӣ кардаанд» [101, с.5]. Аз ин ҷиҳат, ба нашр расидани «Луғати синонимҳо» [108]-и устод Мардон Муҳаммадиевро дар забоншиносии тоҷик метавон иқдом арзёбӣ кард.

Муродифҳо, чун унсури боаҳаммияти тасвир, дар адабиётшиносӣ ҳам мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Юрий Бобоев дар хусуси аҳаммияти ин калимаҳо гуфтааст: «...истифодаи васеи синонимҳо сабаби аз нав зинда шудани бисёр калимаҳои фаромӯшшуда гардида, таркиби луғавии забони халқро бой мекунад. Синонимҳо, инчунин, имконият

медиҳанд, ки санъаткор бо вусъати доираи фикру муҳокимааш мақсадашро бо айнияти забони мафҳуму дилкаши бадеӣ баён кунад.» [10, с.137]. Ё барои таквияти ақидаи худ ин сухани устод Айниро санад овардааст: « Агар асари нависанда ба хонанда забон ёд надихад, забони хонандаро бой ва маданӣ накунад, вай чӣ хел асари адабӣ мешавад... Нависанда бояд забонро бо сӯҳрони маънӣ ва қоида совида, сайқал зада кор фармояд» [10, с.137]. Аз ҳамин дидгоҳ забони ашъори Шамсиддин Шохин намунаи забони осори бадеии комил аст ва аз ҷиҳати сербории таркиби луғавӣ, хосса унсурҳои муродифӣ, ки дар адабиёти забоншиносӣ «калимаҳои ҳаммаъно» -яшон [25, с.49; 58, с.60] низ номидаанд, қобили мулоҳиза мебошад. «Равшании ифодаи фикр ... ва маҳорати сухандонӣ» [25, с.46] -и устод Шохин ҳам бо истифодаи бамавқеи вожа ва таркибҳои ҳаммаъно бисёр вобаста аст. Аз ҳамин ҷиҳат, омӯзиши ин қабати луғавии забони шеърӣ ё, ки ниҳоят рангину таъсирбахш аст, ба такмили захираи луғавӣ ва тарзи баёни забони адабии тоҷикӣ муосир мусоидат хоҳад кард. Муродифҳои забони осори Шохинро аз рӯйи баёни маъно ба муродифҳои ифодакунандаи мафҳуми ашё (чиз), аломат, амал, ҳолат чудо кардан мумкин аст, яъне ба категорияи исм, сифат, феъл мансуб мебошанд. Мукаррама Қосимова бо таъкиди ба маводи дастури « Забони адабии ҳозираи тоҷик » манбаи пайдоиши онҳоро калимасозӣ, аз ҳисоби забони гуфтугӯӣ ва шеваҳо ба забони адабӣ ворид гардидани калимаҳо, иқтибос аз забонҳои дигар ва эвфемизмҳо [31, с.86] гуфтааст. Мафҳум ва сохтори ин категорияи луғавӣ бо ин назари донишманди маъруф мувофиқат мекунад. Инак, вобаста ба мансубият ба ҳиссаҳои нутқ чунин тасниф мешаванд:

2.1.1. Вожаҳои ҳаммаъноӣ исмӣ бо ҷузъҳои тоҷикӣ - тоҷикӣ:

1) муродифҳои исмӣ содда, ки бе воситаи грамматикӣ омадаанд:
рух + симо

Қад барафроз, ки болои туро банда шавам,
Рух барафрӯз, ки **симои** туро банда шавам [145, с.171].

пушт +паноҳ

Меғуфт, ки эй ду такягоҳам!

В-ин **пушти** ман, он дигар **паноҳам** [145, с.358].

(Зимнан, калимаи сохтаи **такягоҳ** бо вожаҳои **пушт** ва **паноҳ** муносибати ҳаммаъноӣ дошта бошад ҳам, азбаски **такя** унсури луғавии арабист, онро дар радифи калимаҳои **пушт** ва **паноҳ** наовардем).

2) муродифҳои ҷуфти аз ҷиҳати сохт содае, ки ба воситаи пайвандак (-у) сурат гирифтаанд. Инҳоро синонимҳои ҷуфтистеъмол [41, с.45] ҳам меноманд:

дарду доғ

Маро аз дурдии май **дарду доғи** ӯ нарафт аз дил,

Ки натвон чехраи хуршеду маҳ андудан ба гилҳо [145, с.27].

доду фарёд

Маранҷ, эй гули навруста, аз тазаллуми ман,

Ки кори булбули бечора **доду фарёд** аст [145, с.54] .

хору хас

Ба ғайри **хору хасу** меҳнатам наёмад пеш,

Ба ҳар тараф, ки чу оби равон равон шудам [145, с.151].

пару бол (Дар забон, чи классикӣ ва чи имрӯза, таркиби **болу пар** бештар корбурд доштаасту дорад. Барои мисол, «Мурғи бе болу паре дидам, дилам омад ба ёд» -и Сайидои Насафӣ”- ро бигирем. Дар ҳар ду маврид дар шеъри Шохин ба маънои маҷозӣ истифода шудааст, вале **пару бол** (-и маънӣ) тобиши услубӣ гирифтааст. Аз сабаби он ки дар байни ҷузъҳои ҷуфтистеъмол фосила вучуд дошта монанди аъзои чидаи ҷумла омадаанд, нахуст **пару болро** дар радифи ҷуфтҳои ҳаммаъно ҷо

додем: Дигар, нишонаи бедавлатӣ чӣ мебошад, Шикаст **болу** фурӯ рехт **пар** ҳумои маро [116-2, с.29]:

Ҳар он ки ёфт **пару боли** маънии Шоҳин,
Агар ба тораки гардун расад, шикори ман аст [145, с.50].

ранчу дард

Алқисса, шарики **ранчу дардам**,
Дар арсаи ишқ ҳамнабардам [145, с.450].

донишу **фарҳанг** (**фарҳанг** ба маънии **дониш** низ мустаъмал аст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар шарҳи **донишу фарҳанг** байти интиҳобкардаи мо шоҳид оварда шудааст) [115-1, с.423]:

Хӯрда бар гуфтаи Шоҳин натавонанд гирифт
Нуктасанҷон, ки дам аз **донишу фарҳанг** зананд [145, с.109].

таку дав (маънои якуми **такро** устод Айнӣ **давидан** гуфтааст) [86-12, с.371]:

Осмон аст ба амри ту ҳаме дар **таку дав**
В-офтоб аст зи наҳии ту ҳам дар табу тоб [145, с.220].

Мо дар боло ҷуфтҳои муродифиеро далел овардем, ки бо ҷузъҳои баробармаъно ва наздикмаъно истифода гардидаанд. Аммо дар шеърӣ Шоҳин бо ҷуфти муродифие вохӯрдем, ки, аслан, ҷузъҳояш баробармаъно намебошанд, монанди **баргу бор**. Таҳиягарони “Фарҳанги забони тоҷикӣ” таркиби ҷуфти **баргу барро**, ки дар байти Ҳоконӣ:

Афву хашмаш бару баргест хушу талх, валек
Хушию талхӣ – ҳама **баргу бар** омехтаанд.

истеъмол ёфтааст, **баргу бор**, **барг** ва **меваи дарахт** [115-1, с.143] шарҳ додаанд. Аз ин маънидод ҳам бармеояд, ки дар сухани Шоҳин:

Худ ин нахлро одат ин асту кор,
Пас аз бист сол оварад **баргу бор** [145, с.491].

низ ҳар кадом мафҳуми алоҳида доранд, вале чун чузъи як дарахтанд, дар таъкиди маънӣ ҳамроҳ ба кор рафтаанд. Аз ҷониби дигар, бо чунин тарз овардан, яъне пайванд ба қалам додани ин гуна унсурҳои луғавӣ, аз талаботи махсуси назм аст. Таваҷҷуҳ шавад ба мисраи аввали шеъри Ҳоконӣ – чузъҳои муродифоти чуфт баръакси ҳам – **бару барг** омадаанд.

3) муродифи чуфтистеъмоли аз ҷиҳати таркиб сохта. Аз мазмунӣ унвони зерфасл ҳам маълум аст, ки ҳамагӣ сухан дар бораи як воҳиди луғавӣ чуфтистеъмол меравад, ки тавассути пасванди исмимаънисозии-й ва пайвандаки -у сураат гирифтааст, ин гуна: **гармиву нармӣ**

Гармиву нармие, ки бувад дар сурини ту,
Дар пӯстии қоқуму қурси панир нест [145, с.66].

2.1.2. Вожаҳои ҳаммаъноӣ сифатӣ бо чузъҳои тоҷикӣ-тоҷикӣ. Инҳо чуфтистеъмол, таркибан сода ва сохта мебошанд:

хору зор

Бад-он сифат, ки ҳикоят кунанд Мачнунро,
Мани ситамзадаи **хору зорро** монад [145, с.104].

низору нажанд

Яке тифл будӣ **низору нажанд**,
Ман аз тарбият кардамаш арҷманд [145, с.506].

Чарх оварад ба **бандагии** ӯ паёми моҳ,
Моҳ оварад ба **ҷоқарии** ӯ саломӣ чарх [145, с.230].

Аз мавқеи ин муродифҳо дар байт равшан аст, ки ҳар кадом бо маъноӣ мустақил омада, аммо ба як маъно далolat менамоянд.

2.1.3. Вожаҳои ҳаммаъноӣ феълӣ бо чузъҳои тоҷикӣ-тоҷикӣ:
нолидан + гиристан

Гоҳе ҳама **бинолад** аз даври осмон,
Гоҳе ҳама **бигиряд** аз ҷаври рӯзгор [145, с.257].

2.1.4. Вожаҳои ҳамаҷонибонаи исмии ҷуфтистеъмол бо ҷузъҳои тоҷикӣ-арабӣ

1) муродифҳое, ки бо пайвандаки -у шакли ҷуфт гирифтаанд ва аз ҷиҳати сохт содаанд:

дуруду салом

Мудом бод зи Шоҳин равон **дуруду салом**
Ба зоти поки Набиву саҳобаи атҳор [145, с.429].

хӯю мизоч

Мудом кори ту ҷавр аст, ин ҷӣ **хӯю мизоч**?
Ҳамеша фикри ту зулм аст, ин ҷӣ расму шиор?[145, с.124].

найрангу шатал

Толибе нест, ки он ҳилагар аз ваъдаи хом
Бӯсае дода ба **найрангу шатал** гоз накард [145, с.89].

роҳу расм

Аз он миён, ки бар он рафт урфи аҳди қадим,
Канора меравад имрӯз **роҳу расми** ҷадид [145, с.119].

дарду ғам

Ҳар ки тавқеи муҳаббат ба сари хеш ниҳод,
Шаш ҷиҳат **дарду ғам** ояд ба муборакбодаш [145, с.130].

гуҳару дур (р)

Зи ҷашму дил **гуҳару дур** марост омода,
Нисор мекунам ҳар гаҳ, ки оварӣ ташриф [145, с.141].

бахту иқбол

Бахту иқбол диҳад бўса ба дастат чу инон,
Қоҳу иҷлол ниҳад дида ба поят чу рикоб [145, с.220].

шаҳду шаккар

Ташбеҳ бо кадом ҳаловат тавон намуд
Нӯши лаби туро, ки беҳ **аз шаҳду шаккар** аст [145, с.53].

Чунин ҳис карда мешавад, ки ҷузъи дуҷуми ин таркибҳо гоҳе бо нияти услубӣ ва барои таъкид ва равшанӣ бахшидан ба ҷузъи нахустин истеъмол меёбанд.

Дар ин гурӯҳ таркибҳое низ мушоҳида мешаванд, ки таркибан ҷуфтистеъмол намебошанд, вале тобиши маъноии услубӣ гирифтаанд, монанди **гиря + навҳа** (Ҳам ҷаъди сапеди хеш бикшой, Ё **гиря** кунад, ту **навҳа орой**) [145, с.446] . **Навҳа** дар луғат ба маънои **гиря** [115-1, с.823] омада бошад ҳам, бо ҷилои маъноии худ аз вожаи **гиря** фарқ мекунад. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «гиряи бо овози баланд» маънидод гардида, бо феъли **навҳа оростан**, ки дар байти мазкур ҳам ҳаст, шохид аз ашъори Шохин интиҳоб шудааст:

Дар дашт расиду хона орост,
Ҳам **навҳаву** ҳам тарона орост [115–1, с.823].

2) муродифҳое, ки аз ҷиҳати таркиб сохтаанд:

сабзиву хуррамӣ

Бирафт аз чаман **сабзиву хуррамӣ**,
Чу дар фоқа айш аз дили одамӣ [145, с.475].

2.1.5. Вожаҳои ҳаммаъноии сифатӣ бо ҷузъҳои тоҷикӣ-арабӣ

1) муродифҳои ҷуфти аз ҷиҳати таркиб сода:

равшану мунир

Ин таркиб вижагӣ дорад: чузъҳо дар қолаби ибораи тавсифӣ омадаанд, сифатҳо бо мавсуфанд, аммо мантиқан вожаҳои **равшану мунир** бо вучуди он ки дар миён муайяншаванда воқеъ аст, ба воситаи пайвандаки -у шакли чуфт гирифтаанд:

Он талъате, ки аз рухи хубат диҳад фурӯғ,
Бар офтоби **равшану** моҳи **мунир** нест [145, с.66].

2) вожаҳои ҳаммаъноӣ ҷонишинӣ бо чузъи тоҷикӣ - арабӣ: **чандон—он қадар** (Эзоҳ:муродифи **он қадар** будани **чандон** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» таъйид шудааст [116-2, с.524]:

Нест, Шоҳин, завқи шеърар он **қадар**ҳо в-арна ман
Шоирам **чандон**, ки натвон дар сухан аз ман гузашт [145, с.69].

2.1.6. Вожаҳои ҳаммаъноӣ исмӣ бо чузъҳои арабӣ-тоҷикӣ:

1) вожаҳои ҳаммаъноӣ исмӣ таркибан сода бо чузъҳои арабӣ-тоҷикӣ:

навъ+ранг

талъат+рух

Он **талъате**, ки аз **рухи** хубат диҳад фурӯғ... [145, с.66].

Майли ман кардану майл аз ту гирифтани, ҳайҳот!

Ба чӣ **навъ** аст турову ба чӣ **ранг** аст маро? [145, с.28].

ҳисоб + шумор

Авсофи ту чунон, ки бурун аст аз **ҳисоб**

В-ахлоқи ту чунон, ки фузун аст аз **шумор** [145, с.252].

қаламрав + кишвар

Ба фарқи фалсафӣ Искандари **қаламрави** фикр,

Ба чашмӣ суфия дорои **кишвари** ирфон [145, с.178].

қад + боло

Қад барафроз, ки **болои** туро банда шавам!
Рух барафрӯз, ки симои туро банда шавам! [145, с.171].

2) чуфтҳои муродифӣ бо ин чузъҳо:

чабину рӯй

Чабину рӯйи ту ҳар кас, ки дар арақ бинад,
Тавонад аз гулу хуршеду маҳ гулоб гирифт [145, с.60].

ғаму дард

Магар ҳисоби **ғаму дард** мекунад маълум,
Қадам, ки ҳам шуда чун аз пайи шумор ангушт [145, с.71] .

меҳнату ранҷ

Мабош ғарра, басо Кайқубоду Искандар,
Ки рӯзгор ба чандин ҳазор **меҳнату ранҷ**... [145, с.227].

арзу ниёз

Намерасад ба ту **арзу ниёзи** ман, доғам
Чу бедиле, ки паёмаш ба дилситон нарасад [145, с.245].

адлу дод

Колои илму фазл зи ту ёфта ривоч,
Оину **адлу дод** зи ту гашта ошкор[145, с.251].

бахру бар

Бахру бар тобеи ройи туву Искандари Мод,
Чун Сулаймон шавадат деуу парӣ зери нигин [145, с.298].

сабру шикѐб

Ё Раб, чӣ шуд, он ёри сафаркарда наёмад
В-он **сабру шикѐб** аздилучон бурда наёмад [145,с.316].

шибҳу монанд

Эй карда туро Худо Худованд,
Орӣ бошӣ зи шибҳу монанд [145, с.327].

тарзу оин

Гуфт: Эй санам, ин чӣ **тарзу оин**?
Нозат бикашам, вале на чандин [145, с.418].

2.1.7. Вожаҳои ҳаммаъноӣ исмӣ бо ҷузъҳои арабӣ-арабӣ

1) бо ҷузъҳои арабӣ-арабии таркибан сода:

Бояд қайд кунем, ки вобаста ба вазъияти забони давр ва афзалияти унсурҳои иқтибосии арабӣ, бо вучуди кӯшишҳои Шоҳин, ин гурӯҳи луғавӣ, яъне бо ҷузъҳои арабӣ - арабӣ, бештар мавриди истифода қарор гирифтааст. Муҳаққиқи забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX Саидмурод Ҳочиев бо истинод ба ақидаи Носирҷон Маъсумӣ навиштааст, ки Аҳмади Дониш нисбат ба пешгузаштагонаш аз ҷиҳати услуби эҷод хеле пеш рафта бошад ҳам, вале дар масъалаи соданависӣ маҳдудияти таърихӣ ҳам дошт. Ба гуфти устод Маъсумӣ, «Вобаста ба шароити таърихии ҳамонвақта, забон ва тарзи баёни Аҳмади Дониш бо андаке тағйироти сифатӣ, асосан, дар ҳолати забони насри классикӣ истодан гирифт ва дар истеъмоли калимаҳои арабии ба омма номаҳфум ва кӯҳнашуда аз нормаи (меъёри – Ш. Г.) луғавии забони адабии пешина, асосан, берун набаромадааст» [33, с.211]. Нуфузи воҳидҳои луғавии арабӣ дар забони Шоҳин низ ба ҳамин омили иҷтимоӣ вобаста аст, бо вучуди он ки дар тарзи баёни ӯ нисбат ба услуби эҷодии Аҳмади Дониш калима ва ибораҳои арабӣ камтар дида мешавад. Ба ҳамин сабаб ва ҳам ба хоҳири дароз нашудани риштаи сухан мисолҳоро оид ба муродифоти

луғавӣ бо ихтисор хоҳем овард: **тахайюр + хайрат** (Ҷуз **тахайюр** чораи дигар намебинад ба кор., Гайри **хайрат** нест чун оина, Шоҳин, шеваам) [145, с.42], **тахқиқ + тадқиқ** (Чун ту дар меҳвари **тахқиқ** кӣ гардад марказ? Чун ту бар маркази **тадқиқ** кӣ меҳвар бошад?) [145, с.236], **махз + айн** (**Махзи** ҷаҳолативу гумон кардаи шуур, **Айни** ҳамоқативу писандидаи хирад) [145, с.239], **наҳл + ниҳол** (Ҳазор **наҳли** ҷавон аз ғамат ба хок афтод, Ҷаро **ниҳоли** ҳаёти маро ҳазон нарасид?) [145, с.245], **эхтимом + эътино; илтифот + эътибор** (Не бар ман **эхтимом** касеро, на **эътино**, Не бар ман **илтифот** касеро, на **эътибор**) [145, с.253].

2) ҷуфтҳои муродифӣ бо ин ҷузъҳо:

қадду қомат (Гар муаззин васфи **қадду қоматаш** гӯяд, хатиб...) [145, с.238], **адовату бугз** (Зи ишқи ту бари ағёр дар **адовату бугз**...) [145, с.242], **илму фазл** (Колои **илму фазл** зи ту ёфта ривоч...) [145, с.251], **иззу чоҳ** (...Ки бар **иззу чоҳаш** фалак хашм дошт) [145, с.490], **чоҳу аҷлол** (...В-эӣ гавҳари дурчи **чоҳу аҷлол**) [145, с.326], **иззу шон** (...Маро бим аз он аст, к-ин **иззу шон**) [145, с.482], **чоҳу иҷлол** (...**Чоҳу иҷлол** ниҳад дида ба поят чу рикоб) [145, с.220], **камолу ҷамол** (Дар пояи **камолу ҷамолу** аз улуви табъ....) [145, с.270], **қадру қимат** (...Дурри гаронбаҳоро нашинохт **қадру қимат**) [145, с.288], **ҳазлу мазох** (Биёлояд он гуна ҳазлу мазох...) [145, с.536], **рифқу мадору** (Ҷарх аз тариқи **рифқу мадору** мутеъи моҳ...) [145, с.229], **лутфу эҳсон** (...**Лутфу эҳсони** ту баҳрест, надорад поёб) [145, с.221], **мадху сано** (Шоҳин ҳама ҷо **мадху санои** ту бихонад...) [145, с.207], **макру афсун** (...Ки корубори ту пайваста **макру афсун** аст) [145, с.56], **ҳусну малоҳат** (...Аммо нашунидем ба ин **ҳусну малоҳат**) [145, с.73], **сабру тоқат** (...Сели ғамам барафканд бунёди **сабру тоқат**) [145, с.285], **сабру қарор** (...Чӣ сон кунам, ки маро нест бе ту **сабру қарор**?) [145, с.124], **қилу қол** (Ба кунчи мадраса то чанд **қилу қол** кунам...) [145, с.167], **иззу шараф** (Доғам, ки аз қабули ту **иззу шараф** наёфт...) [145, с.46], **забту ҳаср** (Фурӯғи ҳусни туро **забту ҳаср** натвон кард...) [145, с.46].

Дар катори муродифҳои чуфтистеъмол таркиби **қайсару хоқон** ҳам ба назар расид, ки ҳар ду ҷузъ иқтибосӣ мебошанд. **Қайсарро** луғатнигорон (лақаби подшоҳони Рум) [116-2, с.498; 105-2, с.149], лотиниву арабӣ ва **хоқон** (подшоҳи бузург, лақаби подшоҳони Чин, хони хонон) [104-1, с.292; 116-2, с.668] -ро муғуливу туркӣ маънидод кардаанд:

Шоҳин, ғуломи ҳиммати он хусравам, ки ҳаст

Дар салтанат зи **қайсару хоқон** зиёдтар [145, с.125].

Исм – ҷузъҳои арабӣ бо номуайяний (-е) низ дар қолаби ҷуфт истеъмол ёфтаанд, монанди:

назиреву мисоле

Эй он ки туро нест **назиреву мисоле**,

Аллоҳ, мабинод камоли ту заволе [145, с.202].

Дар матн дар миёни ҷузъҳои ҳаммаъно воҳидҳои дигари луғавӣ фосила эҷод кунанд ҳам, қолаби муродифии ҷуфт мавқеи худро нигоҳ медорад. Чунончи:

фикреву ҳаёле

Ҳар дам ба висолем, суҳан аз сари шавқ аст,

Мо аз ту ба **фикреву** ту аз мо ба **ҳаёле** [145, с.202].

Ҷузъи аввали таркиб бо воситаи грамматикӣ – бандаки хабарӣ (-ӣ) меояд ва он ба ҷузъи дуюм ҳам тааллуқ мегирад, аммо мазмунан қолаби муродифии ҷуфт нигоҳ дошта мешавад:

ҷавриву тазаллум

Ҳама нозиву такаббур, ҳама **ҷавриву тазаллум**,

Дили оламе, надонам, ба чӣ шева мерабой? [145, с.194].

Ҷузъҳои ин гуна воҳидҳо–исмҳо бо калимаҳои таъин ва таъкидкунанда, ки ба сифату шумора ва ҷонишин мансуб мебошанд,

омада метавонанд ва алоқаи пайвасти онҳо аз байн намеравад, балки тақвият меёбад:

як ҳадису ҳазор нукот

Хирад ба шеъри ту, Шоҳин, аз он бувад вола,
Ки як ҳадису ҳазораш нукот муҳтамал аст [145,с.49].

маъруфи ҳар маҳаллаву машҳури ҳар диёр

Шоҳо, ба фоқа нест чу Шоҳин касе ба даҳр
Маъруфи ҳар маҳаллаву машҳури ҳар диёр [145, с.252].

Дар байти боло, дар мисраи дуюм, муродиф андар муродиф – **маъруф** ва **машҳур** (муродифи сифатӣ), **маҳалла** ва **диёр** (муродифи исмӣ) тарзи баёни шоирро бошукӯҳ намудаанд ва ҷиҳати таъсирбахшии мазмун бештар гардидааст.

Чунонки ба назар расид, забон ва шеваи баёни Шамсиддин Шоҳин аз нигоҳи дар бар гирифтани сарвати луғавии забон, чи унсурҳои луғавии тоҷикӣ ва чи унсурҳои иқтибосӣ, мукамал аст. Ҳатто таркибҳои муродифӣ аз ҳудуди ҷуфтҳо мегузарад. Ба ин далел таваҷҷуҳ мекунем: **дарду ғаму ранҷ** (бо ҷузъҳои исмии тоҷикӣ+арабӣ+тоҷикӣ)

Эй дарду ғаму ранҷи ту бо ман ба талош,
Чун ҷамъи гурусна бар сари суфраи ош [145, с.309].

Силсилаи муродифии исмии дигарро намуна меорем, ки дар шакли ҷида хеле зебо ба қалам омадааст: «**Шоҳи замона, хусрави гетӣ, Хадеви мулк...**» [145, с.251].

Забони ашъори Шамсиддин Шоҳин бо муродифҳои исмӣ ва сифатӣ маҳдуд нест, дар доираи дигар ҳиссаҳои нутқ ҳам калимаҳои муродифӣ ба назар мерасад. Барои гуногунрангии тасвир аз муродифҳои сифатӣ, ҷонишинҳои ишоратии сифатӣ ва номуайяний, аз таркибҳои пешояндиву ҷонишинӣ фаровон истифода шудааст, ба мисли **чи гуна, чи сон, аз ин**

навъ, аз ин қисм, бар ин қисм, з-ин сон, з-ин гуна, он сон. Масалан, дар абёти зерини шоир ин калимаҳо чунин истифода шудаанд:

Чӣ гуна дар назари чилваи ту манзурам...[145, с.162].

...**Чӣ сон** шавад, агар афтад аз ин ду токи баланд? [145, с.100].

Маро ба хотир **аз ин навъ** орзу гузарад... [145, с.90].

Хусни Лайлӣ гар **аз ин қисм** кунад пардадарӣ...[145, с.91].

Бар ин қисм, ин қавми ғафлатсиришт... [145, с.507].

Ки **з-ин сон** хирадманди донишписанд... [145, с.503].

З-ин гуна рақам занам каму беш ... [145, с.334].

Он чи зебад бо ту, худ гӯ, то ки **он сон** хонамат [145, с.72].

Таркибҳои мазкур аз ҷузъҳои тоҷикии **гуна, сон** ва арабии **навъ** ва **қисм** иборатанд. Метавон ба як далел ишора кард, ки калимаи **хел** (дар таркибҳои **чӣ хел, ин хел, он хел**), ки имрӯз дар забони тоҷикӣ роиҷ аст, дар забони Шохин маъмулан ба кор наарафтааст. Сарфи назар аз талаботи забони назм, мо истеъмоли онро дар асари насрии Шохин – дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» низ мушоҳида накардем. Чи гуна ба забони мо ворид гардидани ин калима маълум нест, аммо вақти таҳлили таркибҳои мазкур ин савол пеш баромад.

Дар қисмати пешояндҳо ҳам истифодаи вожаҳои муродифие ба назар расид, ки хусусияти сабки Шохинро мефаҳмонанд. Масалан, чун муродифи пешоянди содаи изофии тоҷикии **барои**, ки соҳибиятро баён менамояд, аз вожаи арабии **фарз** кор гирифта шудааст:

Агар ба **фарзи** масал бингарам ба наргиси боғ,
Кунад ишора зи рӯйи адаб ба наргиси ёр [145, с.124].

Ё барои ифодаи мафҳум ва вазифаи пешояндҳои таркибии изофӣ ва беизофаи **дар бораи, дар ин бора, оид ба, ба сабаби, ба ин сабаб ё бад-ин ҷиҳат** таркибҳои шоиронаи зерин ба қалам омадаанд:

з-ин боб

Гирифт остини хаёлам тааммул,
Ки андеша **з-ин боб** маънӣ надорад [145, с.233].

з-он восита

Ту ҷони маниву ҷони ман аз санг аст,
Номи ту ниҳодаанд **з-он восита** Тош [145, с.309].

Хулоса, назми Шамсиддин Шохин дар заминаи корбурди гурӯҳҳои луғавӣ басо ҷолиб аст. Бавижа, калимаҳои ҳаммаъноӣ забони шоир қобили мулоҳиза мебошанд. Мо ба қадри имкон дар бораи онҳо изҳори назар кардем.

2.2. Мавқеи калимаҳои сермаъно ё омонимҳо дар ашъори шоир

Аслан, ин гурӯҳи калимаҳо дар адабиёти забоншиносӣ бо истилоҳи **омоним** [41,с.142] номбар шудаанд. Дар адабиётшиносӣ истилоҳи **таҷнисро** **омоним** шарҳ додаанд. Юрий Бобоев навиштааст: «... омонимҳо аз калимаи юнонии *homos* – якхела, *опута* – ном гирифта шудааст. Маъноӣ луғавӣ **таҷнис** ҳамчунин аст. Калимаҳое, ки аз ҷиҳати шакл, оҳангу таркиби овозиашон якхел буда, аммо аз ҷиҳати маъно гуногунанд, **таҷнис** (омоним) номида мешаванд» (10, с.137).

Аммо дар замони Истиқлоли кишвар ва вобаста ба талаботи Қонун дар бораи забон баъзе муҳаққиқону муаллифони китобҳои дарсӣ кӯшиш кардаанд, ки баъзе истилоҳоти байналмилалиро ба тоҷикӣ баргардонанд. Ба ҳамин хотир **омонимҳоро** калимаҳои **ҳамгун** ва **ҳамгуна** низ тарҷума кардаанд. Аз ҷумла, пажӯҳишгари забон ва сабки баёни Мавлоно Чалолиддини Балхӣ Саидкул Сабзаев [58, с.51] истилоҳи **омонимро**

ҳамгуна ба қалам додааст. Дар нашрҳои пешинаи китоби «Забони тоҷикӣ барои синфи V» ҳам, ки Саидқул Сабзаев яке аз муаллифони он мебошад, ба маънии **омонимҳо** **ҳамгуна** ба кор рафтааст. Аммо муаллифон дар вожаи **ҳамгуна** бемавқеъ будани ҳарфи **а** ё пасванди **а**-ро ҳис карда дар наشري панҷум [48, с.139] дар баробари **омоним** аз вожаи **ҳамгун** кор гирифтаанд. Нависанда ва рӯзманигор Эҳсон Субҳон дар мақолаи худ – «Таҳкурси бояд мустаҳкам бошад» оид ба мушкилоти истилоҳоти забоншиносӣ дар китобҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла, барои синфи V, баҳс карда, ҳамзамон, чунин пешниҳод намудааст: «Истилоҳҳои **муродиф** (синоним) ва **мутақод** (антоним)-ро мисли **ҳамгуна** (омоним) ба тоҷикӣ баргардондан беҳтар. Ақаллан, онҳоро **ҳаммаъно** ва **зидмаъно** гуфтан лозим буд. Як калимаи бегонаро ба калимаи бегонаю нофаҳмои дигар баргардондан чӣ ҳолат?!..., **маъно** калимаи бегона бошад ҳам, умумиистеъмоли ва барои ҳама фаҳмост. **Синоним** ва **антоним** дар китоби забони модарии синфи IV дар шакли **ҳаммаъно** ва **муқобил- маъно** омадаанд, ки беҳтар аст » [85].

Сулаймон Анварӣ вобаста ба ин пешниҳод дар мақолаи худ зери унвони «Беғараз чун шуд сухан ...» навиштааст: « ... **Ҳамгуна** ба маънии **омоним** муносиб нест. **Ҳамгуна** **ҳамшакла** гуфтан аст, ин гуна қолаби калимасозӣ вучуд надорад, ҳадди ақал, **ҳамгун** гуфтан саҳеҳ мебуд, яъне **ҳамшакл**»[6]. Аммо бо кадом далел вожаи **барро**, ки бисёрмаъност, онро **ҳамгун** бигӯем, яъне бо кадом калимаи дигар **ҳамшакл** аст, ки **ҳамгун** гуфта шавад?

Чунонки мебинем, **ҳамгун** ё **ҳамгуна** (?) мантиқ надорад.

Саид Ҳалимов дар рисолаи худ –«Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик» ба иртиботи фаъолияти луғатнигории устод Айнӣ ва диққати эшон ба гурӯҳҳои луғавӣ, аз ҷумла оид ба омонимҳо, овардааст, ки «Дар забони тоҷикӣ ҳам монанди дигар забонҳо калимаҳое, ки шаклан як хел буда ва як хел талаффуз карда мешаванд, вале аз ҷиҳати маъно фарқ доранд, хеле зиёд аст. Садриддин

Айнӣ ҳамчун луғатнавис барои овардани маъноҳои махсуси ин гуна луғатҳо саъй кардааст. Дар ин маврид онҳо ҳамчун калимаҳои **сермаъно** (ишораи мо – Г. Ш.) шарҳ дода шудаанд:

Бор – 1) гаронӣ; 2) рухсат ба баромадан, чунончи: Рақиб бар дари ту бор ёфт, ман маҳрум; 3) карат дафъа; 4) калимаи бисёрӣ ва анбӯҳӣ (монанди дарёбор, зангбор); 5) меваи дарахт; 6) ҳамли занон; 7) боранда, чунончи: мушкбор, шаккарбор ...» (77, с.171).

Ба фикри мо, дар мавриди баёни мафҳуми тоҷикӣ **омоним** нисбат ба вожаҳои **ҳамшакл** ва **ҳамгун** калимаи **сермаъно** ба ҳақиқат наздик аст, яъне калимае, ки маънои зиёд, бисёр дорад. Воқеан, дар мавриди як калима, ба монанди **бор**, ки устод Саид Ҳалимов бо маъноҳои бисёр онро мисол овардааст, чӣ гуна метавон калимаҳои **ҳамшакл** ва **ҳамгун**ро истифода кард? Яъне як вожа худ дорои маъноҳои фаровон аст. Аз ин рӯ, мо низ ҷонибдори мулоҳизаҳои Саид Ҳалимов ва Сулаймон Анварӣ мебошем. Боз ҳам илова карданием, ки нисбат ба калимаи **сер**, ки сермаъност, бо калимаи **маъно** вожаи **бисёр** мутаносиб аст ва ин гурӯҳ калимаҳоро **бисёрмаъно** гуфтан саҳеҳтар ба назар мерасад...

Шамсиддин Шохин бо мақсади рангину ҷолиб баромадани сухан дар шеър монанди дигар адибон аз чунин гурӯҳҳои луғавӣ истифода кардааст. Дар ҷиҳати корбурди ин гурӯҳи луғавӣ аз ҷониби шоир мо ба ин натиҷа расидем, ки дар ашъор вожаҳои бисёрмаъноӣ ба истилоҳ «забонзади» осори адабӣ мавриди корбурд қарор гирифтаанд. Ба ҳамин далел қисме аз онҳо аз тарафи мураттибони фарҳангномаҳо омӯхта ва ҷамъоварӣ шудаанд. Бо ба ҳисоб гирифтани ҷойгоҳи чунин воҳидҳои луғавӣ дар ашъори Шамсиддин Шохин Шаҳбоз Кабиров чанде аз онҳоро дар «Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ» [100] ворид кардааст. Азбаски мақсади мураттиб маҳз таҳқиқи ин гурӯҳи луғавӣ дар забони Шохин набудааст, танҳо ба овардани як ё ду шохид аз эҷодиёти адиб иктифо карда бо маъноҳои дигар аз маводи дастраси худ мисол пешниҳод намудааст. Чунончи, бо калимаи арабии **абас** ба маъноҳои

бефоида, беҳуда, бемавқеъ [100, с.6] аз **Шоҳин** (То чанд **абас** тамаъ намоӣ, Аз ҳар касу нокас ошноӣ, [145, с.345) **шоҳид интиҳоб** карда, аммо ба мафҳуми туршрӯӣ, бадқавақӣ омадани онро чун калимаи бисёрмаъно кайд намудааст. Вожаҳои арабии **ом(м)** ва **эхром** низ чун унсури луғавии бисёрмаъно пешниҳод шуда бошанд, танҳо бо як мафҳуми онҳо аз ашъори шоир гувоҳ омадааст. Чунончи, **ом(м)** ба маънии **умумӣ, оммавӣ расмшуда, одӣ, омма, мардум** [100, с.119]:

Дидам, ки чунин бар ҳама инъоми ту **ом** аст,
Дастӣ тамаъ аз домани ибром гирифтам [145, с.153].

эхром (дар вақти ҳаҷ дар ҳудуде, ки муқаддас шуморида шудааст, пӯшидани порчаи сафеди нодӯхта, (100, с.211):

Яъне ту, ки Каъбаи умедӣ,
Эхроми маро ба худ гузидӣ [145, с.405].

Аммо ба мафҳумҳои дигари онҳо, аз ҷумла ба маънии дигари **ом (м)** – **сол** [100, с.119] ва **эхром** – пир ва суғат гардидан [100, с.211] **шоҳид зикр** нагардидааст. Бо ҳафт моддаи луғавии дигар танҳо бо як маънои онҳо аз Шамсиддин Шоҳин байт интиҳоб шуда, доир ба мафҳумҳои дуёму сеюм аз манобеи дигар гувоҳ интиҳоб гардидааст. Инак, он калимаҳоро номбар мекунем.

ин – ҷонишини ишоратӣ (байт аз Саъдӣ) бо **айн** (ҷамъи **айно**), яъне зани зебочашм [100, с.56], **шоҳид** аз Шоҳин:

Ҳар, к-ӯ ба шумо ду тан гузин аст,
Чи деви дусар, чи хури **ин** аст [145, с.387].

маймун–масъуд, саодатманд, хучиста, муборак (мисол аз «Анвори Суҳайлӣ »), ба маънии **бузина** [100, с.86], байт аз Шоҳин:

Бахти **маймуни** маро бин, ки фалак чун лӯлӣ
Медиҳад рақс ба ҳар маърака чун маймун [145, с.170].

(Зимнан, бояд гуфт, ки шояд **маймуни** мисраи аввал ба маънои маҷозӣ омада бошад ё ба мафҳуми **бад** (бахти бад).

сафир—хуштак; хониш ва овози парандаҳо, садои парандаи ваҳшӣ (шоҳид аз Румӣ) [100, с.152], ба маънои **фиристода**, **вакил**, далел аз Шоҳин:

Аз баҳри нафъи хеш кунад даллагӣ рақиб,

Ин ҳар агарчи восита бошад, **сафир** нест [145, с.66].

соқа – қисми ақибгарди лашкар, он қисми лашкар, ки аз ақиб қисми асосӣ меояд; зонубанди оҳанин (мисолҳо аз Фирдавсӣ ва аз «Анвори Суҳайлӣ»), ба мафҳуми тана; танай дарахт, гувоҳ аз Шоҳин [100, с.161].

З -он шоҳи фасурда навуле руст,

В-аз **соқай** шӯр сунбуле руст [116-2, 264; 145, 371].

таҳи(й)я // **таҳи(й)ят** – омодагӣ, тайёрий (далел аз «Анвори Суҳайлӣ»), ба маънои салом, дуруд, гувоҳ аз Шоҳин [100, с.179]:

Маҷнун ба кудуми он ҷафокеш,

Меғуфт **таҳийяте** зи ҳад беш [145, с.371].

қусур—ҷ. **қаср** (мисол аз Ҳофиз), ба маънии камӣ, камбудӣ, нуқсон, кӯтоҳӣ, байт аз Шоҳин [100, с.223]:

Қусуре ба таҳсили асҳоб нест,

Сабӯ чун кунад, чашмаи об нест? [145, с.511].

ҳаво – моддаи газмонанде, ки гирдогирди кураи Заминро ихота кардааст; обу ҳаво; орзу, майл, ҳавас, иштиёқ, муҳаббат (далелҳо аз Хусравӣ Дехлавӣ ва Фирдавсӣ), ба мафҳуми оҳанг, нағма, лаҳни суруд ..., мисол аз Шоҳин [100, с.224]:

Дар базми мо нишасту **ҳавоӣ** Аҷам шунид,

Он кас, ки майли нағмаи хороғудоз дошт [116-2, с.712; 145, с.68].

Вожаҳои ба қайдгирифтаи Шаҳбоз Кабиров ҳамагӣ арабиасл буда, танҳо ба дутои онҳо аз сарчашмаҳои дигар маъҳаз зикр нагардидааст, ки дар боло ишорат кардем. Бо маводи дигар шоҳид пешниҳод шудааст. Корбурди калимаҳои мазкур гувоҳи огоҳӣ ва донишмандии ин қаламкаши соҳибсухан аз илми сарфи забони арабист. Аз ҷиҳати дигар, истеъмоли чунин вожаҳо ба меъёри услуби баёни мо

дар замони шоир мувофиқ будаанд. Он гунае ки мо дарёфтем, дар ашъори Шамсиддин Шохин калимаҳои бисёрмаъно фаровон ба кор рафтаанд ва онҳоро аз ҷиҳати мавқеашон ба чанд даста ҷудо кардан мумкин аст. Дастаи аввал дар забон хеле маъмул буда, ҳатто имрӯз аз ҷумлаи воҳидҳои саризабонии аҳли қалам ба шумор мераванд, ба мисли **бор** (ба маънои ҳосил, натиҷа, суд; карат, маротиба):

Ғайри ҳичрон орзуи васлро дар **бор** нест,
Ҳар ки мечӯяд канорат, дар канор афтодааст [145, с.42].
Сад **бор** агар туро бубинанд,
Гӯянд, ки мо туро надидем! [145, с.173].

чанг (даст, панҷа; ҳам, хамида; сози мусиқӣ):

Мекашад теғ бар сар аз ҳасад абруи туам,
Ки чаро домани зулфи ту ба **чанг** аст маро? [145, с.28].
Зи бас танам шуда аз лоғарӣ чу пайкари **чанг**,
Садои нолаам овози торро монад [145, с.104].
Зи баски мекунад оҳанги мадҳи ӯ Шохин,
Зи **чанги** фикрати ӯ сайди ҳеҷ нукта нараст [145, с.43].

Устод Шохин калимаи **чанголро** ҳам ба кор бурдааст:

Дили ман аз шикани зулфи ту натавонад раст,
Ҳамчу он саъва, ки афтода ба **чанголи** уқоб [145, с.35].

бар (самар, ҳосил; тан, бадан):

Ниҳоли умедат чунон **бар** диҳад,
Ки завқи маю таъми шаккар диҳад [145, с.498].
Ту ҳамчу рӯҳ маро дар **бар** омадӣ, лекин,
Рақиб мерасад аз пай чу қобизи арвоҳ [145, с.77].

дар (табақаи тахтагин ё оҳанин барои пӯшондани даромадгоҳи хона...; пешоянд – ба ҷо ва макон ишора менамояд):

Шохин, даруни хона ба ҷуз гӯри танг нест,
Охир, ҷӣ мезанӣ **дари** сомони зиндагӣ? [145, с.201].

Дар сина доғи ишқи ту чун нақш **дар** нигин,
Дар дида акси рӯйи ту чун **дар** либос тан [145, с.179].

сар (узви бадани инсон; оғоз, аввал):

Як **сари** мискин чӣ бошад, к-аз шумо дорам дарег,
Гар дилу чон аст, он ҳам бод қурбони шумо [145, с.34].

Ғаму нишоти ҷаҳон тавъаманд, маълум аст,
Зи иттифоқи **сари** солу моҳ Ошурам [145, с.162].

боз (паранда; бори дигар, аз нав):

Ғами ту мурғи диламро чу **бози** ишкамсер
Нафас - нафас бигузорад, замон-замон бихӯрад [145, с.83].

Аз сари хеш чаро зулф ба по афкандӣ,
Боз рӯзи сияхе бар сари мо афкандӣ? [145, с.198].

дам (вақт; нафас; сухан):

Ғайр аз шароби лаъли ту фикри даво хатост
Он **дам**, ки чашми масти ту бемор мекунад [145, с.105].

Н-орад ба **дами** сарди ту, носех, дили ман тоб,
К-аз ғунча муҳол аст ба сармои хазон баҳс [145, с.74].

Манам, ки рашк барад иқди лӯълу аз суханам,
Бад-ин сухан ҳама **дам дам** зи хубии ту занам [145, с.169].

тор (сози мусиқӣ; мӯй (тори зулф); торик):

Ғамат харош диҳад решаҳои ҷони маро,
Чунонки мутриби ҳозиқ занад ба **тор** ангушт [145, с.71].

Шоҳин зи тирабахтӣ агар шиква сар кунад,
Афтад чу **тори** зулфи туаш бар забон гирех [145, с.193].

Аз хуни ашк дар ҳаваси рӯйи хатти ту

Субҳи сафеди ўст шафакчӯш шои **тор** [145, с.255].

Калимаҳои **хор** (шоҳчаи нўгдори халандаи наботот; хасак –116- 2, с.493; залил, паст, бечора 145, с.42, 145, с.104), **дод** (кардан –145, с.74; фарёд, имдод, ёрӣ –145, с.136) ва **шаст** (ҳалқаи ангуштмонанде, ки барои кашидани зеҳи камон ба сарангушт гузошта мешавад –116-2, с. 571 (далел аз Шохин), **тоб** (тоқат, бардошт, сабр –145, с.74; сузӯ гудоз, дар изтироб –145, с.220), **бод** (шамол – 145, с.254; бошад (аз **будан**), 145, с.34) низ аз ин дастаанд. Он гуна ки дидем, аз нигоҳи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл ва пешоянд мебошанд, ки барои наафзудани ҳаҷми қор аз овардани мисол барои ҳамаи онҳо худдорӣ кардем.

Дастаи дигари вожаҳои бисёрмаъно, ки дар поён шарҳ хоҳанд ёфт, нисбат ба далелҳои мазкур дар забони адабиёти классикӣ кам мавриди қорбурд будаанд. Аммо хеле аз онҳо низ аз доираи назари Шамсиддин Шохин дур намондааст. Ин калимаҳо ҳам ба монанди бисёрмаъноҳои номбаршуда ба категорияи исм, сифат, шумора, ҷонишин, феъл, феъли ҳол ва зарф тааллуқ доранд. Инак, бо тавзеҳи маънои онҳо аз забони шоир шоҳид меорем:

канор (пахлу, оғӯш; як тараф афтодан ё дур мондан):

Ғайри ҳичрон орзуи васлро дар бор нест,

Ҳар ки мечӯяд **канорат**, дар **канор** афтодааст [145, с.42].

дида (чашм; дидан):

Хоҳе ба **дида**, хоҳ ба дил мекунӣ гузор,

Чое ту ҳар кучо, ки нӣҳӣ пой, бар сар аст [145, с.53].

Ҳар касе **дида** саводи қалами Шохинро,

Вола гардад, ки дигар тарху ҷӣ мазмун резад [145, с.91].

шоҳин (паранда; навъе аз бози шикорӣ; таҳаллуси шоир – 116- 2, с.601):

Агарчи шӯҳра ба **шоҳиниям**, вале, Шоҳин,
Зи дасти чарх гирифтори чанги усфурам [145, с.162].

ширин (гуворо, бомаза; дорои мазаи қанд ва шаккар–116-2, с.590; ном–
номи маҳбубаи Хусрав ва Фарҳод – 116- 2, с.590):

К- эй нӯши лабат ба ҳарф **ширин**,
Фарҳодкуни ҳазор **Ширин** [145, с.378].

равон

(ҷон, руҳ–116-2, с.111: баланд, мавзун; ҷорӣ; раҳсипор, ҳаракат-кунанда,
раванда – 115- 2,111):

Ба пойи сарви чаман об агар **равон** бошад,
Равон ба пойи ту, эй сарви ман, **равон** бошад [145, с. 93].

Шоҳин, ки чу ӯ табъи равон нест касеро,
Гӯйӣ, зи қадди сарви ту омӯхт **равонӣ** [145, с.208].

мардум (ӣ) (ғавҳарак; мардумаки чашм, ғавҳараки чашм 115-1, с.641;
одамгарӣ):

Эй **мардуми** дида, чанд гӯйӣ:
Мо **мардуми** шумо надидем? [145, с.173].

нафас (лаҳза, вақт; даме, ки инсон ё ҳайвон аз роҳи даҳон ё бинӣ ба худ
мекашад ва берун меоварад – 115-1, с.838):

Гар бичӯяд хабар аз мурдани Шоҳин, гӯед,
Нафасе ой, ки аз вай **нафасе** меояд [145, с.117].

талх (ӣ) (ногувор (ӣ), тунду тези ногувор –116- 2, с.313; маҷбад):

Ба шаккар **талхии** бодом равад, оре, нест
Ҷуз шаккарханда илоҷе ниғаҳи **талхи** туро [145, с.31].

ҳазор (шумора; булбул):

Бар кӯяш, эй зи дасти ту, дар нола ҳар тараф
Аз дӯстон **ҳазор**, чу дар бустон **ҳазор** [145, с.255].

бахр (дарёи азим ... ; суд, фоида – 115-1, с.165):

Чӣ сон дур аз ту, чоно, чашми тамкин доштан аз ман,
Ки бе васли гуҳар ҳаргиз надорад **бахр** ороме [145, с.204].

З-он фикр, ки аз ҳунар барӣ **бахр**,
Нӯшоба адиб хӯрду ман захр [145, с.361].

микдор (кадру қимат, эътибор; чи қадар, андоза 115-1, с.695):

Эй хатти мушкин, ватан бар тарфи рухсораш макун,
Равнақи ҳуснаш мабар, беқадру **микдора**ш макун [145, с.183].

Аз камонхонаи абруи ту дар дил дорам,
Ки ба ҳар ғамза чӣ **микдор** хаданг аст маро? [145, с.28].

Дар ганчинаи вожағони устод Шоҳин бо як далели хеле нодир вохӯрдем: шоир иборае офаридааст, ки ҳар ду ҷузъи он бисёрмаъноанд, монанди **сари савдо (ӣ)**. Дар байти «Ман, ки дар пойи ту кардам **сари савдоиро**, Бохтам дар **сари савдои** ту муллоиро» [145, с. 30] калимаҳои **сар** ва **савдо** ба ду мафҳум омадаанд: **сар** ба маъниҳои узви бадани инсон ва ҳин, ҳангом, вақт. **Савдо (ӣ)**: шайдоӣ. Яъне **сари савдо (ӣ)** сари бошӯру ҳавову ҳавасбуда ва интиҳоби маъшукро аз пешаи муллоӣ афзал шуморидан.

Аз силсилаи мисолҳои мавриди баҳс қароргирифта калимаҳои **нафас, баҳр, микдор** ва **савдо** арабӣ буда, боқӣ тоҷикӣ мебошанд.

Дар вақти омӯзиши вожаҳои бисёрмаъно феълҳои мушоҳида гардид, ки ба маъниҳои зиёд ба кор рафтаанд. Чунончи, **гирифт** дар ду ғазали Шоҳин, ки бо мисраҳои «Парӣ зи шарми рухат чехра дар ниқоб гирифт» [145, с.60] ва «Бачост ҳусни бутон, гарчи сад ниқоб гирифт» [145, с.61] оғоз мешаванд ва бо радифи **гирифт** (аз **гирифт**ан) хатм,

мафҳумҳои зиёдро дар бар дорад, ба мисли **пӯшондан**, **ба даст овардан** (Парӣ зи шарми рухат чехра дар никоб **гирифт**, Лаби ту равнаки кайфият аз шароб **гирифт**), **ба ғам дучор шудан** (Агарчи буд туро чехра мусхафи раҳмат, Касе, ки дид хатат, ояти азоб **гирифт**), **шитоб кардан** (Ишора кард нигоҳат ба ишва, к-он абру, Ба теги ноз пайи қатли ман шитоб **гирифт**), **тар шудан** (Нигори ман, ачабам з-он хату рухи арақин, Ки чун рақам зада ба сафҳае, ки об **гирифт**) [145, с.60], **доштан**, **ба даст гирифтан** (Хаёли рӯи ту осон нашуд муяссари дил, Базӯр оина домони офтоб **гирифт**), **роҳ ба сӯе гирифтан** (Кашида пойи иродат зи хонаи маъмур, Чу сел ҳар ки раҳи водии хароб **гирифт**), **тоб хӯрдан** (Камоли фитратам ошуб мекунад дар бор, Гусаст риштаи ман ҳар қадар ки **тоб гирифт**), **қасди хоб кардан** (Дар ин бисот, надонам, ғасонае чӣ гузашт, Чуз ин ки дидаи Шоҳин камини **хоб гирифт**) [145, с.61].

Феъли **шикастан** ҳам дар ғазале, ки бо радифи **мешиканад** [145, с.102] ба охир мерасад, дорои мафҳумҳои гуногун мебошад. Аз ҷумла, **шикастан** (Қадам зи бори ҷафоҳои ёр **мешиканад**, Чу шохи нахл, ки пур шуд зи бор **мешиканад**), **халондан** (Хате, ки медамад аз гирди лаъли мушкинат, Зи рашк бар ҷигари ғунча хор **мешиканад**), **бор кардан** (Ҳазор кори хато сар занад агар зи рақиб, Ягон-ягон ба ман он нобакор **мешиканад**), **рафъ кардан**, **аз байн бурдан** (Маро ба майи хумори лабат хуш ояд аз он, Ки ин хумори майи хушгӯвор **мешиканад**), **паст кардан** (Зи рӯзгор маҷӯ қадр, агар туро ҳунарест, Ки қадри аҳли ҳунар рӯзгор **мешиканад**) ва **тарошидан** (Қадам теғ, ки Шоҳин, на аз тариқи ҷафо, Ду даста бар сарам абруи ёр **мешиканад**) .

Феъли **задан** ҳам ба сурати танҳо ва ҳам дар таркиб дар матни сухани шоир бо маонии бисёр истеъмол ёфтааст. **Задан** [145, с.109] чун радиф дар ғазал ба монанди феълҳои **гирифтан**, **шикастан** дар ифодаи мафҳумҳои гуногун ба кор рафтааст. Чунончи, дар вазифаи калимаи **нӯшидан** (Вақти он шуд, ки ҳарифон майи гулранг зананд, Майи гулранг ба оҳанги дафу чанг зананд), **гуфтан** (Ошноӣ натавон кард ба хубон, ки

агар **Аз сари сулҳ дарой, сухан аз чанг зананд**), **дастбагиребон шудан, дарафтидан, сарбасар шудан** (**Аз рақибони ту дар чанги бало афтодам, Ё Раб, ин тираниҳодон ба бало чанг зананд**), **кашидан** (**Бар сари сабза нишинанду лаби оби равон, Гоҳ сабзоб бинӯшанду гаҳе банг зананд**), **хангос задани хар, наъра кашидан** [121, с.795]: (**Суфиёнро набувад гар ҳаваси сим, чаро Чун хари гурсина дар савмааҳо ханг зананд?** [145, с.109], **ниҳодан, мондан** (**Мениҳанд аз сари таслим сар андар қадамат Шаҳриён, ки қадам аз сари авранг зананд**) ва **сухан гуфтан** (**Хӯрда ба гуфтаи Шоҳин натавонанд гирифт Нуктасанҷон, ки дам аз донишу фарҳанг зананд**) омадааст. Дар шеърӣ Шоҳин корбасти таркибро бо феъли **задан** мушоҳида кардем, аз қабилӣ **рах задан** (диққатро равона кардан, мутаваҷҷеҳ сохтан, ҷалб намудан:)

Дил маро **рах** бо занаҳдони ту **зад**, худ шуд асир,
Рост гӯянд он чи: бошад чоҳкан дар зери чоҳ [145, с.192].

рақам задан (навиштан).

Шоҳин, аз он чи **зад рақам** килки ту бар ҷаридаҳо,
Баҳриву бадра-бадра дур рехта дар канори шат [145, с.136].

ханда задан (хандидан, ханда кардан):

Гуфтамаш: -Бӯса бидеҳ. **Ханда заду** гуфт: Чаро?
Гуфтамаш: Ваъда накардӣ? Ба ғзаб гуфт, ки: Кай? [145, с.213].

таъна задан (кардан):

Таъна, Шоҳин, ба шақоиқ занадам доғи чигар,
Ханда бар ҷайби ҷунун синаи чокам дорад [145, с.88].

рақам задан (кашидан, тасвир кардан):

З-он пештар, ки акси ту Монӣ **занад рақам**,
Монанди акс пушт ба девор мекунад [145, с.105].

достон задан (нақл кардан, қисса кардан):

Ҳама то **занад достоне** ба маҷлис... [145, с. 217].

Бо маъноҳои мухталиф овардани феълҳои мазкур боиси бадеияти баланд, чаззобӣ ва муассирии тарзи баён шудааст. Чунин тарзи ифода, аз тарафи дигар, бозгӯӣ хунармандии шоир дар чодаи суханварӣ мебошад. Омӯзиши ин ҷиҳатҳои забони ашъори ӯ, ба назари мо, аз аҳаммият холӣ нест.

2.3. Мавқеи калимаҳои зидмаъно дар ашъори шоир

Нахуст лозим медонем, ки доир ба моҳияти адабии ин мавзӯ каме равшанӣ андозем. Зидмаъноҳо ё, ба истилоҳи байналмилалӣ антонимҳо, дар адабиётшиносӣ бо истилоҳҳои **тазод** ва **муқобила** ифода ёфтаанд.

Шарҳи пурраи **тазод** (д) ва **муқобиларо** устод Туракул Зехнӣ дар китоби худ «Санъати сухан» додаанд: «Яке аз пуртаъсиртарин воситаҳои тасвиrotи бадеӣ ҳамоно муқобил гузоштани ду фикр ба ҳамдигар аст ва ё, бо таъбири дигар гӯем, сифату хислатҳои ду кас ва ё ду чизро ба таври муқоиса ба ҳам муқобил гузоштан аст, ки санъати тазод (д) ва муқобила (мутобиқа) ном дорад» [23, с.100]. Юрий Бобоев унсурҳои луғавии номбаршударо **тазод** (д) унвон дода, дар эзоҳи он суханро бо калимаи **антонимҳо** [10, с.141] шуруъ кардааст. Дар адабиёти илмӣ ва таълимии забоншиносӣ дар ифодаи маъноҳои ба ҳам зидду муқобил то замони Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон истилоҳи лотинии **антоним**, ки шарҳаш маълум аст, ба кор рафтааст.

Аз мавқеи соҳибистиклолии кишварамон ва забони миллию давлатӣ шудани забони модарии мо–тоҷикӣ истифодаи истилоҳи **зидмаъноро** мувофиқ донистем.

Ин қабати луғавӣ дар забоншиносии тоҷик дар шакли рисолаи алоҳида тадқиқу ҷамъбаст нашуда бошад ҳам, дар зимни омӯзиши забон ва услуби нависандагон – Раҳим Ҷалил [16], Ҳаким Карим [25, с.49-51], қиссаи «Одина» -и устод Айнӣ [82, с.62–63] қайдхое рӯйи варақ омадаанд. Аз ҷумла, мақолаи Раззоқ Ғаффоров «Калимаҳои антонимӣ ва

хусусияти услубии онҳо» [14,с.26–29], маҷмуаи мақолаҳои Мардон Муҳаммадиев, Ҳуснигул Талбакова, Юсуф Нурмаҳмадов дар китоби «Лексикаи забони адабии тоҷик» [41, с.48–62], пажӯҳишҳои Ҳуснигул Талбакова бо номҳои «Антонимҳо дар ғазалҳои револютсионии Абулқосим Лоҳутӣ», «Воҳидҳои фразеологии антонимӣ», «Антонимҳои феъл дар забони тоҷикӣ», «Антонимҳо (мутақодҳо)-и исмии асли», «Вожаҳои антонимӣ ва муносибати онҳо бо калимаҳои сермаъно», «Антонимҳои зарф дар забон» (дар китоби «Дурахши маънӣ» [69, с.40–41; с.59–65; с.81–82; с.93–100; с.127–103]) «Вожаҳои зидмаъно» -и Саидкул Сабзаев дар китоби Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ [58, с.69–91] намунаи таълифоте доир ба калимаҳои зидмаъно ба шумор мераванд. Аз ин мақолаҳо бармеояд, ки то андозае ба баъзе паҳлуҳои ин қазия расидагӣ шудааст. Бо вучуди ин, ҳангоми мутолиа ва таҳқиқи луғати забони ашъори Шамсиддин Шохин воҳидҳои луғавии қобили баррасӣ мушоҳида гардид.

Калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои бо якдигар зид низ дар ашъори шоир зиёд ба назар мерасанд. Дар ин замина эҷодиёти ӯ нисбат ба ҳамқаламони замонаш сербортар эҳсос мешавад. Устод Холиқ Мирзозода дар мақолаи «Баъзе масъалаҳои шакл, услуб ва воситаҳои адабӣ дар эҷодиёти Шамсиддин Шохин» ба ин нукта ишора кардаанд: «Шохин дар санъати муқобилгузорӣ ҳам намунаҳои барҷастае эҷод кардааст. Дар ин санъат шоир ва ё нависанда ду ҳолати ба ҳам муқобили як ё ду предметро (ашёро –Ш. Г.) ба якдигар зид гузошта тасвир мекунад ва ба ин восита як ё якчанд ҷиҳати объекти тасвирро равшан менамояд. Масалан:

Порам ҳама айшу комронӣ,

Имсол шиканҷу хастачонӣ.

Порам ҳама доман аз шаккар пур,

Имсол зи хуни чашми тар пур.

Порам ҳама **сар ба зонуи мох**,
Имсол **сари ману буни чоҳ**.
Порам ҳама **дасти ёр бар дӯш**,
Имсол **тапонча дар баногуш**.
Порам ҳама **килк бар чарида**,
Имсол **алиф ба тан кашида...**» [38, с.11].

Дар матн аввал, оид ба саршавии зиндагонӣ ё хонадоршавии қаҳрамони лирикӣ, ки худ Шохин аст ва пур аз хурсандиву тараб мебошад, сонӣ, дар мавриди вақти даргузашти ҳамсараш, ки моломоли ғаму андӯх аст, суҳан меравад.

Матни поён аз хусуси оғози дӯстиву ишқварзии Лайлию Мачнун нақл мекунад ва ҳолати равонии онҳо, ки сурурангез аст, бо тазод (д) инъикос ёфтааст:

Мачнун **рақами камол мешуст**,
Лайлӣ **варақи хаёл мечуст**.
Мачнун **зи чигар шарора мебехт**,
Лайлӣ **зи ду дида об мерехт**.
Мачнуну **ҳавои васл дар сар**,
Лайливу **тирози шарм дар бар**.
Мачнуну **сутӯх фавҷ дар фавҷ**,
Лайливу **сиришки мавҷ дар мавҷ...**[145, с.344].

Вобаста ба ин дар корбурди калимаҳои нисбат ба ҳамдигар мафҳуми муқобилдошта вижагӣ дида мешавад. Чунончи, таркиби зидмаъноии **шоҳу гадо** дар забон бисёр машҳур аст. Шохин ҳам онро [145, с.296] кор фармудааст. Дар баробари ин, барои гуногунрангии баён ва ҳам, албатта, бо талаби вазну оҳанги шеър ҷойи ҷузъҳоро дар ин таркиб тағйир дода ва онҳоро ба таври ҷудогона овардааст:

Аз домани туст даст кӯтоҳ,
Чун дасти **гадо** зи домани **шоҳ** [145, с.320].

Подшоҳу гадо ва **гадову султон** муродифҳои чуфти зидмаъноӣ **шоҳу гадо** мебошанд:

Нахуст аз карам **подшоро** бубахш,
Пас он гаҳ туфайлӣ **гадоро** бубахш [145, с.469].
Ҳама парвардаи фазлаш чи фақиру мунъим,
Ҳама осудаи адлаш, чи **гадову султон** [145, с.296].

Калимаҳои **фақиру мунъим** (дар байти боло) бо маънои муқобили худ бо таркиби **гадову султон** муносибати ҳаммаъноӣ доранд. Чуфт-чуфт истеъмол гардидани воҳидҳои муқобилмаъно дар матн ва дар байни онҳо қой доштани ҷиҳати ҳаммаъноӣ аз хусусиятҳои забони назм ва, аз ҷумла, забони шеъри Шамсиддин Шохин мебошад.

Як таркиби чуфт ба ду шакл – танҳо ва ҷамъ низ дар сухани шоир омадааст. Чунончи, **хоссу ом** ва **хавоссу ом**:

Чи қосир, чи донӣ, чи **хосу** чи **ом**,
Ба ҳарфе ду эҷод кардам тамои [145, с.507].
То ҳаст зи саъду наҳс аҷром,
Омину хатар, **хавоссу аъвом** [145, с.328].

Калимаи арабии **микдор** дар таърихи забон ба маънои **қадр, қимат, эътибор** ҳам маъмул будааст. Дар шеъри Носири Хусрав (Ҳасадро сӯйи ҷону дил мадеҳ роҳ, Ки ҳосидро набошад ҳеҷ **микдор**) ва «Ахлоқи Мухсинӣ» истифода шудани он дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [115-1, с.695] шарҳ ёфтааст. Аммо ба ин маъно дар забони тоҷикии ҳозира ба қор бурдани онро ҳис накардаем. Чуфти муродифии **кадру микдор** низ ба ҷашм нахӯрдааст. Аммо Шохин бо истифода аз унсури калимасоз – пешванди **бе-** ва васл кардани он ба калимаи **қадр** аз ин ду вожаи ҳамреша таркиби чуфти муқобилмаъно–**бекадру микдор** сохтааст.

Эй хати мушкин, ватан бар тарфи рухсораш макун,
Равнақи ҳуснаш мабар, **бекадру микдора**ш макун [145, с.183].

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо ҷузъи дод, чун исм ба маънои бахшиш ; адл ва исму феълҳои **фарёд, диҳиш** (аз додан), **густурдан, додан, ёфтан, кардан, парвардан, хостан, ситондан, гуфтан** [115-1, с.382-383] мисоли бисёре оварда шудааст. Масалан, барои ҷуфти муродифии **доду фарёд** байти Шоҳин намуна интихоб гардидааст:

Маранҷ, эй гули навруста, аз тазаллуми ман,

Ки кори булбули бечора **доду фарёд** аст [115-1, с.383].

Вале шоир нақши унсури калимасозро дар шакл гирифтани калимаҳои зидмаъно тавассути як вожа нишон додааст:

Маҳоҳ ин ҳама **бедод, дод** хоҳ, битарс,

Аз он Худой, ки додор ҳасту довар буд [145, с.243].

Калимаҳои зидмаъноӣ **ниҳон – ошкор** [145, с.149], **пинҳону ошкор** [145, с.164]-ро бо ҷузъҳои сифат+сифат дар осори дигар адибон бисёр дидаем. Вале Шоҳин барои ифодаи ин мафҳум ҳар ду ҷузъро на бо сифат, балки бо сифати феълӣ сифат ба қалам додааст, ки аз вижагиҳои суҳанронии ӯ ҳисоб меёбад:

Ту донотарӣ аз ман, эй шаҳриёр,

Ба асрори **пӯшидаву ошкор** [145, с.487].

Мафҳуми муқобил бо сифти феълӣ ба шакли чида воқеъ шудааст:

Ҳар-ч омада буд, рафта пиндошт,

Аз **омада-рафта** даст бардошт [145, с.340].

Дар забон ҷуфти зидмаъноӣ зарфӣ **субҳу шом** корбурди фаровон дорад. Дар шеъри Шоҳин ҳам [145, с.119] ба кор рафтааст. Аммо бо мақсади худдорӣ аз такрор ва якранг сурат нагирифтани тасвир адиб **шом – сабоҳ** ва **шому субҳро** ба қалам додааст:

Ба ёди зулфу руҳаш нагзарад шабе бар ман,

Ки хуни дида нарезам зи **шом** то ба **сабоҳ** [145, с.78].

Чунон савод, к-аз **ӯ шому субҳ** айш кушуд,
Чунон баёз , к-аз **ӯ субҳу шом** ид дамид [145, с.119].

Вожаҳои зидмаъно чузъи исмҳои мураккаб шуда калимаҳоро дар мавқеи мафҳуми хилофи якдигар қарор додаанд:

Ин сулҳфурӯши оқибатчанг
Дар каф қадаҳ аст, дар бағал санг [145, с.341].

Ин гуна вожаҳои мураккаб бо чузъҳои зидмаънои сифатӣ низ дида мешаванд:

Ваъдаҳо кардӣ, вале осори он зоҳир нашуд,
Сахтгамкин гӯямат ё **суспаймон** хонамат? [145, с.72].

Чунонки дида мешавад, чузъҳои дуҷуми калимаҳои мазкур муносибати маъноии муқолифе надоранд, лекин аз ҷиҳати таносуб аз инҳо маънии муқобили якдигар фаҳмида мешавад. Аммо калимаҳои мураккаби **кинагирӣ** ва **дӯстдорӣ** аз чузъҳои ташаккул ёфтаанд, ки байни ҳам то андозае оҳанги ҳамаъноӣ доранд. Агар ин исмҳоро ба феъл (кина гирифтани–дӯст доштан) баргардонем, тазодди маъно эҳсос мешавад. «Кина душманӣ» ҳам маънидод шуда ва байти Фаҳриддини Гургонӣ (Миёни мо ҳаме **кина** набояд, Ки **кин** бо **дӯстон** неку наояд) [115-1, с.552] гувоҳ омадааст. **Кинагирӣ** ва **дӯстдорӣ** дар шеъри Шохин:

Аз он **кинагирӣ** в-аз он **дӯстдорӣ**
Гарат нек хонад в-арат бад шуморад [145, с.233].

Вожаҳои муқобилмаъно аз ҷиҳати мансубият ба ҳиссаҳои нутқ ва аз ҷиҳати сохт дар шеъри Шохин фарқ мекунанд. Барои мисол, аз ду калимаи зидмаъно яке исми мураккаби маънӣ (**сиёҳномӣ**) ва дигаре зарфи мураккаб (**сапедном** гардидан) мебошад:

Акнун, ки маҳе бад-он тамоӣ
З-он турра кашад **сиёҳномӣ**.
Чун Қайс **сапедном** гардад.
В-он сайд буруни дом гардад [145, с.343].

Тавре ки омадааст, **чузъҳои** аввали калимаи намунаоварда гуногун ва зидмаъноанд, вале **чузъи** дуюм бетағйир аст. Дар миёни калимаҳои муқобилмаъно ва таркибҳои чуфтистеъмоли зидмаъно ин гуна калимасозӣ падидаи нодир аст.

Вожаҳои мураккаби **тарзахма + хушкрӯд, хомтамаъ + пухтакорӣ** аз ҷиҳати мансубият ба ҳиссаҳои нутқ (сифат+исм) тафовут надоранд, танҳо **чузъи** дуюми калимаи **хомтамаъ** аз нигоҳи пайдоиш иқтибосӣ – арабӣ буда, вожаҳои дигар асли мебошанд. **Чузъҳои** аввал маънои зидди ҳам доранд ва ҷигунагию вазъияти ашёро мефаҳмонанд:

Сарат гардам, эй мутриби хушсуруд,
Бияфшор **тарзахма** бар **хушкрӯд** [145, с.476].

Бар ваъда туро гар утворюст,
Ин **хомтамаъ** ба **пухтакорист** [145, с.405].

Дар ду калимаи мураккаб **чузъҳои** мафҳуми сифатидошта тобиши маънои хилофӣ гирифтаанд: Чунончи: **навҷавон+ гандапир**. Мусалламан, **ҷавон** ва **пир** зидмаъноанд, вале вожаи нав бо калимаи **ганда**, ки дар луғат ба маънои **бад** [121, с.145] омадааст, нисбатан муносибати ҳаммаъноӣ дорад. **Гандапир** зани пири солхӯрдаи фартут [115-1, с.251] маънидод гардидаст. Лекин дар байти Шоҳин ба маънии маҷозӣ истифода шудааст:

Чаҳон навҷавон буд, шуд **гандапир**,
Ба рух шоҳиди бахт андуд қир [145, с.468].

Дар калимаи мураккаби мухолифмаъно дар баёни маъно ҳар ду
чузъ баробаранд:

барбоддеҳ+бунёдкун

Барбоддеҳи матои роҳат,

Бунёдкуни бинои тоат [145, с.363].

Дар калимаҳои мураккаби сечузъа (бо чузъҳои тоҷикӣ) ду чузъи
нахуст – **шаб + рӯз** ва **рӯз+шаб** бо ҳамдигар маънои муқобил доранд. Ин
гуна қолаб, тавре ки дар боло низ қайд кардем, дар забони осори бадеӣ
ба нудрат ба кор рафтааст:

Шабрӯзнамову рӯзшабкун,

Авзои замона мунқалабкун [145, с.395].

Муқобилмаъноҳо дар қолаби ибора ҳам баён шудаанд, яъне ҳар ду
чузъи ибора дорои мафҳуми зид мебошанд. **Субҳи сафед** ва **шомӣ тор**
аз он ҷумлаанд:

Аз хуни ашк дар ҳаваси рӯйи хатти ту

Субҳи сафеди ўст шафакҷӯш **шомӣ тор** [145, с.255].

Асосан, мурод аз **субҳ** ва **шом** **сафедӣ** ва **сиёҳӣ** мебошад. Ба назари
мо, калимаҳои **сафед** ва **тор** барои тақвияти маънои вожаҳои **субҳ** ва
шом истеъмол ёфтаанд.

Таносуби маънои хилоф дар таркиб, бо чузъи баёнгарӣ мафҳуми
ҳолат (**вайронӣ**) ва феъли таркибии номӣ (чузъи номии сифат), риоя
шудааст:

Дар таҳайюр баски дар **вайронӣ** ободам кунанд,

Ку шикасти ранг, то таъмири бунёдам кунанд? [145, с.110].

Ба мо маълум аст, ки муқобили калимаи **шукр** аз ҷиҳати маъно
вожаи **ношукр** меистад. Ҳамон гуна ки Раззоқ Ғаффоров қайд

кардааст, «...ходисаи аз як реша сурат ёфтани антонимҳо (зидмаъноҳо –Ш. Г.) низ бисёр мушоҳида мешавад, ки дар ташкили онҳо ҳиссаҳои калимасоз нақши калон мебозад. Дар забони адабии имрӯзаи тоҷик дар ин вазифа бештар префиксҳои (пешвандҳои –Ш.Г.) **бе-**, **но-**, **ғайри-** ба кор бурда мешаванд. Ин префиксҳо ба калимаҳои решагӣ ҳамроҳ шуда, сифате месозанд, ки аз аломати дар реша номбаршуда маҳрум будани предмет (ашё)-ро мефаҳмонад» [14, с.26]. Ба ин сухан илова карданием, ки пешвандҳо на танҳо ба калимаҳои решагӣ ҳамроҳ меоянд, балки тавассути онҳо вожаҳои иқтибосӣ низ мафҳуми аз аломате маҳрум буданро ифода карда метавонанд. Аз ҷумлаи мисолҳое, ки муаллиф бо ин пешвандҳо зикр намудаанд, на ҳамаашон калимаҳои решагӣянд, ба мисли банур – **бенур**, бақадр – **беқадр**, бақувват – **беқувват** ва ғайра.

Муродифи тоҷикии **ношукр носипос** аст. Аммо шоир, ба фикри мо, таркиби **хор накарданро** бо ба ҳисоб гирифтани тобиши маъноии услубии он дар муқобили **шукр кардан** истифода бурдааст:

Гарчи ту султони ҳуснӣ, дорад ӯ ҳам кишваре,

Бар азизи кишваре **шукре бикун**, хораш макун [145, с.183] .

Дар интиҳоби ҷузъҳои зидмаъно аз калимаҳои хосси услуби китобӣ ва гуфтугӯӣ истифода шудааст, ки ин тарзи баёни шоирро хосси забони ӯ арзёбӣ менамояд. Чунончи:

тағофул:

тапа-тахт:

Бо ман **тағофул** ориву бо ғайр **тапа-тахт**,

Эй баддимоғ бо ману бо ғайр **ҷуфту тоқ** [145, с.143].

Шарҳи **тапа-тахт** дар ҳошияи Куллийёт дарҷ ёфтааст: «Дар гӯиш омода, меҳрубон» [145, с.143]. Аз ин эзоҳ ҳам чунин мебарояд, ки он мафҳуми сифатӣ дорад. Азбаски вобаста ба маънидоди таркиби зидмаъноии ҷуфтистеъмоли шарҳёфта изҳори назар кардем, зимнан,

доир ба таркиби муқобилмаънои ҷуфтомада – **ҷуфту тоқ** андеша баён намуданро лозим медонем. Фикр мекунем, ки ин таркиб бештар ҷиҳати гӯйишӣ дорад. Мураттибони «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» онро ба ҳисоб гирифта «навъи бозӣ» [121, с.893] шарҳаш додаанд. Аммо маълумот дар бораи ҷи гуна бозӣ будани он дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» мавҷуд аст. **Ҷуфту тоқ** дар асоси байти шоир–Ваҳид, ки дар он ҷузъҳо дар таркиб баръакс воқеъ шудаанд, тафсир ёфтааст: «**Тоқу ҷуфт бохтан** ҷуфту тоқ бозӣ кардан (бозиест, ки чизеро дар қабза ё чизи дигар пинҳон карда, ҷуфт ё тоқ будани онро аз ҳариф мепурсанд: агар ҳариф миқдори тоқ ё ҷуфт будани онро ёбад, бозиро мебарад):

Тоқу ҷуфте бохтам бо абруяш, дилдор бурд,

Тоқ буд абруи ӯ, ман **ҷуфт** гуфтам, ёр бурдӣ» [116-2, с.375].

Мусаллам аст, ки **ҷуфту тоқ** дар доираи назми Ваҳид нагунҷидааст ва ба ҳамин сабаб **тоқу ҷуфт** омадааст. Аммо **ҷуфту тоқ** дар забони мардум маъмул будаву ҳаст. Шоҳин дар ду ҷойи Куллиёт **тоқро** зикр кардааст, ки якеи он дарҷ ёфт:

Ба **ҷуфту тоқ** нашуд равшанам, ки аз ҷӣ сабаб

Нигори ман ба ҷафо **ҷуфту** дар вафо **тоқ** аст? [145, с.55].

Дар мавриди баррасии бархе аз вижагиҳои корбурди вожаҳои зидмаъно дар шеъри Шоҳин ва иҷмолан доир ба тааллуқ доштани қисме аз онҳо ба ҳиссаҳои нутқ ба таври мухтасар мисолҳо овардем. Акнун мансубияти онҳоро ба ҳиссаҳои нутқ ва аз ҷиҳати ифодаи маъно аз назар мегузаронем.

2.3.1. Вожаҳои зидмаъноӣ мансуб ба исм (бо ҷузъҳои омехта: иқтибосӣ ва тоҷикӣ)

сур–мотам [145, с.29], хавф–риҷо [145, с.65], тавба–фаттоҳ [145, с.76], сипехр–замин [145, с.78], ясор–ямин [145, с.186], харҷ–дахл [145, с.482],

вокеъ– фарз [145, с.495], ғоза–қир [145, с.188], тахмин–тахқиқ [145, с.498], чавон–пир [145, с.224], алиф–дол [145, с.224], беҳ–тухм [145, с.257], олим–чоҳил [145, с.258], роҳат–меҳнат [145, с.263], захм–марҳам [145, с.319], қаҳр –лутф [145, с.238], нӯш–заҳр [145, с.319], сулҳ–чанг [145, с.109], лутф – қаҳр [145, с.31], қаҳр –лутф [145, с.238], амн – хатар [145, с.328], арш – фарш [145, с.93], разм–базм [145, с.269], ранҷ–осоиш [145, с.100], шоҳ–гадо [145, с.283], гадо–шоҳ [145, с.320], шоҳ–султон [145, с.296], подшоҳ–гадо [145, с.469], шоҳ–чокар [145, с.365], сайф–шито [145, с.141], ағёр–ёр [145, с.40], баҳор–хариф [145, с.40], фақир–мунъим [145, с.296], хос (с) –ом (м) [145, с.50], ҳавос (с) –аъвом (м) [145, с.328], саъд–наҳс [145, с.328], нек–бад [145, с.233], кулӣ–чузӣ [145, с.507], талхӣ–ҳаловат [145, с.49,] чавоб–қабул [145, с.65], ғам–нишот [145, с.162], кинагирӣ–дӯстдорӣ [145, с.233], чафо–вафо [145, с.257], вафо–чафо [145, с.130], гиря–ханда [145, с.45], идбор–иқбол [145, с.48], салб–эҷоб [145, с.543], мураккаб–басит [145, с.159], шикаст таъмир [145, с.110].

2.3.2. Вожаҳои зидмаъноӣ мансуб ба сифат (бо ҷузъҳои омехта):

хушёр–девона [145, с.62], ниҳон–ошкор [145, с.149], ҳазин–шод [145, с.54], муқбил–мудбир [145, с.337], саҳт–суст [145, с.54], шом–тор [145, с.255], субҳ–шом [145, с.55], лоғар–фарбеҳ [145, с.186], сабз–сурх [145, с.79], пухта –хом [145, с.526], мушкил–саҳл [145, с.381], неку–зишт [145, с.507], сафех–фақех [145, с.463], пӯшида–ошкор [145, с.487], нағз–ганда [145, с.103], хароб–обод [145, с.54], сокит–мутаҳаррик [145, с.159], сафед–тор [145, с.255], арзон–гарон [145, с.80].

2.3.3. Вожаҳои зидмаъноӣ бо ҷузъҳои исм – сифат (бо ҷузъҳои омехта):

зоҳид–фосиқ [145, с.258], мутобион–бегона [145, с.251], талх–ширин [145, с.183], дод–бедод [145, с.243].

2.3.4. Вожаҳои зидмаъноӣ бо ҷузъҳои сифат–исм (бо ҷузъҳои тоҷикӣ):

пухта – хомӣ [145, с.338].

2.3.5. Вожаҳои зидмаъноӣ мансуб ба феъл (бо ҷузъҳои тоҷикӣ):

афзудан–костан (афзуд–кост, [145, с.481]), пайвастан–буридан [145, с.172].

2.3.6. Вожаҳои зидмаъно мансуб ба зарф :

субҳ– шом [145, с.119], шом–сабоҳ [145, с.78], шом–субҳ [145, с.119], зер–фароз [145, с.178], вайрона –обод [145, с.130], пор–имсол [145, с.142].

2.3.7. Вожаҳои зидмаъно бо чузъҳои сифат–зарф +зарф –сифат (бо чузъҳои тоҷикӣ):

берун–дарун [145, с.338], бурун–даруна [145, с.349], даруна–берун [145, с.390].

Чи тавре ки баён шуд, гурӯҳҳои луғавии зидмаъноӣ дар назми Шохин омада, чи ба сурати ҷудогона истифода шуда бошанд ва ё чи ба шакли таркибҳои ҷуфт, аз ҷиҳати дар бар доштани унсурҳои адабӣ – китобӣ (**сипеҳр**–муродифи **осмон** дар муқобили **замин**) [145, с.178], **разм** – муродифи **чанг**, дар муқобили **базм** (ва сулҳ) [145, с.269], **арш**–муродифи **осмон** дар муқобили **фарш**–муродифи **замин** [145, с.93], **хариф**–муродифи **тирамоҳ**, **хазон** –дар муқобили **бахор** [145, с.141], **мунъим**–муродифи **бой**, **доро**–дар муқобили **фақир**- бечора, нодор [145, с.296], **басит**–муродифи **сода** дар муқобили **мураккаб** [145, с.159], **соқит**–муродифи **хомӯш**, **беҳаракат** дар муқобили **мутаҳаррик** [145, с.159], **сайф**–муродифи **тобистон** дар муқобили **шито** муродифи **зимистон** [145, с.141], **муқбил** муродифи **хушбахт** дар муқобили **мудбар** муродифи **бадбахт** [145, с.337], **сафех** муродифи **нодон** дар муқобили **фақех**–доно (-и қоидаҳои шариат ва дини ислом) [145, с.463], **идбор** муродифи **бадбахтӣ** дар баробари **иқбол** – муродифи **некбахтӣ** ва **саодатмандӣ** [145, с.519], **саъд** муродифи **бахосият**, **некбахтӣ** дар муқобили **наҳс–беҳосият**, **бадбахтӣ** [145, с.328], **хавф**, **бим**–**риҷо** умед,[145, с.65], **ясор** тарафи чап–**ямин** тарафи рост [145, с.186], **фарз** муродифи **тахмин**, **гумон** дар баробари **воқеъ** [145, с.495], **меҳнат** муродифи **ранҷ**, **заҳмат** дар муқобили **роҳат** [145, с.263], **алиф** ба маъноӣ маҷозӣ **рост** дар муқобили **дол** ба маъноӣ маҷозӣ **қач** [145, с.224], **ағёр** шакли **ҷамъ** ва муродифи **ғайр**, **бегона** дар муқобили **ёр** [145, с.40], **хавос** **ҷамъи хос (с)** дар муқобили **аъвом** **ҷамъи ом (м)**, ки дар забони

точикӣ машҳуранд [145, с.328] ва умумиистеъмоли –гуфтугӯӣ (нағз–ганда [145, с.10], бегона–ошно [145, с.40], доду бедод [145, с.243] ва ғайра) махсусият дорад.

2.3.8.Таркибҳои зидмаъно аз нигоҳи иштироки ҷузъҳо:

1) точикӣ + точикӣ

бегона–ошно [145,с.40].
даруна –беруна [145,с.390].
пӯшида–ошкор [145,с.487].
гиря–ханда [145, с.45].
сахт– суст [145, с.54].
хушёр–девона [145, с.62].
арзон–гарон [145, с.80].
ранҷ–осоиш [145, с.100].
нағз–ганда [145, с.103].
ниҳон–ошкор [145, с.149].

лоғар–фарбех [145, с.263].
пинҳон–ошкор [145, с.164].
шоҳ–гадо [145, с.283].
нӯш–заҳр [145, с.319].
афзуд–кост [145, с.48].
разм–базм [145, с.269].
тоқ–ҷуфт [145, с.143].
зер – фароз [145, с.178].
дод–бедод [145, с.243].
пайвастан – буридан [145, с.172].

2) точикӣ+арабӣ:

сур–мотам [145, с.319].
шом–сабоҳ [145, с.78].
баҳор –хариф [145, с.141].
гадо–султон [145, с.296].

3) арабӣ+ точикӣ:

ағёр–ёр [145, с.40].
хазин–шод [145, с.54].
сулҳ–чанг [145, с.109].
хароб–обод [145, с.54].

4) арабӣ+арабӣ:

хавф –риҷо [145, с.65].
чавоб –қабул [145, с.65].
арш–фарш [145, с.93].
вафо–ҷафо [145, с.130].
ҷафо–вафо [145, с.257].
мураккаб–басит [145, с.159].
сокит–мутаҳаррик [145, с.159].

қаҳр–лутф [145, с.238].
мутобион–мухолифон [145, с.251].
фақир–мунъим [145, с.296].
захм–марҳам [145, с.310].
саъд–наҳс [145, с.328].
муқбил–мудбир [145, с.337].
мушкил–саҳл [145, с.381].

ғам–нишот [145, с.162].

идбор –иқбол [145, с.48].

сайф–шито [145, с.141].

лутф–кахр [145, с.319].

ривоч–касод [145, с.505].

хос (с)–ом (м) [145, с.507].

хавос–авом [145, с.328].

кулл(й) – чузъ(й) [145, с.507].

Вожаҳои зидмаъно барои ифодаи тасдиқ ё инкори маънои ашё, сифати он, амал ва аломати амал, вазъияти ғаъолияти инсон, руҳия, ҳолат, аломати ҳолат, ҳодисаҳои табиӣ, миқдору андоза истифода мешаванд. Аз ҳиссаҳои нутқ ба чунин сифатҳо бештар исм, сифат, феъл ва зарф молик мебошанд, ки дар боло тавзеҳ ёфтанд.

Ҳамин тариқ, калима, таркиб ва ибораҳои зидмаъно дар ашъори Шамсиддин Шохин ҷойгоҳи намоён доранд. Онҳо низ чун унсури тасвир дар таъмин ва рангин намудани бадеият ва забони сухани шоир монанди муродифҳо беаҳаммият набудаанд. Дидем, ки адиб ба воситаи онҳо ихтилофҳои дар зиндагӣ ҷойдоштаро, аз муносибатҳои ҷамъиятии одамон гирифта, то руҳияву ҳолат, ҳиссиёт ва кайфияти онҳо, вобастагии инсон ба табиат, эътиқоду боварҳояш ба падидаҳои табииву иҷтимоиву фарҳангӣ чи гуна самимиву табиӣ ба риштаи назм кашидааст.

БОБИ 3.САҲМИ ШАМСИДДИН ШОҲИН ДАР ҒАНӢ ГАРДИДАНИ ЗАХИРАИ ЛУҒАВИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

3.1. Таҳлили баъзе калимаҳои ашъори шоир

3.1.1. Вожаҳои тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ

Аз хондани пайвастаи ашъори устод Шамсиддин Шохин ба чунин хулоса омадем, ки таркиби луғати забони ӯ нисбат ба дигар адибони маорифпарвар ва моил ба чараёни маорифпарварӣ мукамалтар аст. Бисёр вожаҳои дар давраи аввали адабиёти классикӣ маъмулро дар Куллии шоир мушохида кардем, ки, мутаассифона, аз ибтидои садаи XX ба баъд, яъне то замони Истиқлоли кишвар, дар кунчи «фаромӯшӣ» қарор доштанд ва ҷойи онҳоро воҳидҳои номуносиби луғавӣ гирифта буданд. Барои мисол калимаи **афсарро** мегирем. Ба асоси маълумоти сарчашмаҳои илмӣ пайдоиши он ба давраҳои хеле қадими инкишофи забонҳои мансуб ба хонаводаи ҳиндӣ-аврупоӣ мерасад. Ҳарчанд ки пажӯҳиши решашиносии калимаҳои мавриди таҳқиқро дар ин қор мақсад нагузоштаем, аммо барои далел лозим донистем, ки доир ба этимологияи **афсар** мухтасаран маълумот диҳем. Муҳаммадхусайн бинни Халафи Табрешӣ дар «Бурҳони қотеъ» **афсарро** ба маънии **точ** аз авастии **aiwi** пешванд (ба–бар) + *sara* (сар), яъне он чи бар сар гузоранд, **точ**; дар паҳлавӣ **afsar** ба маънии **точ** [93-1, с.168] шарҳ додааст. **apisar** истиноди муаллиф ба Ҳ. Нюберг [93-1,с.168] аст. Владимир Даль пайдоиши онро франсавӣ: «**Офицеръ** (общее званье военного морского, гражданского чиновника, считая отъ унтер офицерского до генеральского чина исключитл)» [97, с.771] маънидод кардааст.

Дар луғатномаҳои тоҷикии муосир тафсири мураттиби «Бурҳони қотеъ» истифода шудааст. **Точ** ба **шоҳ** ва **подшоҳ** тааллуқ дошт ва азбаски сарвари ғайриро мусаллаҳи давр бар дӯши онҳо буд, тадриҷан ин вожа мафҳуми ҳарбӣ-низомӣ [5, с.17] гирифт. Сулаймон Анварӣ ақидаи худро бо иқтибос овардани ин сухани донишманди шинохтаи рус

Ф. П. Сороколетов асоснок намудааст: «Дар ибтидову интиҳои даврони феодализм сарварӣ ва фармонравоии лашкар-сипоҳро шоҳзода, ҳоким (князь – С. А.) [61, с.232, 224, 248] бар уҳда дошт ва умури сиёсӣ ва низомиро таҳти назорат мегирифт, ҳатто феодалони воломақомро дар гирди худ муттаҳид мекард. Аз ҳамин хотир, истилоҳҳои **шоҳзода** ва **ҳоким** ба маънои фармондеҳи ҳарбӣ, лашкаркаш боястӣ ба шумули истилоҳоти низомӣ пазируфта шавад, чаро ки мафҳуми низомӣ ва сиёсӣ иҷтимоии истилоҳҳои мазкур тавбаъ мебошад» [61, с.232].

Донишмандони тоҷик Гаффор Ҷӯраев ва Салоҳиддин Фатҳуллоев **афсарро** дар силсилаи калимаҳои нав оварда, муодили дар давраи Шуроӣ мустаъмалбудаи онро (соҳибрутбаи қувваҳои низомӣ, офитсер), [131, с.15] низ зикр кардаанд.

Дигар вожаҳои тоҷикӣ-форсӣ, ки мо баррасӣ хоҳем кард, монанди калимаи **афсар** «саргузашти » бостонӣ доранд. **Афсар** дар назми Шохин, ба назари мо, ба ҳар ду тобиши маъноӣ омадааст:

Дар ҳамаи он зулфи чун чавгон дили маро чӣ қадр?

Эй, сари **афсартирозон** гӯйи майдони шумо! [145, с.34].

Зимнан, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дар шарҳи калимаи **афсартироз** (точдор, подшоҳ) ҳамин байти Шохин интиҳоб гардидааст, аммо онро бо ғалат – ба ҷойи **қадр кард** – қайд намудаанд [115–1,101].

Инак, ба тавзеҳи вожаҳои дигар мегузарем. **Оганда** // **оканда** (пур-кардашуда) [86-12, с.275]: пур, саршор, [95, с.34]: Ин чӣ **оганда** мазокест дар ин даври ҳаёл, Ки ҳамими фалақӣ шарбати Кавсар бошад [145, с.234], **конун** (оташдон) [86-12, с.162]; нуқтае, ки аз он амвоҷи нур, гармо, савт мунташир ё дар он мутамарказ мешавад; уҷоқи хонавода [96, с.888]: Борҳо гуфтам, ки тарки пешаи Маҷнун кунам, Ишқи он лайливар аз **конуни** дил берун кунам [145, с.280], **шигарф** (нек, зебо; бузург, соҳибшукӯҳ; нодир, аҷиб) [86-12, с.473]; бисёр бузург; шигифтангез: Ҳарчанд ғамат ба ман **шигарф** аст, Ман шавҳарам, ӯ падар, чӣ ҳарф аст? [145, с.332], **озмун** (санҷиш, имтиҳон; таҷриба) [115-1, с.904]; озмоиш;

имтиҳон, таҷриба [96, с.24]: Ношукрӣ агар зи ман фузун рафт, Бар лутфи ту баҳри **озмун** рафт [145, с.458], **сомон** (тартибу саранҷом; интизом) [116-2, с.260]; назму тартиби дурусту шоиста [115-1, с.654]: Шоҳин, даруни хона ба ҷуз ғӯри танг нест, Охир, ҷӣ мезанӣ дари **сомони** зиндагӣ? [115-1, с.201], **пӯзиш** (узрхоҳӣ, маъзарат, талаби афв) [116, с.104]; амале барои нишон додани пушаймонӣ аз кори нораво ва барои тақозои баҳшиш [115-1, с.290]: Ниюшанда, к-ин **пӯзиш** аз ӯ шунуфт, Бар ӯ дурри посух аз ин сон бисуфт..., [145, с.519]; **гом**–қадам мондан, задан, ниҳодан [115-1, с.275]; қадам бардоштан, баланд кардани по барои роҳ рафтан [96, с.940]: Поям накушудааст айём, То дар пайи ӯ **ҳамеадам гом** [145, с.377], **моя** (асли ягон чиз) [86-12, с.200]; он чи чизеро пайдо оварад ё мучиби чизе шавад (мояи шодӣ, мояи фасод) [96, с.1009]: Оху сад оҳ, к-аз ин ҷумла нашуд ҳосили лаҳн Ғайри шеъре, ки бувад **мояи** сад олами ор [145, с.246].

Бархе аз калимаҳои истифодашуда, ки собиқаи корбурд доранд, амсоли **фарсуд**, пасон тағйири шакл кардаанд. **Фарсуд** чизи аз кӯҳнагӣ судашуда [86-12, с.410]; **фарсудан** // **фарсудӣ**: бар асари кори тулонӣ ё саҳт аз кор афтодан; бар асари фишори ҷисмӣ ё руҳии пайгир неру ва нишоти худро аз даст додан [96, с.826]; маҷозӣ озор додан, ба саҳтӣ ва азоб дучор намудан; бисёр заҳмат расондан [116-2, с. 419]: Нест бе **фарсуди** сабӣ андешаи таҳсили ҷоҳ, Обила гаштем, то сомони афсар кардаем [145, с.168] ба забони мо ба сурати **фарсуда** расидааст. Дар «Луғати калима ва истилоҳоти нав» вожаи **фарсоиш** ин гуна тафсир шудааст: «**Фарсудашавӣ, фарсудагӣ...**» [113, с.160].

3.1.2. Унсурҳои луғавии дар форсӣ ва дарӣ истифодамешуда

Дар ашъори Шамсиддин Шоҳин ба калима ва таркибҳои вомехӯрем, ки бо меъёри забони форсизабонони ҳамон вақт мувофиқ буданд ва вобаста ба омилҳои сиёсӣ иҷтимоӣ танҳо дар забонҳои форсӣ дарӣ маҳфуз монданд. Онҳо аз ин қабиланд: **омӯза** (маҷмуае аз назария ва таълими фалсафӣ, сиёсӣ...; назария) [128-1, с.161]; маҷмуаи

усули омӯзиши марбут бо мавзуъ, шахс, маром...[96, с.42] (Зимнан, дар забони тоҷикии имрӯза низ истеъмоли ёфта истодааст): Сазад ба тариқи меҳрубонӣ **Омӯзаи** ҳикмати ямонӣ [145, с.341], **гирифторӣ** (...дар қайду банди чизе будан [115-1, с.269]; аз даст додани оромиши хотир, вазъи бисёр саҳт ва озордиҳанда [96, с.949]. Дар ин маврид ин суҳанро ҳам бояд гуфт, ки дар «Дарӣ - русский словарь» **гирифторӣ** ба маънои манзури назар ба русӣ **занятость; влюблённость** саҳеҳтар тарҷума шудааст [102, с.605]: Ҳусни ошиқсифатон ғайри **гирифторӣ** нест, Ҳалқаи дом ба по зинати халҳоли ман аст [145, с.48], **чуна** (известь, известка) [102, с.294]; **известь** оҳақ [94, с.195]: Эӣ **чуна** з-имтиёзи ту аблӯҷ дар назар В-эӣ чифа дар мазок зи идроки ту рағад [145, с.240], **фаротар** (болотар, (аз ин) зиёдтар; дуртар) [116-2, с.415]; ба сӯйи болотар, ба дуртар [96, с.822]; Чу гавҳар зи дарё **фаротар** нишаст, Ҳазафпора дар ҷойи гавҳар нишаст [145, с.467], **тӯ ба тӯ // тӯи бар тӯ** (қабат ба қабат, печ дар печ, дарун ба дарун – Бар он бебаҳо чарми оҳангарон Баровехтӣ **тӯ ба тӯ** гавҳарон – Фирдавсӣ [116-2, с.381]; лоя-лоя – Сабо зи ҳоли дили танги мо чӣ шарҳ диҳад, Ки чун шиканҷи варақҳои ғунча тӯ бар тӯст – Ҳофиз [127-3, с.1945]: Замире дурахшанда дорад чу меҳр, Ки равшан кунад тӯ ба тӯи сипеҳр [145, с.513]; Ин ҳафт фалак, ки **тӯи бар тӯст**, Як палла ба вазни ҳиммати тӯст [145, с.327], **Ҳудо нахоста** (**Ҳудо накунад** (**накарда, нахоста**) недаӣ бог!) [110-1, с.53]: **Ҳудо нахоста**, бегона мешавам аз дин, Чаро ки он бути бегона ошноӣ ман аст [145, с.57], **қурбон** (шудан – дороғой мой // дороғая моя; **қурбони шумо** – а) благодарю; б) всего хорошего [111-2, с.26]; **қурбон гардидан** – разг. жизнь отдам за тебя! [102, с.560]; Гуфт: Эӣ дилу дида хоки роҳат, Қурбони забони узрхоҳат [145, с.375]; Як сари мискин чӣ бошад, к-аз шумо дорам дарег, Гар дилу ҷон аст, он ҳам бод **қурбони шумо** [145, с.34]; **Қурбони** лаби лаъли шаккарҳои ту **гардам**, Мафтуни хатти ғолияпиروي ту **гардам** [145, с.156]. Ба ин маъниҳо дар шеърӣ Шохин таркиби дар тоҷикии имрӯза истифодамешудаи **садқа шудан** низ омадааст:

Дилбаро, **садқа шавам** наргиси фаттони туро,
Қадди сарву лаби лаълу хатти райҳони туро [145, с.32].

Дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-и устод Айнӣ **садқа** (шудан) чунин тавзеҳ ёфтааст: «**Садқа** қурбон («садқаат шавам» **қурбонат шавам**) гуфтан аст. Ин калима ва ин маънии вай махсуси забони тоҷикист. Дар ин маънӣ Шохин гуфтааст:

Шудам гаҳ **садқа** бо он нозанин, гоҳе балогардон,
Тақал ҳар кӯча роҳе дошт бо ӯ, як ба як кардам» [86-12, с.327].

Таркиби мазкурро Доро Начот дар «Фарҳанги Доро» ин гуна маънидод намудааст: (гуф.) (мухаф.а. **садақа**) фидо, қурбон: **ман садқаи лабу даҳони пиستانамот** «(Сурудҳои мардумии Кӯлоб)». **Садқа шудан** – қурбон шудан, фидо шудан :

Ман **садқа шавум** ду чашми мастонаи ту,
Ду чашми сарум мудом бар хонаи ту.

(Фолклор). («Себи Самарқанд») [99-2, с.241].

Барои исботи маъмул будану истеъмоли калимаву таркиботи зикршуда ночор ба луғатномаҳои форсӣ, форсӣ ба русӣ ва дарӣ ба русӣ рӯ овардем. Қисме аз ин унсурҳои луғавӣ вобаста ба вазъи мусоиди адабиву фарҳангии дар қаламрави форсизабонон ба вучудода таричан ба забони тоҷикии муосир роҳ ёфта истодаанд. Барои аз доираи ҳалли мавзӯ набаромадан ва суханро дароз накардан танҳо бо овардани далеле (**фаротар**) аз «Фарҳанги Доро»-и шоир ва донишманди риштаи вожашиносӣ –Доро Начот басанда кардем.

Сокит, мараз, илҳок, иттифоқ (афтодан), **маъзарат, иҷтимоъ, масруф, тавакқуъ, тақрир, саъй, муътод** низ аз ҷумлаи унсурҳое ба шумор мераванд, ки дар сухани устод Шохин қурбурд доранд ва бо фаро расидани айёми соҳибистиклолӣ мавриди истифода қарор гирифтанд.

3.1.3. Мавқеи маъноии калимаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ-форсӣ - дарӣ

Ба сабаби падидаи иҷтимоӣ будани забон вожаҳо бо тағйироти маъноӣ рӯбарӯ мешаванд: ё мафҳуми худро ба мурур дигар мекунад, ё дар онҳо тобишҳои маъноӣ ба вучуд меояд. Дар адабиёти забоншиносӣ ин масъала бозтоб дорад. На танҳо вожаҳои решагии забон ин таҳаввулотро аз сар мегузаронанд, балки калимаҳои иҷтибосӣ ҳам ба ин дигаргунӣ дучор мегарданд. Чунончи, мувофиқи маълумоти манбаъҳо калимаи **таслим** аввал ба маънои «саломдихӣ , изҳори эҳтиром» [116-2, с.336] маъруф будааст. Пасон мафҳуми «фармонбардорӣ; тан додан ба тақдир, худро ба ихтиёри каси дигар супурдан» [116-2, с.336], «гардан ниҳодан»-ро гирифтааст. Ба фикри мо, дар шеъри Шоҳин ба маънии дуҷум омадааст:

Баски, Шоҳин, ҳеҷ кас шоистаи **таслим** нест,

Мениҳам дар пойи худ ҳамчун хатти паргор сар [145, с.126].

Ба маънии «итоат кардан» дар шеъри ҳамасри Шоҳин–Савдо низ истеъмол шудааст: Маро аз шаш чихат роҳест пеши дида аз угро, Ба **таслим орамидам**, то чӣ хоҳад карад сайёдам? [116-2, с.336]. Аммо **таслим** (шудан) дар забони форсии имрӯз «воғузорӣ; амал ё фароянди пазируфтани шикаст ...» [96, с.341] -ро мефаҳмонад. Дар форсии дарӣ ба маънии «додан, супоридан» [сдача–102, с.211] мустаъмал аст. Аз ҷумла, **таслими қуво** «сдача, капитуляция», **таслим шудан** «сдаваться [в плен]; получать, принимать» (гирифтан) [102, с.211]. Вожаи **таклиф** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба ду маъно омадааст; 1.пешниҳод; даъват. 2. азоб, азият, ҷавр [116-2, с.309]. Мусалламан, дар забони тоҷикии муосир ба мафҳуми аввал меояд. Дар забони форсӣ низ ҳамин маъно таъйид шудааст: «**Таклиф кардан** анҷом додани кореро аз касе хоستان» [96, с.357] маънии дуҷуми он зикр ёфтааст. Шарҳи маънии дуҷуми вожаи **таклиф** бо тафсири Муҳаммад Ғиёсиддин мутобиқ аст. Дар «Ғиёс-ул-

луғот» пурра ба ҳамин мафҳум дарҷ шудааст: «Касеро дар ранҷ андохтан ва кор фармудан касеро, ки ба андозаи тоқати ӯ набошад» [104-1, с.204]. Мувофиқи маълумоти «Қомуси дарӣ ба русӣ» калимаи **таклиф** дар форсии дарӣ ҳам ба маъниҳои **азоб, азият, сахтӣ, машаққат** ва **чавр** ба кор мерафтааст: «**Таклиф** 1) беспокойство, затруднение (агар таклиф набошад – будьте добры!; если (Вас) не затруднить; Кадом таклиф доред? – Что (Вас беспокоить?, На что жалуетесь?), 2) труд, хлопоты (**таклиф** додан причинять беспокойство) [102, с.220–221]. Ҳоло дар забони тоҷикӣ ба маънои пешинааш ба кор намеравад. Дар ин луғат тавсияи маъноӣ ба вучуд омадааст.

Устод Айни маънии тағйирёфтаи **маърака** дар луғати худ додааст: «Гурӯҳи мардум, ки ба чое барои коре ғун шуда бошанд; маросими тӯй ё азо» [86-12, с.204]. Дар «Фарҳанги Доро» мафҳуми пешинаи он дар охири тафсир омадааст: «1.баргузории маросими суннатӣ (онҳо пагоҳ маърака доранд). 2. гурӯҳи мардум, ки дар маросиме ширкат намоянд... 3. фароянди баргузории кор ё икдоми ҳамагонӣ 4. майдони ҷанг ё мубориза ; корзор» [98-1, с.546].

Маърака дар ибтидо дар забони тоҷикӣ-форсӣ мафҳуми ҳарбӣ доштааст: « Майдони ҷанг; 2. ҷанг, муҳориба, ҳамла, ҳучум; майдони ҷанг ё мубориза» [115-1, с.666; 96, с.1061]. Чун истилоҳи размӣ дар «Луғати нимтафсилӣ ...» -и устод Айни ҳам мазкур аст: «Ҷанггоҳ, майдони ҷанг» [86-12, с. 204]. Дар забони Шохин ба ҳамин маъноӣ ба қалам омадааст:

Чун **маърака** шуд зи хайл хоӣ,
Маҷнун шуду шуғли лоубоӣ.
Мерафту ба куштагон ҳамедид,
Мегашту ягон-ягон ҳамедид.
К-аз таъни синону захми пайкон
В-аз чаври сипехру кини дерон [145, с.370].

Ҳамин мафҳуми ҳарбии он дар форсӣ то имрӯз боқист. Дар «Қомуси русӣ ба дарӣ» чунин тарҷума шудааст: «Поле, арена битвы; битва, бой, схватка» [102, с.660].

Калимаи **тахрир** дар Куллииёти адиб ба мафҳуми **навиштан** аст:

Як қалам **тахрир** кардан нест, Шоҳин, тоқатам,
Хома дорад саъйи чандин дафтарам, аммо ҳанӯз [145, с.128].

Дар «Фарҳанги форсии имрӯз» низ ҳамин маънӣ омадааст: «Амал ё фароянди навиштан» [96, с.324]. Дар форсии дарӣ [102, с.200] меҳонем: «**Тахрир** писание, написание; **тахрир кардан** писать, записывать» [102, с.200]. Дар забони тоҷикӣ мафҳуми он васеъ шудааст. Ин фикрро тавзеҳи устод Айнӣ қувват мебахшад «Навиштан; ислоҳ карда навиштани чизи навишташуда (**маънии имрӯзааш**)» [86-12, с.391]. Ин таъкиди устод ба тарҷумаи русии он—**редактирование** мувофиқ аст.

Таъмир дар сухани Шоҳин ба мафҳуми имрӯзаи тоҷикияш ҳаст: «Ободгарӣ, ободонӣ, иморатпардозӣ; обод ва нав кардан» [98-1, с.332]:

Ба солҳо накашад нанги тухмати **таъмир**
Харобае, ки ба сели ҳаводис обод аст [145, с.44].

Дар форсӣ ҳам ҳамин гуна шарҳ дорад: «Бозсозии он чи хароб шуда бошад» [96, с.349]. Аммо дар форсии дарӣ, дар маҷмӯъ, ба маънои сохтмон, бино ва сохтан ба кор меравад [102, с. 216].

Меҳнат . Ин калима бо ҳамин мазмунҳои таърихӣ худ (мусибат, бало, бадбахтӣ, идбор; ранҷ, азобу уқубат, машаққат, заҳмат) [115-1, с.684] дар ашъори Шоҳин ба кор бурда шудааст: Кӣ дидӣ роҳати гетӣ чуз ин ки рӯзе панҷ Гузошт умр ба **меҳнат** дар ин сарои сипанҷ [145, с.227]; Ба ғайри хору хасу **меҳнатам** наёмад пеш, Ба ҳар тараф, ки чу оби равон равон шудам [145, с.151]. Маонии мазкурро устод Айнӣ ҳам дар луғатномаи хеш овардааст: **бало; ғаму кулфат**. Вале устод ба мавқеи маъноии **меҳнат** дар забони тоҷикии муосир низ шарҳе дорад: «Коре, ки дар кардани он одам

машаққат кашад (ба ҳамин маънӣ... дар адабиёти имрӯзаи Осиёи Миёна ва забони халқӣ зинда аст») [86-12, с.211]. Тафсири Доро Наҷот маънидодҳои болоро пурра менамояд: «Ранҷ, бало, мушаққат, азоб, сахтӣ...; кор, ғаёлият ё амал...» [98-1, с.550]. Шарҳи **меҳнат** дар «Фарҳанги форсии имрӯз»: «Андӯх, сахтӣ ва душвории зиндагӣ» [96, с.1027]. Тарҷумаи русии **меҳнат** ба форсии дарӣ : «Труд, работа; трудности» [102, с.641]. Зимнан, калимаи **заҳмат**–душворӣ; кори сахт [96, с.626]; ранҷест, ки аз кардани коре пайдо шавад [86-12, с.122]; **заҳмат**–труд, старание; беспокойство [102, с.421], чун муроди **меҳнат**, бо тобишҳои маъноии худ аз он фарқ дорад. Бояд хотирнишон сохт, ки ба мафҳуми калимаи русии **труд** дар форсӣ ва дарӣ **заҳмат** истеъмол меёбад. **Заҳмат** бо мафҳумҳои «ранҷ, гирифтӣ ва кори мушқил; заҳмат кашидан, ранҷ бурдан, кӯшиш ва кори бисёр кардан» [98-1, с.331] дар забони тоҷикӣ имрӯз низ роиҷ шуда истодааст.

Вожаи **дағдағаро** шоир бо маъное кор фармудааст, ки аз рӯи маъхазҳо хосси забони тоҷикӣ. Масалан, ба мафҳуми «майлу хоҳиш, орзуҳо ҳавас» [115-1, с.356]:

Сокини савмааро **дағдағаро** кӯйи ту нест,

Он, ки хӯ кард ба гулхан, ба гулистон наравад [145, с.113].

Шарҳи **дағдағаро** дар манобеи **форсӣ** : «Бим, тарс, нигаронӣ» [96, с.526] ва **дарӣ**: «Тревога, беспокойство, волнение; сомнение, колебание» [102, с.365]. Мафҳуми манзури назари мо (ба асоси мавқеи корбурди вожаи **дағдағаро** дар байти Шохин), мутаассифона, аз «Фарҳанги Доро» ғуруғузор шудааст: «**дағдағаро** дар гуф.тоҷ: иддао, манманӣ; лоф, ҳавобаландӣ; овоза, шоеъа (**дағдағаро кардан** овоза кардан)» [98-1, с.245]. Ба маънии **лофи зӯроварӣ** (маънии зиндаи тоҷикӣ – қавли устод Айнӣ) дар ғарҳанги устод Айнӣ зикр шудааст: «...меғӯянд: ту хеле дағдағаро дорӣ , яъне **лофи зӯроварӣ** дорӣ» [86-12, с.98]. Ба маънои **воҳима** ва **васваса** кор фармуда шудани **дағдағаро** таҳиягарони « Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо овардани шохид аз Куллии Шохин нишон додаанд:

...К-ин шоҳ сари гадо чӣ дорад?

З-ин **дағдаға** муддао чӣ дорад? [115-1, с.356].

Ғурфа дар форсӣ «...Ҳар як аз ...утоқакҳо ё утоқҳо..., ки ба арзаи ...колоҳои вижае ихтисос дошта бошанд (**ғурфаи** китоб ...)» [96, с.809] ва дар дарӣ: «Торговая палатка, киоск, секция,..; павильон» [102, с.53] ташреҳ шудааст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» – **ғурфа** «болохона; дариҷа» [116-2, с.659]. Ба фикри мо, устод Шохин **ғурфаро** ба мафҳуми **дариҷа** истифода кардааст:

Рухат зи **ғурфаи** манзар ба чашми ман тобад,
Чунон ки моҳ диҳад равшанӣ зи гӯшаи бом [145, с.148].

Калимаи **муҳассил** дар шеъри Шохин:

Кунун **муҳассили** дарси вафои хубонам,
Ки чашми бад ба чамоли бадеъашон нарасад [145, с.231]

ва забони форсӣ –«донишомӯз; таҳсилдор» [96, с.1025], тарҷумаи дариӣ он ба русӣ «учащийся, студент...» [102, с.640] аз ҷиҳати маъно тафовут надорад. Аммо дар забони тоҷикии имрӯза бо ин мафҳумҳо истифода намешавад.

Вожаи **муояна** (бо имлои имрӯзӣ **муоина**) дар назми Шохин ба сурати сохта – **билмуояна** истеъмом ёфтааст. Мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» онро **мушоҳида**, **аён** ва **ошкоро** тафсир намуда байти Шохинро гувоҳ баргузидаанд:

Дидан тавон шамоили чон **билмуояна**
Аз ҷисми нозуки ту, ки руҳи мусаввар аст [115-1, с.184].

Далели мо доир ба ин истилоҳи пизишкӣ ҳамин байт аст, ки дар саҳифаи 53-и Куллииёти шоир воқеъ аст.

Чунонки мебинем, дар шарҳи устод Айнӣ ва фарҳангҳои форсӣ-дарӣ **муояна** бо маъниҳои дигаргунатар, яъне бо тафовут аз шарҳи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» қайд гардидааст. Чунончи, устод Айнӣ навиштааст: **Муояна** чизеро равшан ва рӯбарӯ истода бинӣ. **Муояна кардан** ягон чизи номаълумро равшан карда нишон додан (монанди докторон, ки чӣ дард доштани беморро равшан карда нишон медиҳанд) [86-12, с.230].

Дар «Фарҳанги форсии имрӯз»: «**Муъояна** амал ё фароянди дидан ва баррасӣ кардани чизе ё ҷо, бавижа бадани ҷондор барои шиносоии осеб ё беморӣ...» [96, с.1060]. Тарҷумаи русии он аз дарӣ: «Осмотр, проверка; анализ» [102, с.660]. Маънидоди русии **муина**, ба ақидаи мо, воқеитар аст: «1.осмотр, просмотр; 2.мед. обследование; **муина кардан** а) проводить осмотр, осматривать; б) изучать; беморро **муина кардан** осмотреть больного; обследовать больного» [120, с.382].

Он гуна ки баён кардем, вобаста ба рӯйдодҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ калимаҳои иқтибосгардида ҳам тағйири маъно кардаанд. Аз ин лиҳоз дар истифодаи як қисми онҳо дар забони тоҷикӣ - форсӣ - дарӣ тафовут рух додааст.

3.1.4. Калимаҳои арабии дар забони тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ маънои муштаракдошта

«Дар аввали асри XVI дар Осиёи Миёна ва Хуросон воқеаҳои таърихӣ сиёсӣ рӯй медиҳанд, ки сабаби пайдо шудани тафовутҳои дар лексика (луғат–Ш.Г.) ва услуби осори муаллифони тоҷик ва эронӣ мегардад. Он робитаи илмӣ, адабӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ, ки то ин дам дар байни Осиёи Миёна, Хуросон ва дигар қисматҳои Эрон буд, аз байн меравад... Маркази сиёсӣ, илмӣ ва адабӣ дар Бухоро қарор мегирад. Хусусиятҳои забони тоҷикӣ дар осори адибони мо бештар инъикос меёбад» [76–2, с.501]. Бо вучуди ин, ки тавре ки дар боло ҳам ишора шуд, адибони тоҷик, аз ҷумла, Шасиддин Шохин, аз ганҷинаи луғати фаровони забони тоҷикӣ-форсӣ қор гирифтаанд ва матолиби

баёнкарданиро ба қалам додаанд.

Мо дар боби як доир ба чойгоҳ ва шеваи истеъмоли вожаҳои кадимаи тоҷикӣ дар шеъри Шохин андеша изҳор карда будем, яъне он вожаҳое, ки сарвати луғавии дар маҷмӯъ форсизабонон ба ҳисоб мераванд. Дар таркиби луғати забони шоир шумори калимаҳои иқтибосии арабӣ кам нест. Азбаски ин гурӯҳҳои луғавӣ ҳам ба сурати рисолаи алоҳида [9] ва ҳам зимни пажӯҳиши мушкилоти таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз асрҳои IX-X гирифта то ибтидои садаи XX мавриди тадқиқ қарор гирифтааст, мо ба шарҳи баъзе паҳлуҳои қазия, ки аз назари муҳаққиқон то андозае дур монда, рӯ овардем.

Бояд гуфт, ки бархе аз ин гурӯҳи вожаҳо дар давраи Истиқлол эҳё шуданд, ки поёнтар тавзеҳ хоҳанд ёфт. Мо дар кушодани мафҳуми онҳо, асосан, ба се манбаъ таъя кардем: ба луғатномаи устод Айнӣ «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» [86]), «Фарҳанги форсии имрӯз» [96] ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [115; с.116]. Инак, аз эзоҳи вожаи **муътод** шуруъ менамоем. **Муътод**—одатгирифта [86-12, с.241; дорои одат [96, с.106]: Лабат ба бодапарастӣ ҳамекунанд таклиф Дили маро, ки ба зухду салоҳ **муътод** аст [145, с.54], **хифз** (кардан)—нигоҳдорӣ [86-12, с.540]; амали ҷилавгирӣ аз осеб [96, с.459]: Ашки худ, то нашавад фаш ба мардум розам, **Мекунам хифз**, надонам ба чӣ афсун резад? [145, с.91], **таваққуъ**; чашм доштан чизеро аз касе [86-12, с.367]; чашмдошт [96, с.377]: Маро **таваққуи** ком аз камони абруи туст, Расад чу тири амал бар нишона хуш бошад [115-1, с.94], **ҷарида**—газета (забони имрӯз) [86-12, с.550]; рӯзнома [96, с.39]: Шохин, аз он чи зад рақам килки ту бар ҷаридаҳо, Баҳриву бадра-бадра дур рехта дар канори шат [115-1, с.136], **тақрир**—гуфтани муддао бо забон [86-12, с.389]; бозгӯӣ [96, с.353]: Ҳикояти шаби ҳаҷри ту гар кунам **тақрир**, Ба бомдоди қиёмат наёбад он итмом [115-1, 148], **отифат**—меҳрубонӣ [86-12, с.280]; меҳрубонӣ [96, с.781]: Ҷафо бурун мабар аз ҳад, вагарна хоҳам зад Ба зайли отифати шаҳриёри Тӯрон даст [145, с.22],

масруф (гаштан) – сарфкардашуда, харчкардашуда [86-12, с.200]; масрафшуда, бакоррафта [96, с.1056]: Бигуфтамаш, ки маро низ дар фунуни бадеъ, Зиёдатар зи ту **масруф** гашт истеъдод [145, с.231], **ичтимоъ**–чамъ шудан [86-12, с.139], анҷуман, чамъ шудани афрод [96, с.61]: Ба боргоҳи ту омадшуди амирон аст, Чу **ичтимои** халоиқ ба чоми аъёд [145, с.232], **таъчил** – шитоб ардан [145, с.388]; шитоб [96, с.347]: Баски з-ин саҳро ба таъчили чунун бояд гузашт, Ваҳшати реги равон ҳам тез бавле карданист [145, с.73], **масир** – сайргоҳ [86-12, с.199]; хатти сайр [96, с.1050]: Чуз бурчи толеи ту мабодо **масири** мох, Чуз хоки дарғаҳи ту мабодо мақоми чарх! [145, с.230], **иттифок** (афтодан) – воқеъ шудани коре бе сабаби маълум; тасодуф [86, с.137]; пешомади ногаҳонӣ [96, с.57]. Рӯят надида сер, дами васл бигзарад, Гар аз ҳазор шаб ба яке афтад **иттифок** [145, с.143], **интиқол** (кардан) – чой иваз кардан [115-1, с.486]; тағйири макон [96, с.139]: Кушой парда зи рухсору чони ман биситон, Ки оҳи вопасат аз вақт **интиқол кунам** [145, с.167], **ибтикор** – ...кори наvero ба чо овардан, навигарӣ даровардан [115-1, с.467]; коре, ки бо равиши тоза ва бесобиқа анҷом гирад [96, с.51]. Чуз ту касе намекунад ин шева **ибтикор**, Чуз ту касе намекунад ин пеша ихтиёр [145, с.257], **илҳок** (кардан) – чизеро ба охири чизе пайвастан, илова кардан [115–1, с.476]; пайвастагӣ, пайвастан, [96, с.126]: Ман аз баҳри он **кардам илҳок** панд, Вагарна, кӣ бурдаст бар Миср қанд? [145, с.487], **шомил**–дарбаргиранда [116-2, с.597]; дарбаргиранда [96, с.717]: Барӣ бувад зи ниҳоят чу он хати шомил, Зи ҳаср байн ду ҳосир шавад далел фасод [145, с.231], **мараз** – беморӣ [86-12, с.196]; беморӣ [96, с.1039]: Зи дарди ҳаҷр раҳон, бо висоли хеш расон, **Мараз**, ки гашт чу музмин, чӣ чойи истихлос? [145, с.134], **хулул** – расидан, фаро расидан [116-2, с.757]; даромадан(-и соли нав) [96, с.444]: Ба дониш дар офоқ ёбад қабул, Кунад дар дилаш сирри Саъдӣ **хулул** [145, с.498], **таҳсил** – хондан, омӯхтан, ба даст даровардан [116-2, с.356]; омӯзиш, дарс хондан, ба даст овардан [96, с.325]: Муаллим, ки масруф шуд ҳимматаш Ба **таҳсили** аммомаву ришу фаш [145, с.511], **сокит**–

хомӯш, бесадо [86-12, с.355]; бесадо, ором [96, с.653]: Дили ман **сокиту** зулфат мутахаррик зи насим, Ин дуру коида ин аст, ки мудғам дорам [145, с.159], **чавоз**–ичозат, ичозатнома [116-2, с.765]; ичозатнома, ичоза [96, с.411]: То ҳаст аз атои ту дар бораи ғулом Имкону эҳтимоли **чавози** таваҳхумаш [145, с.268], **талаф** (шудан)–нобуд, нобуд шудан [86-12, с.373], нобуд, табаҳ шудан [96, с.360]: Афсус ки гавҳарам зи каф шуд В-ин нақди гарон буд, **талаф шуд** [145, с.415], **иктизо** тақозо кардан, дархост, талаб [115-1, с.520]; тақозо, ниёз [96, с.120]: Чун иқтизои тақдир бар акси он баромад, Шуд сар ба сар дуоҳо шармандаи иҷобат [145, с.286], **талофӣ**–пур шудани ҷойи чизи талафшуда [86–12, с.373]; чуброн; амале, ки дар посух ба амали дигаре ва бо ҳамон манзур анҷом гирад [96, с.360]: Афсус бад-ин чигаршикофӣ Васлат накунад маро **талофӣ** [145, с.403], **қазия** – воқеа [86-12, с.509]; рӯйдод, ҳодиса [96, с.861]: В-аз ишон дар он **қазя** ҷуст эътироф, Ниюшид посух, вале бар хилоф, [145, с.490]; вукуф – огоҳӣ, бохабарӣ [115-1, с.246]; огоҳӣ [96, с.1167]: Маро ба сирри миёни ту нест ҳадди **вукуф**, Агарчи диққати андешаам зи мӯ гузарад [145, с.90], **масоба** – монанд; дараҷа, мартаба [86-12, с.199]; монанд [96, с.1019]: Муҳаббати ту бувад андаруни сина маро, Бад-он **масоба**, ки зар андаруни кон бошад [145, с.93], **субот** // **сабот** – қарор, устуворӣ [86-12, с.323]; пойдорӣ, устуворӣ [96, с.385]: Ман он гулам, ки зи ошӯби бесуботи даҳр Накарда тоза димоғи касе, хазон шудаам [145, с.151], **вокиф** – хабардор [86-12, с.65]; огоҳ, бохабар [96, с.1154]: Ба вазъи матлаб аз кайфу ками имкон қаноат кун, Ки ин ҷо ҳеҷ кас **вокиф** нашуд бар чандеву ҷуне [145, с.211], **иртифоъ** – баландӣ, баланд шудан [86-12, с.133]; ҷойи баланд, баландӣ [96, с.72]: То бувад хомаи Шоҳин, ки нигорад хуршед, **Иртифои** фалаку мадҳи туро устурлоб [145, с.220]; мамлу (в)– пур, пуркардашуда [86-12, с.193]; бисёр пур, лабрес [96, с.1077]: Зи таффи теғи ту **мамлу** шудааст аз оташ, Даруни хасми ту монанди кӯраи ҳаддод [145, с.232], **тахия**, салом, дуруд; омодагикунӣ, тайёрибинӣ... [96, с.390]; амали... фароҳам кардан [96, с.380]: Маро, ки з-ин ба **тахия(т)** ба сафҳа рашҳаи

килк Чу шабнамест, ки бар рӯйи гул муқаттар буд [145, с.244], **низом** – оростагӣ, ботартибӣ [86-12, с.263]; тартиби мурааттаб ё ҳамоҳанг, ҳолати оромиш ва дурӣ аз ошӯб ва беназмӣ [96,1156]: Шоҳи замона, хусрави гетӣ, Хадеви мулк, К-аз ройи ту низоми ҷаҳон гашта устувор [145, с.51], **ҷоиза** – инъом, мукофот [116-2, с.765]; подош ...[96, с.392]: Бар ҷойи ман ҳар он чи намуд аз шиканча ранҷ Бинмо барои **ҷоиза**аш бар яке ҳазор [145, с.259], **мунташир**–нашршуда, паҳн, паҳнгардида [86-12, с.228]; интишорёфта, пахшшуда [96, с.1078]: Сар то сари ҷаҳон шуда равшан ба сони субҳ, То гашт **мунташир** дами кофурбори барф [145, с.268], **иттисол** – ба ҳам пайвастан, пайвастшавӣ [86-12, с.137]; пайванд; пайвастан [96, с.57]: Аздод гар **иттисол** дорад, Зуд аст, ки инфисол дорад [145, с.333], **таҷдид**, **таҷдидкун** – аз сари нав сохтани чизе,ки пештар бошад [85, с.391]; таҷдид кардашуда, нав гардонидашуда, нав [116-2, с.803]; навсозӣ [96, с.322]: Якеро Худованд сарвар кунад, Ки **таҷдиди** дини пайambar кунад [145, с.477]; Навбатзани давлати муаббад,**Таҷдидкуни** ҳазору сесад [145, с.326], **мучаддад** – нав, навгардонидашуда [86-12, с.344]; дубора (таҷдид кардан) [96, с.1021]: Ба дин равнаке дигар ангехтанд, Ки з-ин сон **мучаддад** барангехтанд [145, с.477], **музайян** – зебу зинат додашуда, орошта [115-1, с.720]; орошта, зинатёфта [96, с.1044]: Сарое бидидам дар он сарзамин, **Музайянтар** аз қасри хулди барин [145, с.514] ва ғайра.

Аз вожаҳои иқтибосии арабии мазкур, ки бо онҳо мисол овардем, эҳёи луғатҳои зеринро дар замони Истиқлол олимони маъруф Ғаффор Ҷӯраев ва Салоҳиддин Фатхуллоев дар китобашон – «Луғати калима ва истилоҳоти нав» [131] таъйид кардаанд: **интиқол**, **қазия**, **иқтизо**, **ҷавоз**, **талофӣ**, **тахия**, **ҷоиза**, **хулул**, **мамлу** (в), **таҷдид**, **масир**, **низом**, **шомил**, **иртифоъ**, **ибтикор**, **субот** // **сабот**, **масоба**, **мараз**, **иттисол**, **мучаддад**, **отифат**, **мунташир**, **вуқуф**, **ҷарида**, **воқиф**, **хифз**, **музайян** [131].

3.2. Ҷойгоҳи вожаҳои забон ва сухан дар ашъори шоир

Маводи луғавии тозаву камназири дар эҷодиёташ ба қорбурдаи

шоир, ки басо фаровон аст, мазмуни ин сатри зебоии ўро баён менамоянд: «Сухан хусни пироя з-ў ёфта» [145, с. 479]. Далелҳои дигаре, ки дар поён меорем, шохиди табъу завқу маҳорати офарандагии устод Шохин мебошанд. Ашъори шоир дар ин замина ҳам воҳидҳои луғавии зиёдеро дар бар дорад, ки луғатнигорон онҳоро фаро нагирифтаанд [115;116]. Ҳамагӣ аз як байт ду моддаи луғавиро намуна меорем. Чунончи, дар байти :

Чу фикрат баланд асту табъат қавӣ,

Рақам зан чу «Бустон» яке Маснавӣ [145, с.523]».

таркибҳои **фикр баланд** (будан), **табъ қавӣ** (будан) мебоист дар радифи мақулаҳои луғавии **фикр ба парвоз даровардан, дар фикр фурӯ рафтан, фикри муҳол, фикри рангин; табъ кушодан, табъи гуҳарбор, табъи латиф, табъи печпеч, табъи воло, табъи мавзун, табъи равон, табъи салим, табъи хуш, табъи ҳунарсанҷ, табъи карим ва табъи муҳолиф** [116-2, с.296, с.297;116-2, с.432] дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ҷо мешуданд. Мисолҳои, ки дар Куллииҳои шоир мушоҳида кардем, воқеан, ҳам гувоҳи табъи волои адиб мебошанд, ҳам нигоҳи тозаии эшон нисбат ба интиҳоб ва офариниши калимаву таркибҳои забону сухан. **Суханро тироз додан** [145, с.523], **хиратабъони беимтиёз** [145, с.530], **раги сактаи хирад кушодан** [145, с.517], **хоби фарруҳасар** [145, с.496], **давлати арҷманд, равшаноии чашм, самъи шариф** [145, с.495], **маъдани ғазл** [145, с.496], **димоғи хирад тоза гардидан** [145, с.498], **шохини маънишикор** [116-2, с.550], **тахмин ба таҳқиқ пайванд ёфтан** [145, с.498], **савод равшан намудан, иншогарӣ кардан, андеша ҷуст кардан, барги ғайб рустан** [145, с.499], (маснавиро) **низом додан** [145, с.502], **сипос овардан, ба эҷод тарғ бастан** [145, с.502], **базми беравнақ** [145, с.492], **табъи ҷобук** [145, с.486], **кишвари ирфон** [145, с.178], **шохроҳи фарох** [145, с.483], **абёти ширин** [145, с.485], **низом (-и ҷаҳонро) устувор кардан** [145, с.466], **шумии бахт** [145, с.369], **бахти ноком** [145, с.380], **бахти ҷавон** [145, с.382], **фарҳанг аз сар паридан** [145,

с.438], **курсии ишқ** [145, с.460] ва ғайра аз ҷумлаи ёфтаву эҷодкардаҳои эшонанд, ки бадеияти забони назми моро мукамал ва ганчинаи сухани шоир ва халқро ғанӣ намудаанд.

Шамсиддин Шохин дар заминаи офариниш ва истифодаи калима ва ибораҳои ифодакунандаи мафҳуми **сухан** ҳунари эҷодии худро нишон додааст, ки ҳоло ба шарҳи муфассали ин гурӯҳи вожаҳо шуруъ мекунем. Ин воҳидҳо ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд:

1. Вожаҳои тоҷикӣ-форсӣ ба монанди **забон** ва **сухан**, ки унвони фасл шудаанд.

2. Унсурҳои арабӣ, аз қабилҳои **ҳарф, нукта, лафз, калом, қавл, ҳадис, мақол**.

3. Калимаҳои марбут ба узви инсон, ки василаи баёни сухан гардидаанд.

4. Вожаҳои марбут ба чинсҳои пураарзиши маъданӣ, ки воситаи ташбеҳи унсурҳои гуфтор— **забон** ва **сухан** шудаанд.

Дар миёни ин силсилаи калимаҳои **забон** ва **сухан** мавқеи намоён доранд. Инак, аз тафсири онҳо оғоз менамоем.

Вожаи **забон** нисбат ба вожаи **сухан** дар ашъори Шохин истифодаи маҳдуд дошта бошад ҳам, вижагии қорбурди он мушоҳида мешавад. Масалан, ба зами калима ва таркибҳои дар таърихи забон маъмули **теғи забон** [145, с.159], **забони ҷарб** [145, с.695], **барқзабон** [145, с.442], **ширинзабон** [145, с.530], **забон ҷарб қардан** [145, с.487], **забон ҷарбу ширин қардан** [145, с.500], иборотеро, ба мисли **забони узрҳоҳ**, **забони шақаромез**, **рӯйи забон**, **савсани садзабон** ба қор бурдааст:

Гуфт: Эй дилу дида хоки роҳат,

Қурбони **забони узрҳоҳат** [145, с.375].

Лайлӣ ба **забони шақаромез**

Аз дурчи ақиқ шуд гуҳаррез [145, с.442].

Зи **рӯйи забон** меҳрубонӣ кунанд,

Вале кинаҳои ниҳонӣ кунанд [145,с.463].

Он **савсани садзабон** фаромӯш

В-ин хумми пур аз шароб бечӯш [145, с.441].

Далелҳои оварда дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» қайд нашудаанд. Чунонки дар боло зикр ёфт, вижагии корбурди унсурҳои луғавии осори шоирро дар муқоиса бо маводи ин луғатномаи маъруф ва дорои захираи луғати бисёр ба ҳисоб гирифтаем.

Дар ганҷинаи забони осори Шохин таркибҳои маҷозӣ мавҷеи бузург доранд. Ў, чуз калима ва ибораҳои маъруф, амсоли **тарзабон**, **тарзабонӣ** ва **забони чарбро** дар таркиб овардан (**тарзабон шудан** [145, с.487], **тарзабонӣ кардан** [145, с.448], **забони чарб бикшодан** [145, с.355], бо калимаи **забон** таъбироти фаровон офаридааст, ки аз ин ҷумлаанд; **забон дароз кардан** (ба маънии зиёд гап задан, дар гуфтор аз ҳад гузаштан):

Забон дароз макун бар дили ман, эй носеҳ,

Ки сад занӣ, нахалад бар замини саҳт каланд [145, с.100].

Забон такаллумсавсан шудан. Дар луғат «**савсан** гиёҳе пиёздор, зинатӣ ...бо баргҳои борик ва дароз», «гули ин гиёҳ маъмулан дурушт, бо рангҳо ва ашколи мухталиф» ва баъзе «анвои он бо хосияти доруй» маънидод гардида «гунае аз **савсанро** ба далели доштани панҷ гулбарги... шабеҳи забон **савсани даҳзабон** хондаанд» ва ин байти Хоҷа Ҳофиз шохид оварда шудааст:

Ба сони **савсан** агар **даҳзабон** шавад Ҳофиз,

Чу ғунча пеши туаш муҳр бар даҳон бошад [130-5, с.4318].

Шояд ин таркиб ба таъсири шеъри Ҳофиз дар забони Шохин омада бошад:

Зи ту ҳарфе натавонист, ки орад ба забон,

Шуд забон гарчи саропой **такаллумсавсан** [145, с.273].

Яъне мурод аз **забон такаллумсавсан шудан** баёни фасеҳ, комил ва, ба таъбири мардум, тарзи ифода саропо забон шудан. **Забон ба ком нухуфтан** (ба маънии манзури назарро баён накардан ё фош нагуфтан):

Забон чун ба коми худ андар **нихуфт**,
Гули орзу ғунчаро баршукуфт [145,с. 470].

Забонро поя гаштан (ба маънии бо така ба захираи луғавӣ бо далел ва асоснок сухан рондан, ки баён ҳалалдор нагардад):

Забонро бaсе **поя** боист **гашт**,
Ки ҳарфе тавонад бар ӯ баргузашт [145, с. 470].

Забонро тез накардан (ба андеша ва таҳаммул гап задан, ки боиси озурдагии ҳамсуҳбат нашавад):

Забонро макун ҳамчу шамшер **тез**,
Ба шамшери худ хуни худ марез [145, с. 471].

Забонро гиреҳ бар гиреҳ барфикандан (ба маънии бо истифода аз унсурҳои тасвир ва саноеи бадеӣ, аз ҷумла маҷоз, суханро зебу фар бахшидан, то мантиқ пухта барояд):

Забонро гиреҳ бар гиреҳ барфикан,
Фикан, то ки сарбаста ояд сухан [145, с.471].

Забонро тар кардан (ба маънии ширин ва муассир сухан гуфтан):

Ки аз бода кардам ҳаме **тар забон**,
Кунам мадҳи Маҳдии охирзамон [145, с.475].

Забон карон то каронро гирифтан. Мазмуни ин таъбирро бо мундариҷаи байти Ҳоҷӣ Ҳусайни Хатлонӣ қиёсан эзоҳ додан мумкин аст:

Ба шамшери забон марди суханвар
Кунад олам мусаххар чун Сикандар [68, с.21].

Манзур аз таркиби дар боло оварда таъсирбахшӣ ва қудрати сухан аст. Акнун таркиби **забон карон то карон гирифтано** дар байти Шохин мебинем:

Забонаш чу Саъдӣ ба теғи баён

Бигирад карон то карони ҷаҳон [145, с. 496].

Забон ёфтано (ба маънии сухан омӯхтан, сухангӯ шудан, дар сухангӯӣ маҳорат пайдо кардан:

Зи ман безабонон забон ёфтанд,

Забоне ба гуфтан равон ёфтанд [145, с.507].

Забон пуркарах будан. Аз ин таркиб вожаи **карах** эзоҳталаб аст. Ба ин сурат дар фарҳангномаҳо қайд нагардидааст. Аммо ба шакли ихтисора дар лаҳҷаи ҷанубии забони тоҷикӣ истифода мешудааст. Мураттибони «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» Мансур Маҳмудов, Ғаффор Ҷӯраев, Баҳром Бердиев **кара** // **карраро** ин гуна шарҳ додаанд: «Чирк, карк» (қарк–Ш. Г.) [121, 317]. Дар шеърӣ Шохин ба ҳамин маъно истеъмол ёфтааст. Мақсуд аз **забон пуркарах будан** тарзи баёни дурушт, зишт ва қабех доштан аст:

Забонам бувад чун чунин пуркарах,

На сӯзам муборак, на бахтам фарах [145, с.537].

Ҳама тан забон шудан (омоддагӣ ба сидқан, аз таҳти дил, бо тамоми вучуд аҳволпурсӣ кардан):

Чун сурати ҳоли ӯ аён шуд,

Маҷнун ҳама тан бар ӯ забон шуд [145, с.419].

Шоир бо ҷузъи **забон** чанд калимаи мураккабро ҳам ба кор бурдааст. Яке аз онҳо **тарзабон** аст. Ин вожа дар ашъори дигар адибон, ба мисли Ҳаким Саной, Ҷунайдуллоҳ Ҳозик, ба кор рафтааст. Вале Шохин аз ин сифат тавассути пасванди-й исми маънӣ—**тарзабонӣ**

сохтааст, ки он аз назари таҳиягарони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дур мондааст:

Мачнун ба фунуни **тарзабонӣ**,
Бинмуд чунин шаккарфишонӣ [145, с.442].

Калимаҳои **барқзабон** ва **садзабон** низ аз вожаҳои мураккаби ашъори шоиранд. **Барқзабон** ба мафҳуми **теззабон**, **тезкалом**, **оташин-гуфтор** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дарҷ ёфтааст. Мураттибон танҳо як байт (он ҳам аз Шоҳин) далел овардаанд:

К-эӣ **барқзабони оташиндам**,
Баргӯ, чӣ нишастай чунин дам? [115-1, с.154].

Аммо вожаи **садзабон**, ки дар Куллииёти шоир дар тавсифи **савсан** омадааст, дар луғатномаҳо ба назар нарасид. Болотар дар шеърҳои Хоҷа Ҳофиз бо ибораи **савсани даҳзабон** вохӯрдём. Ҳоло **садзабон**ро маънидод намекунем, вале ин калима бо маънии манзури назар дар забони халқ роиҷ аст ва Шоҳин ҳам ба ҳамин мафҳум онро истифода кардааст:

Он **савсани садзабон** фаромӯш
В- ин хумми пур аз шароб бечӯш [145, с.441].

Ин калимаҳо таркибан бо истифодаи ҳиссаҳои нутқи зерин: исму исм (**барқзабон**), сифату исм (**тарзабон**) ва шумораву исм (**садзабон**) мураккаб шудаанд.

Бояд гуфт, ки то давраи эҷодиёти Шоҳин дар сифати вожаи **забон** калимаи **оташ (оташин)**- ро дигар адибон низ истеъмол кардаанд. Аз ҷумла, Соиби Табрешӣ гуфтааст:

Дар кашокаш аз **забони оташин** будам чу шамъ,
То напайвастам ба хомушӣ, наёлудам чу шамъ [141, с.559].

Вале Шоҳин **забонро** бевосита **оташ** ё пораи **оташе** дар **дахон** гуфтааст.

Шоҳин барои баёни неруи таъсиргузор будани забон аз воситаҳои тасвир истифода кардааст. Масалан, дар маснавии «Тухфаи дӯстон», дар фасли «Дар офати забон ва заҳмати баён гӯяд», «тундӣ, тезӣ» [115-1, с.931] ва қудрати забонро ба оташ монанд кардааст:

Забон сурх аз он аст, к-он **оташ** аст,
Бупарҳез, к-ин **оташ** одамкуш аст.
Бар ин **оташи** фитна, к-обаш ҳавост,
Худоро, далерӣ намудан хатост.
Забон бо ту онҳо, ки омӯхтанд,
Туро **оташе** бар сар афрӯхтанд.
Чу маълум шуд бо ту, инак, **забон**
Бувад пораи **оташе** дар даҳон.
Ту дар ҳифзи ин **оташи тундкӯш**,
Хамӯшу хамӯшу хамӯшу хамӯш.
Мазан дам лаб аз ҳарф, бар ҳам бинех,
Ҳаворо бар ин шуъла мадҳал мадеҳ... [145, с.470].

Чунонки мебинем, байни ташбеҳшавандаю ташбеҳкунанда ягон воситаи монандкунӣ вучуд надорад. Бе адоти ташбеҳ таъмин кардани муносибати чизҳои ташбеҳшаванда ва ташбеҳкунандаро дар адабиёт-шиносӣ ташбеҳи пӯшида мегӯянд [10, с.153]. Истифода аз ин навъи ташбеҳ аз эҷодкор маҳорат металабад. Шоҳин барои гуногунрангии тасвир ташбеҳи пӯшидаро ҳам ба кор бурдааст.

Ба **алмос** ташбеҳ шудани **забон** дар шеърӣ шоир низ бо ҳамин назар аст. Маълум аст, ки **алмос** «санги маъдании гаронбаҳост, ки бағоят сахт, шаффоф ва мавҷдор аст» [115-1, с.58], инчунин, «сахттарин моддаи табиӣ» буда, «корбурдҳои тазйинӣ ва санъатӣ» [128-1, с.544] дорад. Барои ифодаи маънии «тезии фикр» ва «бурӯи чавҳари ақл» [128-1, с.58] аз он истифода шудааст:

Маро ҳарфи ў бар дил омад гарон,
Ба нафрин **чу алмос** кардам **забон** [145,493].

Он гуна ки аён аст, дар мисоли зикршуда воситаи ташбеҳ , ки он калимаи ёридиҳандаи **чу** (чун) аст, омадааст. Ин ташбеҳ ташбеҳи маъмулӣ мебошад.

Вожаи **сухан** нисбат ба вожаи **забон** корбурди бештар дорад. Дар таркибсозӣ бо он ҳам мисолҳои зиёде ба даст овардем. **Суханҳои дилкаш, сухани шавқангез** намунаи таркибҳои сифатии хосси забони шоиранд:

Ба шӯхӣ **суханҳои дилкаш** кунад,
Ниюшандае чон аз он х (в) аш кунад [145, с.536].

Ҳар замонаш ба адои **сухани шавқангез**
Равнақи айш диҳад шоираки базлагузор [145, с.245].

Ибораи **сухани ширин** дар осори классикон фаровон зикр ёфтааст. Устод Камоли Хучандӣ фармудааст:

Аз он лаб шунидан ҳикоят хуш аст,
Суханҳои ширин бағоят хуш аст [115-1, с.282].

Шоҳин калимаи **ширинро**, ки сифати дараҷаи одӣ аст, бо иловаи пасванди **-тар** ба дараҷаи қиёсӣ табдил додааст:

Чун шунид ин сухан, афшонд зи лаб шукру бигуфт,
К- эй **суханҳои ту ширинтар** аз шаккару нӯш [145, с.132].

Дар осори Шоҳин таъбирҳо, таркибҳои маҷозӣ, ба истилоҳи забоншиносӣ фразеологизмҳо, мақоми бузург доранд. Аслан, истифодаи чунин унсурҳо забони адабиёти бадеиро басо зебову таъсирбахш мекунад.

Таркибҳои фразеологӣ ки, ба фикри мо, дар асоси мафҳумҳои

маҷозӣ ташаккул меёбанд, воситаи пуробуранги тасвир буда, дар ҷиҳати таъсиргузори забони каломи бадеӣ аҳаммияти калон доранд. Устод Шохин ҳам мисли пешгузаштагонӣ худ аз ин унсурҳои ифода хуб кор гирифтааст.

Илова ба истеъмоли таркибҳои корфармудаи шоирони пешазхуд гузашта— **сухан рондан** [Фирдавсӣ, 116-2, с.283] **сухан сарондан** [Садри Зиё, 116-2, с.283], **сухан густардан** [Низомӣ, 116-2, с.282] таркибҳои зерро ба қалам додааст (Зимнан, онҳо аз доираи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» берун мондаанд). Мо кӯшиш намудем, ки ба кадри фаҳмиши худ онҳоро шарҳ бидиҳем. **Дар сухан гузаштан** (дар сухан гуфтан баробар шудан ё баробарӣ кардан):

Нест, Шохин, завқи шеърӣ он қадарҳо в-арна ман
Шоирам чандон, ки натвон **дар сухан** аз ман **гузашт**[145, с.169].

Сухан қаҳт шудан (сухан ёфт нашудан) :

Рояти назм чу Шохин ба Бухоро афрохт,
Ғар **сухан қаҳт шавад**, нукта ба Фарғон наравад [145, с.113].

Аз сухан ғориғ шудан (сухан гуфтанро ба анҷом расонидан, осудахотир шудан, ба таъбири халқ, хотирчамъ шудан):

Шуд чу ғориғ зи сухан, хост маю соғару **ронд**
Сухан аз майкадаву муғбачаи бодафурӯш [145, с.132].

Сухан дароз кардан (зиёд сухан гуфтан, батафсил ҳарф задан, пургапӣ кардан):

Сухан ҷӣ лозим **дароз кардан**, ки ҳар таманно, ки буд бо ман
Зи лутфи шоҳам ба ваҷҳи аҳсан шуда муяссар ба **чуз ту дилбар**
[145, с.262].

Сар аз сухан тофтан (аз сухан гуфтан рӯ гардондан, саркашӣ кардан, сухан нагуфтан):

В-ар худ **сар аз** ин **сухан битобӣ**,
Бешубҳа, сазои хеш ёбӣ [145, с.366] .

Сухан рафтан (дар бораи чизе сухан гуфтан):

К-ин муъчиза аст ё фусун аст ?
К-аз ҳар чи **сухан равад**, фузун аст [145,с. 454].

Сухан сурудан (сухан гуфтан, сухан эҷод кардан):

Бе фикр **сухан суруд**, он кист?
Нокишта дарав намуд, он кист ? [145, с.459].

Сухан бар забон овардан (сухан гуфтан):

Сухан гар зи дил **бар забон оварӣ**,
Чунон гӯ, ки ганҷе зи кон оварӣ [145, с.470].

Сухан сарбаста омадан (муаммоомез ва фош сухан нагуфтан):

Забонро гирех бар гирех барфикан,
Фикан, то ки **сарбаста ояд сухан**.
Суханро чу **сарбаста гӯйӣ**, сазост,
Ки аз бад ба некаш тасарруф равост [145, с.471].

Сухан ҳуснёфтан (зебо баромадани тарзи баён ва ифода):

Сухан ҳусни пироя з-ӯ ёфта,
Хирад рифъати поя з-ӯ ёфта [145, с.479].

Суханро низом додан (тартиб додан, мураттаб кардан, ба тартиб овардан. Манзур аз байт бо таъя ба ашъори Низомӣ сухани зебо сурудан):

Сурудам ба тарзи Низомӣ калом,
Суханро бад-ин тарз **додам низом** [145, с.479].

Сухан дар сурӯш овардан (осмонӣ сухан гуфтан, сухани баланд гуфтан, доди суханро додан):

Ту бишнава, ман **орам сухан дар сурӯш**,
Ки аз аҳди пешон барояд хурӯш [145, с.487].

Суханро сичи маҷолис будан (дар ин байт, ки аз маснавии «Тухфаи дӯстон» аст, аз хориву беқадрии сухан дар замон сухан меравад. Яъне ба ҷойи он ки сухан дар маҳфилҳо тантана дошта бошад, ҷойи он канори маҳфилҳо, дақиқтар, зиндонхост. Ва касе ҳам, ки бо сухан унс дорад, ҷояш зиндон аст):

Суханро, ки **сичнаш маҷолис** бувад,
Ба сичи аст он, к-ӯ муонис бувад [145, с.488].

Сухан бо ҳаво тамаввуч кардан (бо ҳаво омезиш ёфтани сухан):

Сухан бо ҳаво гар **тамаввуч** кунад,
Дар атрофи олам тафарруч кунад [145, с.490].

Дар маҷлис сухан овардан (дар маҷлис сухан гуфтан, нутқ эрод кардан):

Нахустин, ки **дар маҷлис оӣ сухан**,
Ба муште сари ҳасми худ баршикан [145, с.493].

Суханро тақрир кардан (сухан гуфтан, баён кардан, тасдиқ кардан, муқаррар кардан):

Суханро бар ин ҳеч чу **тақрир** кард,
Маро хайрбод ба тавқир кард [145, с.498].

Суханро тамоӣ будан (бо камол сухан гуфтан, ба дараҷаи оӣ сухан гуфтан, суханро ба ҳадди ниҳой гуфтан):

Маро дар **сухан** гар **тамоӣ** бувад,
Бувад, кай ба қадри Низомӣ бувад?! [145, с.502].

Суханро ривоч омадан (зиндагӣ ба вазъи сухан мусоид будан, забон дар шароити хуб қарор доштан):

Суханро зи гетӣ гар **ояд ривоч**,
Сухан бар сухандон физояд ривоч [145, с.508].

Роҳи сухан бастан (соҳибсухан будан, ба ҳар ҷиҳати баёни сухан даст ёфтан):

Қаविдаст дар коргоҳи сухан,
Ки **бандад** зи ҳар кӯча **роҳи сухан** [145, с.516].

Суханро тироз додан (зебо ва хуб сухан офаридан):

Суханро ба хубӣ чунон **деҳ тироз**,
Ки баъд аз ту гӯянд: «Аҳсант!» боз [145, с.523] .

Шоҳи сухан бишқастан (хор шудани сухани, ба қадри сухан нарасидани ҷомеа, гиромӣ надоштани сухан):

Сухан нахли пурбор буд аз нахуст,
Кунун **шоҳа бишқасту** шуд реша суст [145, с.492] .

Гесуи сухан ба шона гирифта (суханро мавзуну зебо офаридан):

З-он пеш раҳи ғасона гирам,
Гесуи сухан ба шона гирам [145, с.324] .

Дар Куллийёт бо ҷузъҳои исми **сухан** ва пасванди **-вар** як исми сохта (**суханвар** – ба маънои «соҳиби ғасоҳат ва балоғат; адиб, шоир») [116-2, с.283] дар таркиби феълии **суханвар шудан** омадааст, ки дар осори хаттӣ собиқаи истеъмоли дорад. Аммо таркиби (яъне бо феъли ёридиҳандаи **шудан**) зикршударо Шохин ба қор бурдааст:

Чу дар хурдсолӣ **суханвар шудам**,
Дар ин баҳр якдона гавҳар шудам [145, с.486].

Калимаҳои мураккаби бо ҷузъи **сухан** созмондодаи шоир инҳо мебошанд: исм + асоси замони ҳозираи феъл (сухан+санҷ) [145, с.365], (сухан+густар) [145,с.492], (сухан+дон) [145, с.55] ва сифат+исм (ҷоду+сухан) [145, с.365]. Ин вожаҳо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо шохид дарҷ ёфтаанд, ба ҳамин сабаб бо нишон додани саҳифаи Куллийёт аз овардани мисол худдорӣ кардем. Танҳо як далелро гуфтан лозим аст, ки Шохин яке аз ин исмхоро бо тавсиф ба кор бурдааст, ки, ба назари мо, хосси қалами ӯ мебошад:

Гирифтам **сухангустаре хушманд**,
Ки ангехтӣ аз найи хома қанд [145, с.492] .

Дар забони ашъори Шохин вожаи **сухан** чун исм ва унсури ташбеҳшаванда ташбеҳқунандаҳои зиёд дорад, ки онҳо ҳам исм буда, баёнгари мафҳумҳои гуногуни ҳаёт мебошанд. Масалан, ба инсон, паранда, дарахт, сарвати зеризаминӣ ва ғайра иртибот мегиранд. Аз ин нуқтаи назар калимаи **сухан** ҳамчун исми маънӣ дар забони шоир мушаххас ва ҷондор тасвир ёфтааст. Ташбеҳқунандаҳои он аз ин ҷумлаанд:

марбут ба инсон ва сифатҳои ӯ

подшоҳ, шахсавор, хусрави мулки ҷон, тифл , ятим, меҳр

Сухан **подшоҳест** кишварситон,
Ки кишвар ситонад ба ҳарфе равон [145, с.490].

Сухан **шахсавору** ҳаво ашқар аст,
Ба ин ашқараш рӯ ба ҳар кишвар аст [145, с.490].

Ба ҳар сӯ, ки ин **хусрави мулки ҷон**
Дихад хайзурони саборо инон [145, с.490].

Сухан гӯиё **тифлу** ман модарам,
Ки доим ба шираш ҳамепарварам [145, с.503].

Сухан буд умре ба ҳар дар ятим,
Чу тифле , ки монад зи модар **ятим** [145, с.503].

Суханвар дар ин аҳд чун кимиёст,
Сухан **меҳр** гӯйӣ, суханвар вафост [145, с.488].

марбут ба паранда

анқо

Сухан ҳаст **анқои** ин рӯзгор,
К-аз ӯ ном мондасту он низ хор [145, с.488].

марбут ба дарахтон

шоҳу барг

Ба Мачнун, ки устои ин пеша буд,
Сухан **шоҳу барг** асту ӯ реша буд [145, с.485] .

Сухан **нахли пурбор** буд аз нахуст,
Кунун шоҳа бишкасту шуд реша суст [145, с.492].

марбут ба сарвати зеризаминӣ

ганҷ

Шунидӣ, зи файзи сухан ёфтам,
Сухан ҳаст **ганҷе**, ки ман ёфтам [145, с.501].

Унсурҳои монандкунанда ё ташбеҳкунандаҳо бузургдошти ташбеҳшаванда (сухан) -ро замоне ва баъд аз безътиборӣ ва хориву (Сухан хор аз он аст, ҳафват азиз, Ки набвад зи ҳафват суханро тамиз) [145, с.489] залилии он нақл мекунанд, ки вобаста ба рӯйдодҳои сиёсӣ ва ҷамъиятӣ шакл гирифтаанд. Ин унсурҳо боиси афзудани захираи маъноии забон ҳам гардидаанд ва дар байни қабатҳои луғавии забони шоир ҷойи намоён доранд.

Устод Туракул Зехни барҳақ гуфтааст, ки «Агарчи забони мо аз ҷиҳати фонди (дороии – Ш. Г.) луғавӣ, яъне калимаҳои муфрад аз

тарафи маъноӣ асли нисбатан маҳдуд бошад ҳам, аз тарафи маъниҳои маҷозӣ дорои сарват ва тавонгарии беназир аст. Ин хусусият, аз як ҷониб, вусъат ва боигарии забони моро исбот кунад, аз роҳи дигар, сабаби фасоҳату салосат, зебу зинати услуби забони шеърӣ мо шудааст» [23, с.55]. Таркибҳои изофӣ ё маҷозӣ [23-55, с.306] -е, монанди **дасти сухан**, ки дар осори пешинӣ ҳам истеъмоли ёфтааст, гувоҳи фикри боло мебошад. Ибораи маҷозии мазкур дар Девони Носири Хусрав омада:

Дастӣ сухан бубасту ба ман додаш,
Ҳаргиз чунин накард кас эҳсон [140, с.513].

Аз Кулиёти Шохин мисол меорем:

Ҳар маро **дастӣ сухан** дода Худо, кина мағир,
Панҷ ангушт кӣ дидаст баробар бошад? [145, с.236].

Сулаймон Анварӣ доир ба мавқеи чунин мисолҳо дар шеърӣ Носири Хусрав гуфтааст, ки аҳли қалам ба воситаи эҷоди ин таркибҳои изофӣ ба унсури монандшаванда ҷон бахшидаанд, ба ибораи дигар бигӯем, мушаббаҳро ҷисмдор тасвир кардаанд, то ки маъниро хубу беҳтар ифода намояд [4, с.111].

Чунин ибора ва таркибҳои изофиро Хусрави Фаршедвард дар рисолаи худ «Дар бораи адабиёт ва нақди адабӣ» «ташбеҳот ва истиороти муканно» [70, с.509] номидааст. Муҳаммад Ғиёсиддин ин гуна таркиботро изофати маҷозӣ [104-1, с.60] ном додааст. Ин ибораҳои исмии маҷозӣ вобаста ба баёни мафҳумҳои гуногун қорбаст шудаанд. Онҳо ба гурӯҳҳои зерин тақсим мешаванд:

1. Монандкунанда расоӣ, назокат ва балоғати монандшавандаро мефаҳмонад:

Таъби Шохин, ки ба **алтофи сухан** машхун аст,
Ҳаст вайронаву карданд ба ганҷ ободаш [145, с.130].

2.Монандкунанда муассирии монандшавандаро баён мекунад:

То ба **сози суҳан** аз замзамаи мадҳи касе
Зухраро захма занам дар раги чон чун мизроб [145, с.219].

3.Монандкунанда вазъ ва фазои монандшавандаро мефаҳмонад:

Дар **муҳити суҳанам** киштии гардун гӯйӣ
Аз маҳу меҳр ба худ баста ду лангар бошад [145, с.237] .

4.Монандкунанда неру ва қудрати монандшавандаро мефаҳмонад:

Ҳар кучо боз кунӣ **боли суҳан** лафз туро
Дар ҷаҳон маънии нозук таҳи якпар бошад [145, с.538].

5.Монандкунанда ба мураттабиву орастагии монандшаванда ишора мекунад:

Гуфт: Эӣ хичил зи килки ту бар **дафтари суҳан**
Машшотас, ки ғоза ниҳад бар руҳи нигор [145, с.252].

6. Монандкунанда чун василаи паёмрасон будани монандшавандаро мефаҳмонад:

Туғрои суҳан ба номи додор,
К-ӯ дод маро зи ишқ озор [145, с.422].

7. Монандкунанда эътибори монандшавандаро мефаҳмонанд:

Суҳанро дар ин аҳд тавқир ку?
Ба **рӯйи суҳан** ғоза ҷуз қир ку? [145, с.448] .

8. Монандкунанда ба арзиш ва қиматмандии монандшаванда далолат мекунад:

Шунидӣ, зи **файзи суҳан** ёфтам,
Суҳан ҳаст ганҷе, ки ман ёфтам [145, с.501].

9. Монандкунанда ҳамаи ҷиҳатҳои монандшавандаро мефаҳмонад:

Хавоси сухан дарнагунчад ба шарх,
Мақун қасрро шубҳа бар акси тарх [145, с.502].

10. Монандқунанда вазъи ноҳуби монандшавандаро мефаҳмонад:

Чафои сухан чунки аз ҳад гузашт,
Ба симои ман ранги ғайрат шикаст [145, с.504].

11. Монандқунанда муносибати сарди аҳли замонро ба муайяншаванда баён мекунад:

Чунин рафт андеша нозук маро,
Ба кини сухан кард чобук маро [145, с.505].

12. Монандқунанда бар муваффақияти муайяншаванда ишора менамояд:

Кумайти сухан зери рони ман аст,
Калиди маонӣ забони ман аст [145, с.510].

13. Монандқунанда ба дастгоҳи муайяншаванда ишора менамояд:

Қаविдаст дар **коргоҳи сухан**,
Ки бандад зи ҳар кӯча роҳи сухан [145, с.516].

14. Муайянқунанда ба пояи баланди муайяншаванда ишора мекунад:

Чаро гуфтаи зиндагон ботил аст?
Камоли сухан мурдани қоил аст? [145, с.493].

15. Муайянқунанда зебӣ ва орастагии муайяншавандаро мефаҳмонад:

З-он пеш раҳи фасона гирам,
Гесӯи сухан ба шона гирам [145, с.324].

16. Муайянқунанда ба печухамии муайяншаванда тасаллут доштанро мефаҳмонад:

Қавидаст дар коргоҳи суҳан,

Ки бандад зи ҳар кӯча **роҳи суҳан** [145, с.516].

Ҷуз инҳо, исми маънии мураккаби **суҳандонӣ** қобили шарҳ аст. Шоир ин калимаро дар ибораи истиоравии **кишвари суҳандонӣ**, ки географияи муайяншавандаро баён менамояд, истифода кардааст:

Зи юмни тарбияти хусрави ҷаҳон, Шоҳин,

Шуда мусаххари ту **кишвари суҳандонӣ** [145, с.509] .

Шамсиддини Шоҳин барои зебо ва ҷолиб баромадани суҳан воситаҳои каломӣ бадеиро бо ҳунари волоӣ эҷодӣ ба қор бурдааст. Ин истеъдоди ӯ боиси рангинии тарзи баёнаш гардида, аз тарафи дигар, омили ғанӣ шудани таркиби луғавӣ забони тоҷикӣ ҳам шудааст. Чун шоир шоҳиди вазъи нгувори забони даври худ буд, аз ҳамин ҷиҳат, бисёр кӯшиш кардааст, ки тарзи ифодаи саромадани забон ва адабиётро идома диҳад. Ҷи гунае ки мо дарёфтем, ӯ муваффақ ҳам гардидааст. Аз ҳар қитъа шеъри Шоҳин калима ё иборае ба даст меояд, ки шоистаи омӯзиш аст. Бо гирд овардани онҳо, ба гумони мо, ганҷинаи забон такмил меёбад. Мо вазифадор ҳастем, ки дар ин роҳ мувофиқи дастурҳои Сарвари давлат, Президенти муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон амал намоем. Ин суҳанони Пешвои муаззамӣ миллат ҳидоятгари мо, пажӯҳандагон мебошад:

«... дар фархундарӯзгоре, ки сохтору шеваи зиндагии мо ба қуллӣ дигаргун шуда, Тоҷикистони мустақилу соҳибхитӣ ба сӯйи истиқлоли фарҳангӣ роҳ мепаёмояд, лозим аст, ки забони худро низ ба дараҷаи як забони ҷӯёву инъитофпазир ва зояндаву таҳаммулпазири муосир такмилу тақвият бахшем, то ин ҳама таҳаввулот ва дигаргуниҳои бунёдии солҳои охири ҷомеаи моро инъикос карда, бо қорвони тезрави фарҳангу тамаддуни ҷаҳонӣ ҳамроҳ ва ҳамсафар бошад. Барои ин батақрор хотирнишон мекунем, ки мо бояд ба таърихи забони худ рӯй

оварда рӯзгори чавонӣ, давраи нашъунамо, авомили зояндагии камназир ва густаришу боландагӣ ва, албатта, сабабҳои шикасту заъфи онро аз ибтидо то имрӯз амиқтар омӯхта, зеботарин ва коромадтарин унсурҳои мавриди ниёзи даврони худро пайдо намоем, аз таҷрибаи ҳамзабонон, он чи ба табиати забони мо созгор аст, баҳра бардорем, қолабҳо ва унсурҳои суннатии вожазозиро бо истифода аз осори гузаштаи хеш ғаёл созем, бори нуфузи забонҳои бегонаро, албатта, ҳар он чи таҳмиلى аст, аз дӯш барандозем» [53, с.22].

Дар забони тоҷикӣ-форсӣ, бавижа дар осори бадеӣ, калимаҳои иқтибосии арабӣ, ба монанди **лафз**, **ҳарф**, **калом**, **нукта**, **ҳадис**, **мақол**, **қавл** низ ба маънои вожаҳои забон ва сухан ба кор мераванд. Агар аз ҷиҳати мавқеи корбурд бо вожаҳои **забон** ва **сухан** баробар набошанд ҳам, лекин аҳли қалам ба хоҳири нуфуз доштан ва таъмини ғасоҳати баён аз истифодаи онҳо парҳез накардаанд. Худ ба худ савол пеш меояд, ки ин адиби хушқалам дар истеъмоли калимаҳои мазкур ва таркиботи бо онҳо ташаккулёфта чӣ дигаргунӣ ворид кардааст?

Бояд ибраз бидорем, ки аз байни ин силсилаи муродифоти вожаҳои **забон** ва **сухан** калимаи **лафз** дар ашъори Шохин истифодаи маҳдуд дорад. Шарҳи дурусти онро устод Айни додааст: «1. Аз даҳон берунандозӣ. 2. Сухангӯӣ. 3. Сухан (ду маънии охирӣ маҷозӣ)» [86-12, с.179]. Аз ин тафсири устод маълум мешавад, ки дар калимаи **лафз** васеъшавии маъно ба вуҷуд омада, маънои маҷозӣ гирифтааст. Ба сабаби истифодаи бисёр, чи тавре ки дар луғатномаҳо омадааст, ба касрати истеъмол, мафҳуми маҷозии худро аз даст дода, чун муродифи мустақилмаъно корбаст гардидааст. Он ҳамчун истилоҳи забоншиносӣ ба кор рафтааст. Матне, ки дар поён хоҳем овард, дар он дар баробари дигар истилоҳоти бахши забон **лафз** ҳам омадааст ва аз ин ҷиҳати корбурд аз ҳаммаъноҳои тоҷикӣ - форсии худ фарқ мекунад:

Кӣ огаҳ, ки ин исро шахс кист?

Чӣ **лафз** аст ин исму маъниш чист? [145, с.489].

Хатто доираи маъноии **лафз** дар байти мазкур аз доираи маъноии муродифҳои тоҷикӣ-форсияш васеътар эҳсос мешавад: ба маънии калима ҳам далолат менамояд. Ба мафҳуми калима мустаъмал будани онро луғатномаҳо низ тасдиқ мекунанд: «**Лафз** сухан, **калима**...» [126, с.893].

Вожаи дигари ба калимаҳои **забон** ва **сухан** наздик **харф** аст. Ин вожа дар ибтидо мафҳуми суханро намефаҳмондааст. Ш. Бобомуродов маънии луғавии онро чунин қайд кардааст: «... 2) воҳиди алифбо, графема, ки барои тавассути хат ифода намудани овозҳо (фонемаҳо) хидмат мекунад [133-8, с.371] . **Харф** ҳам тадричан ба тағйироти маъноӣ рӯбарӯ гардидааст. Устод Айнӣ онро ин гуна тавзеҳ додааст: » 1. Сухан ... 3. Хар кадом аз ишораҳои навиштанӣ, ки вай садо ва савти маълумеро мефаҳмонад» [86-12, с.535]. Дар ин ду иқтибос умумияти мазмун мавҷуд аст. Лекин, ба мурури замон, вобаста ба талаботи забон нисбат ба маъниофаринӣ **харф** дар асоси мафҳуми луғавии худ маънии дигар касб кардааст, ки он **сухан** мебошад. **Харф**, чун муродифи сухан, истемоли фаровон дорад. “Фарҳанги забони тоҷикӣ » бесабаб онро ҳаммаъноӣ вожаи **сухан** маънидод накардааст: «**Харф**. 2. Сухан...» [115-2, с.735].

Дар Куллии шоир калимаи **харф** (Масанҷ гуфтаи Шохин ба **харфи** муддаиён, Ки санги хора дурри шохвор мешиканад, [145, с.501]; Аз сабуквазӣ зи **харфи** мардум оям дар ситез, Шуълаам, яъне ба таҳрики нафас бодам кунанд) [145, с.110] дар ибора ва таркибҳое омадааст, ки таҳиягарони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» онҳоро ба ҳисоб нагирифтаанд. Ибораҳои изофии сифатии:

харфи дигар:

Боди қаҳрат вазад ар бар сари бонуи ҳачим,

Ба чуз ин нукта наёрад ба забон **харфи дигар** [145, с.297].

харфи зишт :

Чу дар **харфи зиштат** тасарруф бувад,
Махӯр ғам, ки ҷойи таваккуф бувад [145, с.471].

харфи талх:

В-агар **харфи талхе** ба маъҷуни панд,
Сириштам чу сабри сакутар ба қанд [145, с.487] .

харфи равон:

Сухан подшоҳест кишварситон,
Ки кишвар ситонад ба **харфе равон** [145, с.490] .

харфи ногуфтани:

Мағӯянд, к-ин **харфи ногуфтанист**,
Хазаф ҳаст, гавҳар чаро суфтанист? [145, с.532] .

харфи ширин:

Бубин, то чӣ сон **харфи ширин** задам?
Чӣ сон ангубин аст ҳамчин задам? [145, с.487],

чуфти муродифии **харфу савти** бад (Дар зери бори даъвию аз **харфу савти** бад, Арродасон ағаннию ҳамчун баъир ағад) [145, с.239] ва таркибҳои **зиёда харф** (**Зиёда харф** чӣ лозим, ки номи Шохинро Башшора медиҳад, инак, дами висол расид) [145, с.19], гул **кардани харф** (Завқи гул **кардани харф** аз даҳанат мерезад, То кучоҳо сари фитрат мағокам дорад) [145, с.88]] аз он ҷумлаанд. **Зиёда харф** изофаи чаппа ва таркиби маҷозии гул **кардани харф** ба маънии **зоҳир шудан, намоён шудан** ва **хоҳиши суҳани** ҳубу хуш гуфтан аст. Зимнан, таркиби масдари гул **кардан** ба маънои маҷозӣ аз ифодаҳои серистеъмоли забони шоир аст. Боз ба далели дигар таваҷҷуҳ мекунем:

Он чи зи лаб **гул кунадам**, нола аст,
Он чи зи дил сар кашадам, оҳ буд [115-1, с.282].

Ғайр аз таркиби изофии маҷозии намунаоварда бо чузъи **харф** дар Куллиёт мисолҳои фаровони дигарро ба ҳисоб гирифтем, ки акнун онҳоро шарҳ медиҳем:

харф аз дили оҳан гузаштан (манзур нерумандӣ, қудрат ва таъсири суҳан):

Бо забони ҷарб ҳар, к-ӯ нарма кард он шӯхро,
Метавон гуфтан, ки **харфаи аз дили оҳан гузашт**[145, с.69].

харф ба забон овардан (суҳан гуфтан):

Зи ту **харфе** натавонист, ки **орад ба забон**,
Шуд забон гарчи саропой тақаллумсавсан [145,с.273] .

аз харф маънӣ намудан (аз харф ошкор шудан ва маълум гардидани маънӣ):

Ҳазор маънии нозук **намудам аз ҳар харф**,
Нашуд назокати табъам ҳанӯз бовари мардум [145, с.316] .

харф гуфтан (маълум аст):

Моем ду наваруси хуфта,
Харфе ба муроди дил **нагуфта** [145, с.333].

харф дигар кардан (маълум аст):

Ин қисса биёву мухтасар кун,
Харфе зи мақулаи **дигар кун** [145, с.426].

харф баргузаштан (суҳан қобили баён шудан, забон тавонманд шудан):

Забонро басте боя боист гашт,
Ки **харфе** тавонад бар ӯ **баргузашт** [145, с.470].

харф нозук рафтан (сухан нарм ва ҳадафманд будан):

Бияндеш, чун **харф нозук равад**,
Ки лағзад ба гил, он ки чобук равад [145,с. 470] .

харф гарон омадан (сахт таъсир кардани сухан):

Маро **харфи** ӯ бар дил **омад гарон**,
Ба нафрин чу алмос кардам забон [145, с.493].

харф нигоштан (сухан ёдгор мондан):

Бале, хар киро ном хоҳад гузошт,
Дар ин сафҳа **харфе** бибояд **нигошт** [145, с.522].

харф рондан (сухан гуфтан):

Тавонӣ, ба чуз ёва **харфе марон**,
Ту худ ёвагӯ бошу мо ёвахон [145, с.536].

Дар осори Шоҳин ҳам вожаи **калом** чун муродифи вожаҳои **забон** ва **сухан** ба кор рафтааст. Аслан, «калом чараёни динию фалсафии афкори идеологии асрҳои миёнаи халқҳои Шарқи Наздику Миёна, ки асоси фалсафаи ислом [132-3, с.189] буда»-аст. Чунин ҳис карда мешавад, ки тадричан мафҳуми суханро касб кардааст. Ин сухани устод Худой Шарифов ақидаи моро тасдиқ менамояд: «Адабиётшиносони пешини тоҷик дар таълифоти худ **каломи арабиро** бо **сухани тоҷикӣ** ифода карда ...» [132-3, с.189]. Муҳаммад Ғиёсиддин **каломро** вожаи алоҳида нагуфта, балки онро **сухан гуфтан** ва донандаи онро **мутакаллим** шарҳ додааст: «Калом сухан гуфтан. Ва ... илмест, ки дар он масоили нақлиро ба далоили ақлӣ собит кунанд ва мутакаллим донандаи он илм аст» [105–2, с.174]. Дар «Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик» илова ба мавқеи муродифии он дар осори хаттӣ ва дар забони тоҷикӣ ин шарҳ вучуд дорад: «... иборот ё ҷумлаи дорои маънӣ мебошад» [135, с.5]. Дар

луғатномаи устод Айни калимаи **калом** се шарҳ дорад ва дутои он шарҳи филологӣ мебошад: « 1. Сухан, 2.Чумлае, ки камаш аз ду калима ба ҳам расида бошад (термини наҳв) [86-12, с.145]. Шарҳи сеюм чихати фалсафӣ дорад: «Илмест, ки дар вай аз эътиқодҳои динӣ баҳс кунанд» [86-12, с.145]. Ба фикри мо, аз ҳамин мавқеъ маънои худро тағйир дода ва дар адабиёти тоҷик ба мафҳуми сухан корбаст гардидааст. Аз навиштаи устод Худой Шарифов низ ҳамин мазмун ҳис карда мешавад.

Ибораҳое, ба мисли **каломи мачид** (манзур Қуръон) , **каломи қудсӣ** (манзур Қуръон) гувоҳи дар ибтидо ба мафҳуми динӣ [115-1, с.530] истеъмол доштани вожаи **калом** мебошад. **Калом** дар таърихи забони тоҷикӣ ба маънии васеътаре аз мафҳуми вожаи **сухан** корбурд доштааст. Масалан, дар ибораи **каломи чомеъ** маънии бештарро ифода мекунад. Чунончи, «...шеър, ки бо риояти ҳамаи санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ ба камоли балоғат ва фасоҳат гуфта шудааст ва мақсудро бо ниҳояти хубӣ ифода мекунад. Бештари ашъори Масъуд **каломи чомеъ** аст–Ватвот» [115-1, с.530]. Дар ҳамин манбаъ дар ифодаи **забон** (гуфтор) истеъмол гардидаанахро маънии маҷозии он гуфтаанд ва шоҳид ин сухани Абдурраҳмони Ҷомӣ оварда шуда: «Дар ин вақти дилписанд фарзанди арҷманд Зиёуддин Юсуф.... ба омӯхтани **каломи араб** ва андӯхтани қавоиди фонуни адаб иштиғол намуда » [116-2, с.530]. Шояд ба ҳамин далелҳо бошад, ки **каломро** Шоҳин камтар ба кор бурдааст. Ду-се мисоле, ки пайдо кардем, яке ибораи изофии **каломи чарх** (манзур сухани зиндагӣ):

То ҳаст васфи меҳри вучуди ту дар миён,

Кӯтоҳ нест қиссаи моҳу **каломи чарх** [145, с.230].

аст ва дигаре таркиби **калом сурудан** (ба маънии сухан сароидан, сухан гуфтан ва эҷод кардан):

Сурудам ба тарзи Низомӣ **калом**,

Суханро бад-ин тарз додам низом [145, с.479] .

Таркиби маҷозии **адои калом шудан** (мафтуни сухан гардидан, ба таъсири сухан мондан):

Ҳакимон **адои каломаш шуданд**,

Бад-он бениёзӣ ғуломаш шуданд [145, с.533].

Дар шеърӣ Шоҳин вожаи **такаллум**, ки бо **калом** ҳамреша аст (ба маънии гап задан; сухангӯӣ) [116-2, с.308], низ истифода шудааст:

Шоҳин, ки гуфт мадҳи ту, омӯхтӣ садаф

Санҷидани гуҳар зи тариқи **такаллумаш** [145, с.268].

Нукта бо тобиши маъноии худ аз муродифоти номбаршуда фарқ мекунад. Дар китобҳои луғат чун муродифи баробармаъно бо вожаҳои **забон** ва **сухан** тафсир наёфтааст. Дар «Ғиёс-ул-луғот» «сухани покиза, ки пӯшида бошад, яъне ҳар кас онро надонад» [105-2, с.353] маънидод гардидааст. Устод Айний онро «сухани пӯшида, ки ҳар кас надонад» [86-12, с.271] гуфта вожаи **нуктадонро** доно, зирак [86-12, с.271] ташреҳ кардааст. Тавзеҳи **нуктаро** дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» меҳонем: «сухани покиза ..., ҷумла ва иборае, ки бо рамзу ишора ифода мешавад» [115-1, с.877]. Гувоҳи аввал аз ашъори Шоҳин аст:

Эй фитратат ба сина чу дар обгина май,

В-эӣ нуктаат ба хома чу дар нобзан газак [115-1, с.877] .

Зимнан, **нукта** дар ашъори Шоҳин мафҳуми **кисса**, **афсона**ро ҳам дар бар дорад, ки луғатнависон ба он ишора накардаанд. Дар байти зер ба ҳамин маъност:

Нуктаи мардуми дерина дар ин давр чунон

Гашта афсона, ки хонанд ба шӯхӣ тифлон:

Хут агар хуттӣ кунад,
Кампира дар куттӣ кунад [145, с.297].

Тавзеҳоти мазкур ба шарҳи калимаҳои мураккаб бо ҷузъи **нукта** (**нуктагузор** латифагӯй, зариф [115-1, с.878], **нуктадон** одами бофаҳм; сухандони забардаст [115-1, с.879], **нуктасанҷ** одами сухандони санҷидагӯй) [115-1, с.879] мувофиқат дорад.

Хулоса, вожаи **нукта** дар забони шоир ғолибан ба маънои сухан аст:

Шаҳо, ба мидҳати ту **нукта**ҳои Шоҳинро
Хирад чу ҳофизи мусҳаф ҳамекунад такрор [145, с.247].

Муродифи мустақили калимаҳои **забону сухан** будани нуктаро байти дигари Шоҳин бо дар бар доштани вожаи **ҳарф** таъйид менамояд:

Боди қаҳрат вазад ар бар сари бонуи ҳачим,
Ба ҷуз ин **нукта** наёрад ба забон **ҳарф**и дигар [145, с.297].

Шоҳин **нуктаро** ба шакли ҷамъи арабӣ ҳам овардааст:

Хирад ба шеъри ту, Шоҳин, аз он бувад вола,
Ки як ҳадису ҳазораш **нукот** муҳтамал аст [145, с.49].

Таҳхиягарони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» **никотро** ҷамъи **нукта** ба калам додаанд, аммо мисол нест. Эҳтимолан, дар дастхатти шоир ҳам **никот** бошад ва баргардонкунандагон шакли ғалати машҳурро дарҷ карда бошанд. Муҳаммад Ғиёсиддин «**никотро** ҷамъи **нукта**» эътироф карда **нукотро** «маҳзи ғалат, чаро, ки вазни **фуъол** (ба зам) аз авзони ҷамъ нест» [105-2, с.353] гуфтааст.

Дар Куллии адиб **нукта** бо сифатҳои **дерина**, **хуш**, **баланд**, **куҳан** омада аз доираи назари луғатнависон берун мондааст:

Ҳечат аз мардуми дерина наёяд дар гӯш,
Магар ин **нуктаи деринаи** арбоби хирад:

Ҳут агар ҳуттӣ кунад,
Мардума дар қуттӣ кунад [145, с.296].

Басо ринд, к-ӯ **нуктаи хуш** бизад,
Ба базми шаҳон ҷоми беғам бизад [145, с.491].

Ба подоши **он нуктаҳои баланд**
Ба по қайдам уфтод, дар ҳалқ банд [145, с.530].

Бар ӯ **нуктаҳои куҳан** барзадӣ,
Гаронтар зи гавҳар суҳан барзадӣ [145, с.533].

Шоҳин дар шеъри худ аз вожаҳои дар забон маъруф, амсоли **нуктасанҷ** (он) [145, с.109], **нуктагузор** [145, с.124] низ истифода кардааст, аммо калимаи **нуктагӯ** (бо ҷузъи **исм** ва **фeyл**) аз тозапардозҳои эшон дар баён гувоҳӣ медиҳад:

Сазад ба хеш тафохур кунӣ аз он, Шоҳин,
Кам аст, чун ту суҳансанҷи **нуктагӯ** гузарад [145, с.90] .

Нуктагӯ сифати исми **суҳангӯ**, **забонвар** ё **мутакаллим** аст, ки дар луғатҳои муосири тоҷикӣ шарҳ наёфтааст. Таркибҳои маҷозии бо вожаи **нукта** суратефта баёнғари истеъдоди суҳанофаринии шоир буда, ба тасвир дар шеър рангинӣ бахшидаанд. Чанд мисол:

нукта ба Фарғон нарафтан (муҳити адабии Фарғон дар пояи муҳити адабии Бухоро набудан):

Рояти назм чу Шоҳин ба Бухоро афрохт,
Гар суҳан қаҳт шавад, **нукта ба Фарғон нарава**д [145, с.113].

нукта задан (суҳан гуфтан):

Чу аз ҳадиси лабаш **нукта мезанӣ**, Шохин,
Чӣ гуна ҳарфи туро лаззати асал набувад?! [145,с.115].

нукта ширин задан (маълум аст):

Чунон килки ман **нукта ширин задӣ**,
Ки хонандаро чон ба рақс омадӣ [145, с.534] .

нукта пардохтан (бо бадеияти баланд суҳан офаридан, зебо суҳан гуфтан):

Бас ин **нуктаҳое**, ки **пардохтам**,
Бисуфтам чу дур, бо ту андохтам [145, с. 484].

нукта пазиро шудан (нукта писанд омадан):

Пазиро шуд ин **нукта** бо **шаҳриёр**
Бибахшид бо ӯ дирам даҳ ҳазор [145, с.491].

нукта гуфтан (маълум аст):

Мағӯ нуктае, к-он қадал оварад,
Ба бунёди айшат ҳалал оварад [145, с.471].

нукта ҳустан (маълум аст):

Агар **нукта ҳӯям**, бар он офарин,
Бигӯянд: шеъри Ҳилолист ин [145, с.492].

Вожаи **нукта** дар таркиби маҷозӣ ҳам истеъмол ёфтааст. **Нукта** чун унсури ташбеҳшаванда бо ташбеҳкунанда (**дур(р)**) омадааст. Ва ташбеҳкунанда арзиши ташбеҳшавандаро мефаҳмонад:

Суфтам аз мисқаби алмос, кашидам бар гӯш,
Дурри ҳар **нукта**, ки з-он ҳуққай марҷон афтод [145, с.80].

Калимаи арабии **ҳадис** ба мурури вақт ва дар натиҷаи васеъшавии доираи маъноӣ луғавӣ нисбат ба вожаҳои **забон** ва **сухан** ҷиҳати муродифӣ пайдо кардааст. Ин фикри моро маълумоти дар сарчашмаҳои илмӣ мавҷудбуда асос медиҳанд. Барои мисол дар «Энциклопедияи советии тоҷик» шарҳи онро чунин овардаанд «... ривоят, хабар, маҷмуи ривоятҳост дар боби зиндагӣ ва рафтору гуфтори Муҳаммад; яке аз сарчашмаҳои қоидаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ ва таъбири Қуръон аст» [133-8, 345]. Маънии аввали он дар «Ғиёс - ул - луғот» **хабар** омадааст ва баъд «**сухан** ва чизи нав» [105-2, с.270]. Шарҳи дар луғатномаи устод Айнӣ додашуда аз «Ғиёс - ул - луғот» тафовут дорад: «1. (Чизи нав). 2. Сухан; нақл, ривоят» [86-12, с.527]. Дар ду байте, ки устод аз Низомӣ ва Саъдӣ мисол овардааст, калимаи **ҳадис** бо тавсиф аст: яке **ҳадисе дуруст** ва дигаре **ҳадиси фаррух**. Дар нахуст тобиши маънии **нақл, ривоят** зиёдтар эҳсос мешавад, дуҷумла мафҳуми **суханро** баён менамояд:

Бар инат бигӯям **ҳадисе дуруст**,

Агар гӯш бо банда дорӣ нахӯст

(Саъдии Шерозӣ)

Чун гуфта шуд ин **ҳадиси фаррух**,

Додаш падари арус посух

(Низомии Ганҷавӣ)

Ва устод **ҳадиси фаррухро** сухани хуб гуфтааст [86-12, с.527].

Шоҳин **ҳадисро** (Намуд аз лаби лаъли ту касби ширинӣ, Ҳадиси ман, ки занад таъна бар ҳаловати қанд) [145, с.100] дар ибораҳои изофии сифатӣ, чун ҷузъи муайяншаванда, бисёр овардааст, ки **ҳадиси сард** (Маҷнун зи **ҳадиси** сарди эшон, Чун турра зи бод шуд парешон) [145, с.387], **ҳадиси зиндахонӣ** (Гуфт: эй падар, ин чӣ тарзабонист, Бар мурда **ҳадиси** зиндахонист!) [145, с.411], **ҳадиси навоин** (Падар, к-ин **ҳадиси** навоин шунуфт, Дахонам пайопай бибӯсиду гуфт...) [145, с.501], **ҳадиси**

рафта (Гирам, ки **ҳадиси рафта** баргашт, Бозам сари кӯху домани дашт) [145, с.354] аз ин чумлаанд. Чи навъе ки мебинем, чузъи тобеи ин таркибҳои тавсифӣ аксаран тоҷикианд. Танҳо дар як ибора чузъи муайянкунанда арабӣ интиҳоб шудааст, ки ин ҳам гувоҳи арҷгузорию шоир ба воҳидҳои луғавии тоҷикист:

Ҳадисе муборак, хатое сахех,
Ба асноди тому адои сарех [145, с. 477].

Калимаи **ҳадис** танҳо дар як таркиби феълӣ мавриди истифода қарор гирифтаасту бас. Ин таркиб **ҳадис таҳрир кардан** (Хуршеду моҳ мечакад аз нав, ки хомаам, Ҳар ҷо **ҳадиси** рӯйи ту **таҳрир** мекунам) [145, с.164] аст ба маънои сифати рӯро баён кардан ё навиштан.

Калимаҳои ҳамрешаи **мақол**, **қавл**, **қил** ва чуфти муродифии **қилу қол** дар назми Шохин бо вожаҳои **забон** ва **сухан** ҳаммаъноанд. Ҳаммаъноии калимаҳои мазкурро фарҳангномаҳо тасдиқ кардаанд. Чунончи, **мақол** чун жанри фолклорӣ (ибораи рехтаи бо санъати бадеӣ орошта..., дар шакли ҷумлаҳои кӯтоҳ, байт ва мисраъ, фикраҳои мусаччаъ дучор меояд [133-4, с.291] маъмул бошад ҳам, ба маънои **гуфтор**, **сухан** [133-4, с.291], «суханҳои барҷаста» [86-12, с.206] омадани онро таъйид кардаанд. Дар Куллии адиб, бешак, мафҳуми **суханро** мефаҳмонад:

Ташҳир мекашид зи ҳусни **мақоли** ӯ
Субҳон, агарчи шухра ба ҳусни **мақол** ёфт [145, с.225].

Даҳони худ натавонӣ зи офарин бастан,
Агар ба гӯши ту **ороиши мақол** кунам [145, с.167].

(Зимнан: ба назари мо, дар байти якум ба ҷойи **Саҳбон**, яке аз суханварони забардасти араб, ки дар адабиёти мо аз ӯ бисёр ёд шудааст, Субҳон омадааст). Таъбири **ороиши мақол кардан** ба маънии бо вожаҳои нарму латиф, зебову хуб суханро зинат додан аст. Аз ҷойгоҳи ҳусни

мақол, ороиши мақол ба вазифаи зарбулмасал кор фармуда шудани калимаи **мақол** ҳис карда намешавад, балки чун муродифи вожаҳои **забону суҳан** будани он эҳсос мегардад.

Қавл ҳам аз ҳамин бунёд аст. Матне, ки барои мисоли он оварда мешавад, то ҷойе дар кушодани мафҳумаш мусоидат менамояд, яъне хусусияти тавзеҳии маънии онро дар бар дорад:

Суҳан наҳли пурбор буд аз нахуст,
Кунун шоҳа бишкасту шуд реша суст.
Аз ин шоҳ ҳар кас самар меҳӯрад,
Чу реша ба гардан табар меҳӯрад.
Гирифтам суҳангустаре ҳушманд,
Ки ангеҳтӣ аз найи хома қанд.
Ба ин **қавл** маҷмуае густарад,
Ки ҳар назми он оби гавҳар барад [145, с.492].

Маънии аввали он дар луғат **суҳан, гап, гуфтор** [116-2, с.663] аст. Дар байти зерини Ҳоҷа Ҳофиз, ки устод Айнӣ барои ин моддаи луғавӣ овардааст, муродифи вожаи **суҳан, гуфтор** будани он бармало фаҳмида мешавад:

Муғаннӣ, биё бишнаву кор банд,
Зи **қавли** ман ин панди донописанд [86, с.508].

Дар таърихи забони тоҷикӣ ба маънои **суҳан, гуфтор**, маъмул будани калимаи **қавл**ро ин байти Авҳадӣ собит месозад:

Қавлу феълу замир чун шуд рост,
Ихтилофе намонад андар хост [116-2, с.663].

Манзур аз байт мутобиқати суҳану амал аст.

Дар забони тоҷикӣ, аз ҷумла, дар забони Шоҳин, бо вожаҳои дучор омадан мумкин аст, ки вобаста ба узвҳои инсон ва марбут ба ҷинсҳои

киматбаҳои кӯхӣ буда, тадричан маънии худро густариш дода, ба мафҳуми сухан молик шудаанд ё нақши адои суханро иҷро кардаанд. Ин вазъияти тағйирёбии маънии чунин калимаҳо, албатта, ба ҳодисаи ҷамъиятӣ будани забон ва инкишофи тадриҷии он алоқа дорад. Мусалламан, дар талаффуз ва такаллуми калимаҳо мавқеи **дахан**, **лаб**, **нафас** гирифтани баровардан калон аст. Аз ин рӯ, калимаҳои баёнгари ин мафҳумҳо маҷозан гоҳе ба ҷойи вожаҳои **забон** ва **сухан** кор фармуда шудаанд. Ба мазмуни ин таъбир зехн монем, ин воқеият аён мешавад: **дахан аз офарин бастан** (Даҳони худ натавонӣ зи **офарин бастан**, Агар ба гӯши ту ороиши мақол кунам) [145, с.167]. Мақсуд ин аст, ки аз шунидану фаҳмидани суханҳои зебову пур- мазмуни ман моту мабхут мешавӣ ва ҷуз **аҳсант** чизе гуфта наметавонӣ. **Даҳон бастан**, яъне сухан гуфта натавонистан. Таркиби маҷозии **даҳон кушодан** ҳам ба маънии **сухан гуфтан** аст:

Бурида бод забони суханварони замон,

Зи бас ба таънаи Шоҳин **кушудаанд даҳон** [145, с.178].

Дар «Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ» **дар (андар) даҳан омадан** бар забон омадан, вирди забон шудан, бар забон рафтан, машҳур шудан (Бо ҳар ки сухан гӯям, агар хоҳаму гар не, Аввал суханам номи ту **андар даҳан ояд**; Кӯшам, ки бипӯшам, санамо, номи ту аз халқ, То номи ту кам **дар даҳани** анҷуман **ояд** [87, с.92] тафсир шудааст. Калимаи **дам (задан)** чун муродифи вожаи **нафас** маънии **сухан гуфтанро** баён кардааст: «**Дам мазан** аз фазлу дониш дар ҳузури зоҳидон, К-ин харонро ҳосиле ҷуз каллаву дастор нест» [145, с.67]; «Аз зулфи ту кас ҷӣ гуна хоҳад **дам зад**, Шаб роҳи дарозу дур рафтан натавон» [145, с.311]. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» барои ибораи маҷозии изофии **дами сард**, яъне киноя аз сухани нофрам, як байти Шоҳин далел оварда шудааст:

Шуд фикратам ба дил зи **дами сарди** носеҳон,
Чун решаҳои нахл зи боди хазон гирех [115-1, с.317].

Бо таркиби **дам задан** низ дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» байти Шохинро мушоҳида кардем:

Дам назада бар ҷамоза биншаст,
Рахт аз сари кӯҳи Начд барбаст [115-1, с.318].

Ба ин хулоса омадем, ки вожаи **дам** бо сифат ва феъл (задан) ба мафҳуми **сухан** дар забони шоир қорбурди зиёд доштааст. **Лаб** дар луғат ба маънии 1) қанораи боло ва поёнии даҳон, 2) қанор, соҳил, 3)... атроф ва ҳошияи чизе... [116-2, с.586] шарҳ ёфтааст. Дар ашъори Шохин ҷуз инҳо ба мафҳуми дигар низ омадааст. Калимаи **лаб** дар ибораи маҷозии изофии **лаби изҳор** ба маънои забон ва сухан истифода шудааст.

Ҷуз лаби изҳор қори дигар аз Шохин маҷӯй,
Тарҷумони ин таманно санъати иброми мост [145, с.41].
Таркиби **бар лаби изҳор омадан** қиноя аз ба забон омадан аст:

Ҳамӯшӣ сурма мерезад зи бими яъс дар қома,
Ба арзи матлаби дил бар лаби **изҳор меояд** [145, с.118] .

Иқтибоси сухани Саидқул Сабзаев фикри моро дар бораи ин маънидоди вожаи **лаб** тасдиқ менамояд. Ё доир ба мавқеи маъноии қалимаи **лаб**, чун унсури бисёрмаъно, дар забони Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ изҳори назар қарда навиштаст: «Тобишҳои дигари маъноии **лаб** ба ҳамин маъноҳои бунёди (қанораи боло ва поёнии даҳон; қанор, соҳил; атроф, ҳошияи чизе – Ш. Г.) иртиботи зиҷ доранд. Дар ифодаи қанори боло ва поёни даҳон: Вожаи **лаб** дар ин мафҳум чунин ҷилоҳои маъноиро дорост:

а) **сухан, нутқ**:

Дар ҳар саре савдои ту, дар ҳар **лабе** ҳайҳои ту,
Бе файзи шарбатҳои ту олам тилипаймонае... [58, с.30].

Бо ҷузи лаб дар луғатнома мисолҳои зиёде омадааст, вале ба мавқеъе, ки мо онро дар сухани Шохин мушоҳида намудем, шохид ба назар нарасид. Вожаҳои арабии **дур(р)** ва тоҷикӣ-форсии **гуҳар, ганҷ, шаккар, қанд**, ки маънии маъруф доранд, дар адабиёт ва, аз ҷумла, дар Куллии Шамсиддин Шохин, аз ҷиҳати арзишмандӣ ва лаззат воситаи хуби ташбеҳкунандаю ташбеҳшаванда—**забон** ва **сухан** шудаанд. Истифодаи калимаҳои номбаркарда дар забони тоҷикӣ собиқа дорад. Мо мақсад нагузоштаем, ки гуфтаҳои пешгузаштагонро такрор намоем, лекин бо ин вожаҳо мисолҳоеро пешниҳод мекунем, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» зикр наёфта бошанд. Бо вожаи **дур(р)** ибораҳои маҷозии изофии **дурри гаронсанг, дурри ғалтон, дурри суфта, дурри (ҳар) нукта** аз он ҷумлаанд:

Пандам нашунидӣ ба вафо ҳеч, магар кард
Ин **дурри гаронсанг** ба гӯши ту гаронӣ?! [145, с.208].
Қалам дар банонам чу ҷавлон кунад,
Варақҳо пур аз **дурри ғалтон** кунад [145, с.522].
Шукуфтӣ, пазируфтӣ он гуфтаро,
Ба гӯш охтӣ он **дурри суфтаро** [145, с.533] .
Суфтам аз мисқоби алмос, кашидам бар гӯш
Дурри ҳар нукта, ки з-он ҳуққаи марҷон афтод [145, с.80].

Шохин дар як байт **гуҳару шаккарро** бо ҳам муродиф овардааст, ки ҳар ду як ҷо муродифи вожаи **сухан** мебошанд:

Ганчинаи табъаш аз **гуҳар** пур,
Маҷмуаи шеъраш аз **шаккар** пур [145, с.45] .

Мурод аз **ганчинаи табъ** захираи луғат ва аз **гуҳар** сухан ва аз **мачмуан шеър** пур аз **шаккар**, яъне пур аз **суханҳои маънидор** ва зебост. **Гуҳарҳои равшан** (суханҳои тоза, нав: **Гуҳарҳои равшан**, ки резад зи килк, Ба овеза хураш бирӯбад ба пилк) [145, с.517], **гуҳар тоза овардан** (сухан нав гуфтан: Ғазалсарост ба мадҳи ту хомаи Шохин, Зи баҳри шеър **гуҳар тоза оварад** ба радиф) [145, с.141]) аз дигар таъбирҳои офаридаи шоиранд. Ҷуфти муродифии **дурру гуҳар** дар шеъри тоҷикӣ маъмул аст. Шохин, ба хотири тозагӯӣ, **гуҳару дурро** (Зи чашму дил **гуҳару дур** марост омода, Нисор мекунам, ҳар гаҳ ки ташриф оварӣ) [145, с.141] муносиби шеъри худ доништааст.

Болотар дар мавриди ташбеҳи **сухан** ба **шаккар** андак ишора рафт. Лекин бояд қайд кард, ки Шохин бо ҷузъи **шаккар** (чун исм) таркиби зиёд сохтааст, ки аз ҷиҳати мазмун бо сухани баланди шоир таносуб доранд. Шохин ҳатто худро **парвардаи шаккар** (Рӯзгорест, ки **парвардаи шаккар**, Шохин, Тутии нотиқа з-он лаъли сухангӯ, ки турост) [145, с.39] тавсиф кардааст: гӯё ки гилашро бо шаккар сириштаанд, ки аз таъби гуҳарбораи суханҳои ширину лазиз таровидаанд. Бо ибораи дигар, суханҳои устод аз ҷиҳати ороштагӣ бо унсурҳои тасвири бадеӣ ва муассирӣ шириниву лаззати шаккари бо шир омехтаро мемонад. Он гунае ки аз мазмуни ин сатрҳо мебарояд:

Гирифтам, к-аз эшон надорӣ гузир,
Ба гуфтан **биёлой шаккар ба шир** [145, с.471].

Шаккар **пошидан** (киноя аз суханҳои хуб гуфтан ё суханҳои зебо ба забон овардан аст: Лайлӣ чу шунид ҳарфи ҷонон, **Пошид шаккар** зи лаъли хандон) [145, с.431] ва **шаккарфишонӣ намудан** (муҳаффафи шак(к)арафшонӣ: зимнан, бо шакли комили калима дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» аз устодони калом бадеъ – Ҳофизу Ҷомӣ шохид оварда шудааст, вале ба сурати таҳфифёфтаи он байти Шохинро гузидаанд, ки онро зикр хоҳем кард – Мачнун ба фунуни тарзабонӣ **Бинмуд** чунин

шаккарфишонӣ [145, с.442].

Вожаи **шак (к) аршикан** дар забони тоҷикӣ-форсӣ, хусусан дар давраи классикии он, бисёр истеъмол шудааст. Аммо чун исми маънии аз ҷиҳати сохт мураккаб ва тавассути пасванди **-ӣ** суратёфта фарҳангшигори онро ба шеъри Шохин нисбат додаанд, ки ба маънии хушсуханӣ ва ширингуфторӣ далелат менамояд:

Кард хосияти лаъли лаби ҷонон, Шохин,
Тутии табъи маро шухра ба **шаккаршиканӣ** [116-2, с.561].

Аз байни калимаҳои мавриди таҳлил қарордода вожаи **қанд** андаке тавзеҳталаб аст. Ин далел, ки дар шеъри Шохин **қанд** киноя аз сухан аст, бешубҳа мебошад. Луғатнависон **қандро** шаккар гуфтаанд ва онро ба таври зер шарҳ додаанд: «**Қанд** мурраби **қанд** аст ва лафзи **қанд** муфарраси **кханд** аст, ки муҳовараи аҳли Панҷоб бошад» [105-2, с.145]. Дар Куллийёт омадааст:

Гирифтаи сухангустаре хушманд,
Ки **ангехтӣ** аз найи хома **қанд** [145, с.492] .

Бо вожаи **қанд** ва феъли ёридиҳандаи **ангехтан** [115-1, с.70] феъли таркибии номӣ сурат гирифтааст, ки маънои аз хома таровидан ё ба вучуд омадани сухани чун қанд ширинро мефаҳмонад.

3.3. Истилохоти забоншиносӣ дар ашъори шоир

Аз мутолиаи Куллийёти шоир ба ин натиҷа расидем, ки ӯ чун шогирди мадраса аз навъҳои гуногуни илм огоҳӣ доштааст. Ин мисраъ фикри моро тақвият мебахшад: «Чархам, ки ба анвои фунун ҷомеъ кард» [145, с.306]. Аз ҷумла, дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» дар фасли « Дар ситоиши худ гӯяд» [145, с.503] бо истифода аз санъати ташҳис аз забони сухан дар бораи сарнавишт, арзиш ва ҷойгоҳи он дар замони худ сухани бисёр дорад. Аз суханпардозҳои устод Шохин мефаҳмем, ки оид

ба навъҳои илмҳои адабӣ, ба монанди илми маонӣ ва баён, маълумоти хуб доштааст. Сатрҳое, амсоли «Зи ман безабонон забон ёфтанд, Забоне ба гуфтан равон ёфтанд» [145, с.507], аз дасти тавоно доштани дар арсаи каламкашӣ шаҳодат медиҳанд. Воқеан, касе бо дили пур ин гуна суҳанхоро гуфта метавонист, ки аз сирри асри суҳанофаринӣ хуб дарак медошт. Инак, чанд нукта дар мавриди дастрасии шоир ба илми сарфу наҳв баён хоҳем кард. Ин ҷиҳати дониши мутафаккиро аз рӯи корбурди баъзе истилоҳҳои забоншиносӣ, агарчи миқдоран зиёд нестанд, дарёфтани мумкин аст. Дар зимни «Ҳикоят бар сабили тамсил»-и фасли мазкур бо истилоҳоте вохӯрем, ки онҳоро ин гуна ба гурӯҳҳо тақсим намудем:

1. Истилоҳҳои овошиносӣ (фонетика): **мудғам, харф**.
2. Истилоҳҳои сарф(морфология): **исм** (исм ниҳодан), **асмо** (асмои кулӣ, асмои ҷузъӣ), **мусаммо**.
3. Истилоҳҳои наҳв (синтаксис), **иборат** (иборати зишт), **ҷумлаи тавсиф**.

Зимнан бояд гуфт, ки илми сарфу наҳв дар забони адабии классикӣ масоили фонетикаро ҳам дар бар мегирифт, яъне овошиносӣ ё савтшиносӣ, ба истилоҳи байналмилалӣ фонетика, чун шоҳи алоҳидаи забоншиносӣ маъмул набуд. Аммо вожаи **мудғам** ба маънии истилоҳи забоншиносии ҷиҳатии муосир, ки асли лотинӣ дорад – ассимиляция дар назми шоир ба мушоҳида расид. Чунончи:

Дили ман сокиту зулфат мутаҳаррик зи насим,

Ин дуру қоида ин аст, ки **мудғам** дорам [145, с.159].

Бояд арз кард, ки дар ин байт мавқеи истилоҳии **мудғам** ҳис карда намешавад, вале дар луғат нахуст маънии истилоҳии онро овардаанд: «Ҳарфе, ки дар ҳарфи ҳамчинси худ даромада бошад ва ба маънии пайваста ва дарҳамрафта... (мо ихтисор кардем – Ш. Г.) низ омада» [105-2, с.245]. Дар «Фарҳанги бузурги суҳан» меҳонем: «(адабӣ) ҳарфе,

ки дар ҳарфи ҳамчинс ё қарибулмахрачи дигаре идғом шавад, монанди дол дар... **баттар (бадтар)**» [127-7, с.6824]. Аммо ақидаи мо чунин аст, ки барои ифодаи маънии матлуб – «пайваста ва дарҳамрафта», ки мурод зулф аст, ба маънои аввали он така шудааст, яъне шоир аз мазмуни истилоҳии он истифода кардааст.

Манзур аз калимаи **ҳарф** ҳарфҳои **кофу нун** мебошад, ки мисоли он ин аст:

Дар он дам, ки бастам ба эҷод тарф,
Маро буд унвони ҳастӣ ду **ҳарф**.
Чу мабдаъ зад аз офариниш сухун,
Зи аҷзои ман кард таркиби “**кун**”.
Чи қосир, чи донӣ, чи хосу чи ом,
Ба ҳарфе ду эҷод кардам тамом [145, с.507].

Дар баҳши сарф истилоҳи **исм (ниҳодан)**:

Бар ин қисм, ин қавми ғафлатсиришт
Ниҳоданд исме, чи неку, чи зишт [145, с.507].

шакли ҷамъи он **асмо**:

Ба **асмо** тахотуб чу вобаста буд,
Ба навъе, ки он теғу ин даста буд [145, с.507].

асмои кулӣ

Ба таълими **асмои кулӣ** забон
Кушодам, намудам ба ишон баён [145, с.507].

асмои ҷузъӣ

Чу **асмои ҷузъӣ**, ки ногуфта монд,
Чу буд ин гуҳар сахл носуфта монд [145, с.507].

ва **исму мусаммо** (номидашуда; мавсум) [127-7, с.7005]; ном кардашуда, яъне соҳиби ном [105-2, с.258]:

Чун иттиҳоди **исму мусаммо** муқаррар аст ,
Гар хонамаш паябари охирзамон, чӣ шак?! [145, с.292].

ба кор рафтаанд.

Иборат (-и зишт) ва **ҷумлаи тавсиф** аз истилоҳоти баҳши наҳв ба шумор мераванд. **Иборат** ба маънои сухан, гуфтор аст, манзур аз **иборати зишт** дар шеърӣ шоир сухани дурушту қабех мебошад:

Мадор чашм зи мардум ба ҷуз **иборати зишт**,
Ки интисом муҳол аст аз даҳони сиканҷ [145, с.227].

Истилоҳи **ҷумлаи тавсиф** дар луғатномаҳо ва дастурҳои забон ба назар нарасид. Аммо аз мазмуни байт бармеояд, ки **ҷумлаи тавсиф** дарбардоштаи суханҳои васфӣ ва таърифӣ, шабеҳи таркиби тавсифӣ мебошад:

Расида меҳри ҷамоли ту чун ба авҷи камол,
Ғанӣ ту аз ҳама таърифу **ҷумлаи тавсиф** [145, с.141].

3.4.Истилоҳоти мусиқӣ дар ашъори шоир

Азбаски истилоҳҳои баҳши забоншиносӣ ва мусиқӣ бо шеърӣ сухан, каломӣ бадеӣ пайванди бештар доранд, лозим донистем, ки доир ба ин гурӯҳҳои луғавӣ ҳам мухтасаран маълумот бидиҳем.

Дар ашъори шоир номи созҳои зерин зикр ёфтаанд: **соз, рубоб, руд, най // ной, чанг, думбак, тутак, кӯс, говдум, сурнай, санҷ // синҷ**. Ҷо дорад ин нуктаро ҳам ба арз бирасонем, ки бисёре аз ин истилоҳот дар фасли «Вожаҳои баёнгарӣ мафҳуми созҳои мусиқии низомӣ» дар рисолаи Сулаймон Анварӣ – «Вожаҳои низомӣ дар Шохнома» [5] ташреҳ шудаанд ва ҳам барои мо маъруфанд. Ба хоҳири дар истифода қарор доштани ин созҳои мусиқӣ аз аҳдҳои пеш то рӯзгори Шамсиддин

Шоҳин ифода ёфтани унвони онҳо дар осори хаттӣ ва ҳам, аз ҷумла, дар Куллиёти шоир, зикри онҳоро дар рисола лозим донистем. Инак, бо така ба манобеи илмӣ–фарҳангномаҳо бо овардани шоҳид аз Куллиёти Шоҳин ба маънидоди баъзе истилоҳҳои эзоҳталаб мепардозем. Яке аз онҳо **думбак**//**тунбак** мебошад:

Гарат ба меҳр расад сити созу **думбаку** кӯс,
В-арат зи маҳ гузарад ғулғули дахомаву **санҷ** [145, с.227].

Туй,ки барзадай **тунбаки** ҷалолатро,
Ба чор навбати шоҳӣ даволи истибдод [145, с.232].

тунбак дар фарҳанг чунин маънидод шудааст: «Асбоби мусиқӣ, ки ба шакли кӯзаи бедаста аз сафол месозанд ва ба тарафи кушодааш пӯст кашида, дар зер бағал ниҳода менавозанд» (116-2, с.376). Аммо **думбак** дар луғатномаҳо наомадааст. Фикри мо ин аст,ки дар байни ин ду вожа тафовути овозӣ мавҷуд аст. Чун ҳамсадоҳои **д-т** ва **н-м** ҳаммаҳраҷанд, аз ин ҷиҳат, номи як асбоб ба ду шакл воқеъ шудааст. Ҷузъи аввал яқинан ба калимаи **дум** алоқа дорад, чунки ин воқеиятро истилоҳи **говдум** – «**карной**, ки онро **карной** низ гӯянд» (105-2, с.188); «карраной, карнай» [115-1, с.273] собит месозад.

чағона: «... навъе аз асбоби мусиқӣ, ки як сари онро сӯроҳ карда чанд зангӯлача ба он меовезанд ва онро ҳаракат дода, усул нигоҳ медоранд» [114-2,537]:

Майи муғона ба бонги **чағона** хуш бошад,
Маро ба ин ду фароғ аз замона хуш бошад [145, с.94].

табира: «Нақора, табл, духул» [116-2, с.294]:

Саҳар **табираи** давлат чунин кашид нафир,
Ки омад аз сафари хайр шоҳи оламгир [145, с.264].

руд: «Яке аз асбобҳои тордори мусиқӣ» (116-2, с.151):

Базми туркона биёрову бизан захма ба **руд**,
Бикаш аз шуълаи овози худ аз хоро дуд [145, с.317].

(Тавзеҳ: Дар Куллиёт дар сифати ин соз вожаи мураккаби **хушкруд**, ки чун моддаи луғавӣ дар луғат дарҷ нагардидааст, ба назар расид, ки гувоҳаш ин байт аст:

Сарат гардам, эй мутриби хушсуруд,
Биафшор тарзахма бар **хушкрӯд**) [145, с.476].

кӯс: «Нақораи бузург...; ва нақораро ба муносибати кӯфтан **кӯс** гӯянд» [105-2, с.181]:

Фикраш ҳаме ба сози балоғат таноб баст,
Килкаш ҳаме ба **кӯси** фасохат давол ёфт [145, с.225].

синҷ//санҷ: «Яке аз асбобҳои мусиқӣ; ду табакчаи филизии доирашакл, ки бо ҳамдигар мезананд» [116-2, с.242]:

Гарат ба меҳр расад сити созу думбаку **кӯс**
В-арат зи маҳ гузарад ғулғули дахомаву **санҷ** [145, с.227].

Зимнан, бояд афзуд, ки дар таркиби муродифии **дахомаву санҷ** вожаи **дахома** гӯё ки мафҳуми мусиқӣ дошта бошад, аммо ба чунин маънӣ дар манбаъҳо зикр наёфтааст.

Калимаҳое, ки барои ифодаи номи олоти мусиқии фавқ ба қор рафтаанд, ҳамагӣ баромади тоҷикӣ-форсӣ доранд. Дар миёни истилоҳоти ин гурӯҳ вожаҳои юнониву арабиасл, арабӣ ва туркӣ низ вучуд доранд, ки шарҳ хоҳанд ёфт, монанди **барбат**, **конун**, **даф**, **табл**, **уд** ва **буқ**. Луғатнигорон **барбат**, **конун** // **конунро** юнонию арабӣ шарҳ додаанд. Чунончи, **барбат**: «Асбоби қадимии удмонанди мусиқӣ, ки ҳашт тор дорад» [115-1, с.143]:

Муғаннӣ, даме гӯши **барбат** битоб,
Ки чандон бинолад, ки дил гардад об [145, с.476].

қонун: «... шакли арабишудаи **қонун**» [116-2, с.699].

«Конун ...асбоби мусиқӣ ба шакли тахтаи паҳн бо торҳои бисёр» [115-1, с.561], аммо ин шарҳ бе далел аст. Мисол аз Куллиёт:

Зи шуғли нола фориғ нестам, то зиндаам, Шоҳин,
Ки мебошад нафас дар синаам чун тори **қонуне** [145, с.211].

Акнун, калимаҳои арабии **даф**, **табл**, **уд** ва вожаи туркии **букро** бо тафсирашон меорем.

даф «Ниг. доира II ...чанбараке, ки ба рӯяш ишканбаи гов ё пӯсти буз ва оҳу таранг кашида шудааст» [115-1,385]:

Найи килки ман агар соз кунад рашҳои шеър,
Бар фалак дафтари шеъро чу **дафи** тар бошад [145, с.237].

табл: «Нақора, духул» [116-2, с.294]:

Дар чарида пайи овозаи маънӣ килкам
Чун садоест, ки бар **табли** Сикандар бошад [145, с.236].

Бардошт дурӯя **табли** овоз
В-аз рӯйи алам дирафш шуд боз [145, с.367].

уд: «Як навъ асбоби торноки мусуқӣ; барбат» [116-2, с.384]:

На хунёгарам, то ба оҳанги **уд**
Сароям ба ҳар парда навъе суруд [145, с.484].

бук : «Олати устухонӣ ё филизӣ ,ки дар он дамида овоз бароварда мешавад; шайпур» [116-1, 217]:

Ҳам меҳтари Начд уштулум кард,
Дум дар думи **бук** говдум кард [145, с.367].

Дар зимни созҳои мусиқӣ дар шеъри шоир бо номи баъзе васоили вобаста ба онҳо низ дучор шудан мумкин аст. Чунончи, устод Шоҳин вожаи тоҷикии **захмаро** (мизроб, нохунак –116-1, 444):

Аз дар даро ба гармӣ чу аз хуни бода чом,
В-аз по нишин ба зор чу аз захми **захма** тор [145, с.255].

бо сифати **тар** – **тарзахма** мутаносибан бо маънои калимаи **хушкруд** ба калам додааст:

Сарат гардам, эй мутриби хушсуруд,
Бифшор **тарзахма** бар **хушкруд** [145, с.476].

Таҳиягарони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо моддаи луғавии **тарзахма** байти болоро шоҳид баргузидаанд, аммо шарҳи он–**мизробинав**, ба назари мо, чандон дуруст нест. Мақсад аз **тарзахма** **захма** ё мизробинарм аст, ки ба хушкруд нармтар, гуворотар бармехӯрад. **Захм** худ маҳфуми **зарба**, **зарб**, **заданро** дорад ва дар ин байти Фирдавсӣ ба ин маъниҳост:

Аз он чарм, к-оҳангарон пушти пой
Бипӯшанд ҳангоми **захми** дарой [115-1, с.444].

Вожаи **тар** дар тавсифи **даф**, ки арабист, низ ба кор рафтааст, ки гувоҳро дар боло зикр намудем.

Ба иртиботи **тор** аз **пардаи** он сухан рафтааст: **Парда** «...ҳалқае аз пай, руда ё филиз, ки ба дастаи олатҳои мусикавии торӣ гузаронида мешавад, то ин ки навозанда барои ҳифзи мақоми мусиқӣ торро дар рӯйи он ҳалқа бо ангушт зер кунад» [116-2, с.33]. Дар забони Шоҳин истилоҳи **парда задан** ба кор рафтааст (**Бизан парда** бо ман ба оҳанги соз, Гаҳе аз Сифоҳон, гаҳе аз Ҳичоз, [145-1, с.476], аммо дар фарҳанг барои таркиби **дар парда задан** [116-2, с.33] аз Ҳофиз байт шоҳид интиҳоб шудааст.

Дар сухани Шоҳин таркибҳои **ба парда сароидан** ва **парда кашидан** низ дида мешавад:

На хунёгарам, то ба оҳанги уд
Сароям ба ҳар парда навъе суруд [145, с.484].

Бизан парда бо ман ба оҳанги соз,
Гаҳе аз Сифохон, гаҳе аз Ҳичоз.
Бикаш, то кушояд зи дил банди ғам
Навои Ироку суруди Аҷам [145, с.476].

Чунонки дидем, аз рӯйи шарҳ созҳои мусиқӣ шабеҳи якдигаранд, бо вучуди ин, мисолҳои овардаи мо барои таҳқиқи асли асбобҳои мазкур аз аҳаммият ҳолӣ намебошанд.

Дар ашъори Шохин чанд калима барои ифодаи маъноӣ ба истилоҳи имрӯз, **навозанда** истифода шудааст, аз қабилӣ **нойӣ**, **хунёгар**, **рудзан**, **нағмапардоз**, **мутриб** ва **муғанӣ**. Аз ин панҷ истилоҳ танҳо **нойӣ** сирф мафҳуми навозандаро – мусиканавозро адо менамоянд:

Чунон судамаш **ной** з-ангушти кин,
Ки мегуфтӣ **нойӣ** ба ман офарин [145, с.493].

нойӣ, яъне **найनावоз**, баромади тоҷикӣ дорад. Ба ин шакл луғатнависон онро ба қайд нагирифтаанд. Пасванди **-ӣ**, ки аз ҷумла, машғулият ба пеша, касбро мефаҳмонад, бо вожаи **ной // най** низ дар ҳамин вазифа омадааст. Бо калимаи **дutor** (**дutorӣ**) ҳам мепайвандад. Аз ин хотир **дutorӣ** дар байни халқ ва дар забони тоҷикӣ машҳур аст. Вожаи **дutorиро** (**дutorнавоз**, **дutorзан**) мурағбатҳои «Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» [121, с.258] эзоҳ додаанд.

Калимаҳои дигар ҳам ба маъноӣ навозанда далолат менамоянд, ҳам ба мафҳуми сароянда, овозхон ва ҳофиз. Масалан, вожаи тоҷикии сохтаи **хунёгарро** ба таври зер маънидод кардаанд: «Сурудхон,..., хонанда, мутриб» [116-2, с.507]:

На **хунёгарам**, то ба оҳанги уд
Сароям ба ҳар парда навъе суруд [145, с.484].

нағмапардоз. Мураккаб аз калимаи арабии **нағма** ва **пардоз** (аз **пардохтани** тоҷикӣ) ба маънои нағмахон, овозхон, хонанда, сароянда, мутриб [115-1, с.84]:

Надонам **нағмапардози** хаёли кист дил, ё Раб!

Ба гӯшам, к-аз нафас ҳар дам садои тор меояд [145, с.118].

муғаннӣ. Калимаи арабӣ буда, шарҳи он чунин аст: «Тағанниқунанда, сароянда ва навозанда; мутриб, ҳофиз» [115-1, с.791]:

Муғаннӣ, даме гӯши барбат битоб,

Ки чандон бинолад, ки дил гардад об [145, с.476].

мутриб низ калимаи иқтибосист (аз арабӣ) ва «марди навозанда ва сароянда» [116-2, с.776]-ро мефаҳмонад:

Нағмаи **мутрибу** тарзахмааш ояд зи ямин,

Ғулғули булбули хушлаҳчааш ояд зи ясор [145, с.254].

Вожаҳои баёнғари маҳфуми оҳанги мусиқӣ ҳам дар ашъори Шохин ҷойгоҳи намоён доранд. Шоир ба ин маънӣ калимаҳои тоҷикии **оҳанг**, **наво**, **парда**, **ҳаво** ва арабиҳои **нағма**, **шуъбаро** истеъмол кардааст, ки, инак, бо ҳар кадоми онҳо далел хоҳем овард: **оҳанг** (нағма, наво, соз –115–1, с.948):

Нафасе нест, ки дар бораи хусрав, Шохин

Аз таҳи ҷону дил **оҳанги** дуо соз накард [145, с.89].

На хунёгарам, то ба **оҳанги** уд

Сароям ба ҳар парда навъе суруд [145, с.484].

наво (номи яке аз дувоздаҳ мақом; номи мақоми якум аз «Шашмақом» –115-1, с.820):

Ба гӯши турк мазан парда аз **навои** Аҷам,

Маҷӯй гармии бозори Ҳинд дар Урганҷ! [145, с.227].

Бикаш, то кушояд зи дил банди ғам

Навойи Ироку суруди Ачам [145, с.476].

парда (мақом, оҳанг, нағма, наво–116-2, с.33):

Бизан **парда** бо ман ба оҳанги соз

Ғаҳ аз Сифоҳон, ғаҳ аз Ҳичоз [145, с.476].

ҳаво (Ҳавои Ачам номи оҳанге аз «Шашмақом» 115–1, с.123), дар фарҳанг гувоҳро аз Шохин овардаанд:

Дар базми мо нишасту «Ҳавои Ачам» шунид,

Он кас, ки майли нағмаи хорогудоз дошт [144, с.37].

нағма (наво,...оҳанг–2–1, с.843):

Нағмаи мутрибу тарзахмааш ояд зи ямин,

Ғулғули булбули хушлаҳчааш ояд зи ясор [145, с.245].

шуъба (...ба истилоҳи мусиқӣ ба маънии нағмае, ки аз нағмаи дигар бароварда шавад, чунонки шуъба бисту чаҳоранд, ду шуъба аз ҳар мақом ва мақоми дувоздаҳгона машҳуранд –104-1, с.464):

Бичустам аз ӯ, к-эй бар ин шуъла дуд,

Чӣ ном аст, к-ин **шуъба** мутриб суруд? [145, с.493].

Аз унвони оҳангҳои дар Куллии Шамсиддин Шохин ба коррафта ҳис карда мешавад, ки мардуми бофарҳанг ва мутамаддини тоҷик бо вучуди ҳама мушкилоти рӯзгор дар ҳама марҳалаҳои зиндагӣ бо ҳавои шеърӣ санъат ва илму адаб умр ба сар мебард. Давраи зиндагонии устод Шамсиддин Шохин саҳиҳии зиёд дошт, аммо вақте ки кас ашъори шоирро мутолиа менамояд, дилбастагии эшонро ба сухани мавзун бадеӣ эҳсос мекунад ва як фазои осудаи суханпардозиро дар пеши назар мебинад. Ёдоварии адиб аз печухамҳои илми мусиқӣ, ки аз зикри номи мақомҳои классикӣ фаҳмида мешаванд, гувоҳи тафаккури фароғири ин суханвари мумтоз мебошанд. Ба

фардиёти шоир таваҷҷуҳ кунем, мебинем, ки дар истикболи фасли баҳор
ручуёе ба мусикӣ ва навоҳои дилангези он менамояд:

Ҳаббазо фасли баҳоре, ки ба ороиши боғ
Мезанад яксара бар хуни кабӯтар пари зоғ.

* * *

Баъди сӣ рӯз шавад пушти замин рӯйи сипеҳр,
Чехра аз май шафақӣ кун ту ҳам имрӯз чу меҳр.

* * *

Ростӣ, мужда ба ушшоқ расонид сабо,
Ки кунад булбул бар орази гул сози наво.

* * *

Ҳама ҷо гашта дар ин фасл пур аз ғулғули соз,
Чи «Ироқ»-у чи «Аҷам» ё чи «Сифоҳон», чи «Ҳичоз» [145, с.317].

Манзур аз «Ироқ» -у «Аҷам» -у «Сифоҳон» -у «Ҳичоз» номи мақом
ва шуъбаҳо аз «Дувоздаҳмақом» -у «Шашмақом» -и классикист, ки дар
замони шоир ҳам ривоч доштаанд. Ҳоло ба тафсири онҳо мегузарем.

Вожаи **наво** ҷуз маънии **оҳанг** дар фарҳанг чун «номи мақоме аз
дувоздаҳ мақоми мусикӣ» [104-2, с.354] маънидод шудааст, ки мисоли
он дар боло зикр ёфт.

«**Ироқ**» калимаи арабӣ буда номи мақоми нухуми
«Дувоздаҳмақом» ва мақоми шашуми «Шашмақом» [116-1, с.491]
мебошад, ки мавқеаш дар матни фавқ маълум аст.

Аҷам калимаи арабист. «Ҳавои Аҷам» номи оҳанге аз
«Шашмақом» [115-1, с.132] (Зимнан, гувоҳ аз Шохин аст, мисолаш зикр
ёфт). «Сифоҳон» муарраби Сипоҳон аст... Ва номи пардае аз мусикӣ, ки
дар охири шаб сароянд [104-2, с.10]; **Исфохон** 2. «номи оҳанге аз мусикӣ:

Эй чанг, пардаҳои «Сипаҳон» -ам орзуи,
В-эи ной, нолаи хушу сӯзонам орзуи»

Шамси Табрэзӣ [116-2, с.2 44].

«**Ҳичоз**» вожаи арабӣ буда, номи «яке аз мақомҳои мусиқӣ» [115-2, с.749] аст. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба ҳамин маъно байти поёнро аз Шоҳин интиҳоб кардаанд:

Бизан парда бо ман ба оҳанги соз,
Гаҳе аз «Сифоҳон», гаҳе аз «Ҳичоз» [116-2, с.749].

«**Рок**»—вожаи «ҳиндӣ, номи навои аз мусиқӣ» [116-2, с.143], гувоҳ аз Шоҳин:

«Насри талқин» -и ҳарифон нашунуд он, ки ба ноз
Гӯш бар замзамаи нағмаи «**Рок**» -ам дорад [116-2, с.143].

Бояд зикр намоем, ки дар байти доир ба вожаи «Рок» мисоловарда мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба оҳанги махсус будани «Насри талқин» дар шеърӣ Шамсиддин Шоҳин ишора накардаанд. Аммо таҳиякунандаи Куллии шоир Музаффар Муҳаммадӣ номи оҳанг будани «Насри талқин» -ро фаҳмида онро дар ноҳунак [145, с.88] пешниҳод намудааст. Доир ба ин оҳанг мо ҳам чизе гуфта наметавонем.

Ҷуз инҳо, дар Куллии шоир калима ва таркибҳои ба мусиқӣ тааллуқдошта, назири **ракс** (Чун шубҳаи вай дари яқин кӯфт, Пой аз сари **ракс** бар замин кӯфт [145, с.452], **ракқос** (Туро нисор кунам дил, агар туй мутриб, Фидои ту бикунам ҷон, агар туй **ракқос** [145, с.134], **сур** (Ҷавобам чунин дод, к-эи хирарой, Ба **суре** надидӣ магар сурной? [145, с.493], **базм** (Ҳамоно барам инчунин аҳмақ аст, Ки мебинам ин **базми беравнак** аст [145, с.493], «**ёр**» -**гӯйӣ** (манзур суруди «Ёр-ёр»: Парвинсифатон мутеи рӯе, Зухраманишон ба «ёр» -**гӯйӣ** [114, с.391], **зеру бам** а) «пастиву баландии овоз дар мусиқӣ»; б) пасту баланд, олӣ ва адно –аз чиҳати мақом» [114-1, с.448]:

Бошад чи сарфа замзамае андалебро,
Он ҷо, ки зоғ **зеру баму** коғ-коғ кард [145, с.86].

ва ғайра мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки боиси ғановати таркиби луғавии забони Шоҳин аз ҳисоби таҷассум ёфтани мафҳумҳои соҳавӣ шудаанд.

3.5.Нақши воситаҳои тасвир дар таркибсозии забони ашъори шоир

Чи гунае ки дар манбаъҳои илмӣ омадааст, дар осори адабӣ дар қатори дигар воситаҳои баён унсурҳои тасвир ҳам зиёд ба қор бурда мешаванд. Ин санъатҳои бадеӣ боиси ҷаззобу дилпазир баромадани забони офаридаҳо мегардад. Ашъори шоири рангинхаёл Шамсиддин Шоҳин ҳам молотол аз воситаҳои тасвир аст, ки ҳар кадоми онҳо ҳусни ифодаи ўро зиёд кардаанд. Аз он миён қорбурди **тавсиф** ва **истиора** фаровонтар ба назар расид. Тавсифҳои қорфармудай шоирро аз ҷиҳати баён ба гурӯҳҳои зерин тақсим қардан мумкин аст:

1.Тавсифҳое, ки барои тасвири мафҳумҳои фалсафӣ мантиқӣ истеъмол шудаанд. Аз ҷумла, вожаи **бахт** бо шаш сифат омадааст.

Чунончи:

бахти қорасоз

Оё бувад, ки аз мадади **бахти қорасоз**

Дар риштаи умед қашам қори дигараш [145, с.131].

бахти нофарҷом

Ту меҳрубон нашудӣ,бахт бо туам нарасонд,

Шикоят аз ту қунам боз, **бахти нофарҷом** [145, с.148].

бахти маймун

Бахти маймуни маро бин, ки фалак чун лўлӣ

Медихад рақс ба ҳар маърақа чун маймунам [145, с.170].

бахти созгор

Созад вагарна кори ту чун тарфи доманат
Рӯзе ба даст афтадаш аз **бахти созгор** [145, с.258] .

бахти ноком

Лекин нагузошт **бахти ноком**,
К-аз бодаи айш пур кунад чом [145, с.380].

Бояд зикр кунем, ки мисолҳои овардаи мо ба такмили ганҷинаи луғати «Фарҳанги забони тоҷикӣ» -ямон мусоидат менамоянд, зеро ки мо чуз ибораи **бахти нофарҷом** (мисол аз Саъдӣ) онҳоро аз ин луғатнома пайдо накардем. Дар тавсифи калимаи **бахт** бо чузҳои **чавон** (**бахти чавон**) таҳиягарон далелро аз Куллиёти Шохин баргузидаанд:

Гуфт: «Эй карами ту дастгирам,
Эй **бахти чавону** ақли пирам» [116-1, с.160].

маънии нозук

Маънии нозук аз он мӯймиён мебастам,
Чи кунам, аз даҳанат қофия танг аст маро?! [145, с.28].

маънии равшан

Бошад зи фикри сокибу **маънии равшанат**
Хуршед дар баробару ойина дар канор [145, с.253].

2. Тавсифҳое, ки дар тасвири мафҳумҳои табиӣ ва сиёсӣ иҷтимоӣ ба кор рафтаанд:

даврони номувофик

Дардо, ки арки оӣ бинмуд аз он ду хоӣ
Даврони номувофик, гардуни бемурувват [145, с.288] .

давлати арҷманд

Зи ҳар гӯша бархост бонги баланд:
Муборак туро **давлати арҷманд!** [145, с.495].

чаҳони мусаддас

Кас нест дар **чаҳони мусаддас** ҳарифи ман,
З-ин шаш муҳити баршуда якдона гавҳарам [145, с.270] .

шохроҳи фарох

Шариат бувад **шохроҳи фарох**,
Зи ҳар сӯ ба фирдавс пайваста шох [145, с.483] .

3.Тавсифҳое, ки дар тасвири сарватҳои табиӣ истифода гардидаанд:

гуҳарҳои равшан

Гуҳарҳои равшан, ки резад зи килк,
Ба овеза ҳураш бирӯбад ба пилк [145, с.517].

дурри шохвор

ганҷи шойгон

Дар дил хиёли туст, ба кон **ганҷи шойгон**,
Бар лаб ҳадиси ту, ба садаф **дурри шохвор** [145, с.252].

4.Тавсифе, ки дар тасвири ҷоғаҳи (зарфи) истеъмоли машрубот ба кор рафтааст:

Биё, соқӣ, аз **соғари зарнигор**
Зари қалби моро бияфзо иёр [145, с.516].

5.Тавсифҳое, ки дар тасвири дороиҳои равонӣ, табиат, хислат ва сурати инсон истифода шудаанд:

болои баланд

Ба **болои баландат**, эй писар, якбора мафтунам,
Ба гесуи камандат, эй санам, яксар гирифторам [145, с.158].

вазъи мулоим

Душман аз теғи забон гар занадам захм, чӣ бок,
Ки ман аз **вазъи мулоим** ҳама марҳам дорам [145, с.159].

розҳои сарпӯш

Гуфт: «Эй дили ту ба сайқали хуш
Оинаи **розҳои сарпӯш**» [145, с.451] .

табъи нобовар

Нагашт аҳволи ман аз бадгумонӣ боварат ҳаргиз,
Ту ро, эй бадгумон, бо **табъи нобовар** гирифтаoram [145, с.158].

хотири гуҳарбор (Зимнан, бо ин ибораи устод Шохин дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» байт оварда шудааст)

Бо ин ҳама **хотири гуҳарбор**
Бо шеър надоштам сару кор [145, с.338].

хусни бениҳоят

Гар ту з-ин **хусни бениҳояти** хеш
Ба шиори вафо сазоворӣ [145, с.199] .

сели харобӣ

Бисӯхт барки фано хирмани бақои маро,
Бибурд **сели харобӣ** зи ҷо бинои маро [145, с.29].

Шамсиддин Шохин ба корбурди тавсифҳои тоҷикӣ (ҷавон, нозук, равшан, фарох, шойгон, шохвор, созгор, арҷманд, гуҳарбор, нофарҷом, ноком, нобовар, зарнигор, сарпӯш, ҷорасоз) бештар таваҷҷуҳ доштааст. Бо тақозои мавқеи истеъмол ин воситаҳои тасвирро бо унсурҳои иқтибосӣ (арабӣ) ҳам овардааст, ба мисли **маймун, мусаддас, мулоим, номувофиқ, бениҳоят** ва **харобӣ**.

Аз унсурҳои дигари тасвир, ки сухани адибро рангинӣ бахшидааст, истиора мебошад.

Дар забони шоир «ибора ё калимаҳоро, ки ба монандии байни ду чиз асос ёфта, маҷозан [10, с.158] ба кор рафта бошанд, дидан мумкин аст. Ин гуна унсурҳо истиора мебошанд. Ба монанди забони осори дигар

аҳли калам истиораҳои истифодакардаи шоир аксаран аз сифату исм, феълу зарф ва дигар ҳиссаҳои нутқ сохта шудаанд. Бояд бигӯем, ки бисёре аз ин истиораҳо эҷодкардаҳои устод Шохин буда ба тарзи баёни ӯ тароват бахшидаанд. Воқеан, «матлабро дар чомаи сухани образноки бадеӣ ва ба воситаи истиора баён кардан» [23, с.86] мучиби афзудани хусни калом мешавад ва сухани бадеӣ аз сухани одии оӣ аз санъатҳои маънавию лафзӣ паст меистад.

Аслан, истиораҳо, чунонки дар боло ишора шуд, аз ҳиссаҳои нутқ ба вучуд меоянд. Ба тарзе ки адабиётшиносони маъруф Туракул Зеҳнӣ ва Юрий Бобоев зикр кардаанд [23; 3], аз ҷумла, бо1) исм ташкил мешаванд. Чунончи:

арсаи ишқ

Алқисса, шарики ранҷу дардам,
Дар **арсаи ишқ** ҳамнабардам [145, с.450].

абруи бахт

Яке рӯз хондам яке дарси сахт,
Гирех баста чун бо ман **абруи бахт** [145, с.512].

барқи фано

Бисӯхт **барқи фано** хирмани бақои маро,
Бибурд сели харобӣ зи ҷо бинои маро [145, с.29].

бозуи ғиммат, кунгури арш, шасти дуо

Чу ниҳам **бозуи ғиммат** ба ҳамаи **шасти дуо**,
Кунгури арши иҷобат асари тири ман аст [145, с.58].

дӯши озодӣ, бори тааллуқ

Гузор **бори тааллуқ** зи дӯши **озодӣ**,
Сабуктанӣ мадеҳ аз даст дар пайи хафранҷ [145, с.227].

доираи фазл

К-эй туро **доираи фазл** ба худ хонда мадор,
Гар ба коми ту на ин чархи мудаввар бошад [145, с.235].

дастгоҳи фитрат, хоки Афлотун

Мову Шоҳин пой то сар **дастгоҳи фитратем**,
Кардаанд аз **хоки Афлотун** магар тахмири мо? [145, с.314].

дастури ҷаҳон

Дастури ҷаҳон, бародар, ин аст,
Айшаш ба миён, ғамаш камин аст [145, с.388].

корзори ҳавсала

Дар **корзори ҳавсала** камтар зи саълабӣ,
Дар гирудори валвала афзунтар аз асад [145, с.239].

курсии ишқ

Ин ваҳй, ки Ҷабраили ақлам
Аз **курсии ишқ** кард нақлам [145, с.460].

доми чарх, ваҳшии мақсад, моҳии матлаб, шасти мох, дашти ком

Аз баҳри ном **моҳии матлаб** ба **шасти мох**,
В-аз **дашти ком ваҳшии мақсад** ба **доми чарх** [145, с.229].

модари иқбол, дидаи айём

Чун ту надида **дидаи айём** номвар,
Чун ту назода **модари иқбол** шахриёр [145, с.251].

маъдани фазл

В-аз **маъдани фазл** қадри ду сол
Намудам ба таҳсили илм иштиғол [145, с.496].

суфраи эхсон

Шеъри Шоҳин шуҳра з-он рӯ дар малоҳат гаштааст,
К-аз намакпарвардагони **суфраи эхсони** туст [145, с.45].

наҳанги роз

Наҳанги рози ту дар баҳр карда моҳӣ асир,
Намуда шери жаёнро ба бар ғизола шикор [145, с.248].

набарди тadbир

То барканӣ аз **набарди тadbир**
Дандони палангу ноҳуни шер [145, с.335].

низоми ҷаҳон

Низоми ҷаҳонро чу кард устувор,
Баровар, коми худ аз рӯзгор [145, с.466].

овозаи маънӣ

Дар ҷарида пайи **овозаи маънӣ** килкам
Чун садоест, ки бар табли Сикандар бошад [145, с.236].

осмони ҳушёрӣ

Гар дилам шуд зи устувории фикр
Меҳвари **осмони ҳушёрӣ** [145, с.199].

Ва дароздастии зулф [145, с.52], пойи хирад [145, с.536], пойи химмат [145, с.28], рӯйи химмат [145, с.28], рӯйи фалак [145, с.251], раги сакта [145, с.517], сарпанҷаи андеша [145, с.237], сайёраҳои ашк [145, с.257], сарои адаб [145, с.499], фарсуди саъй [145, с.168], хирмани айш [145, с.4100], гузори фурқат [145, с.172], хирмани бақо [145, с.29], ҳазинаи ҳаёл [145, с.322], ёрии иқбол [145, с.37], шири тарбият [145, с.458], шири ирфон [145, с.509], чайби номус [145, с.507], яхчаи фикр [145, с.236] аз он

истиораҳои исми дар адабиёт камистемоле мебошанд, ки устод Шохин дар ашъори худ ба кор бурдааст. Он гунае ки омадааст, шоир истиорашавандаҳоро зикр накарда, ба ҷойи онҳо ягон узв, чиз, сифат, хислат, хулку атвор, зебӣ, қуввату қудрат ва ғайраро бо бандакӣ изофӣ ба соҳибистиора алоқаманд кардааст; 2) истиорасе, ки бо феъл ташкил шудаанд:

андеша ҷобук кардан

Қалам гиру **ҷобук кун андешае**,
Фурӯ неҳ ба пойи хирад тешае [145, с.536].

сари ташриф доштан

Сари ташрифи ғурбатхонаи мо **дорад**, эй риндон,
Кунун май дар сабӯ бояд намуд,оташ ба гулхан ҳам [145, с.172].

буридан

На роҳи он, ки боз оям, на рӯи он, ки баргардам,
Бале, бо ёр пайвастан бувад мушкӣ, **буридан** ҳам [145, с.172].

мардумӣ надидан

Эй мардуми дида, чанд гӯйӣ:
Мо **мардуми** шумо **надидем** [145, с.173].

бо хун олуда будан

Маро **олуда бо хун аст** чайб аз гиря, доман ҳам,
Биё, то вораҳад дил аз гузори ғуҷатат, тан ҳам [145, с.172].

эҷоз тамошо доштан

Дар арақ, Шохин, **тамошо дорад эҷози** руҳаш,
То ҷӣ сон аз чашмаи хуршед об ояд бурун! [145, с.172].

Мурод аз **андеша чобук кардан** зуд фикр кардан, андешаро фаъол намудан, аз андеша зуд кор гирифтан, **сари ташриф доштан** оמודдаи омадан будан, лузumi хузур доштан, аз **буридан чудо шудан**, алоқаро катъ кардан, аз **бо хун олуда будан** аз фироқ хун гиристан, ғояти фироқро бозгӯ кардан, аз эъҷоз **тамошо доштан** (ин таъбир мазмуни сухани зерро ба ёд меорад—Нозанине, ки аз арақ тар шуд, Нозанин буду нозанинтар шуд), яъне бо камоли таваҷҷуҳ ва бо рӯйи саршор аз арақ нигаристан мебошад. Он сон ки дида мешавад, ба маънии маҷоз овардани вожаҳо забонро хеле рангину зебо ва диққатҷалбкунанда менамояд. Мо дар рисола, асосан, ба унсурҳои тасвири диққат додем ва мисолҳои интихоб кардем, ки бештар аз қалами сеҳрнигори Шамсиддин Шохин таровидаанд. Дар Куллии шоир дигар воситаҳои тасвир ҳам ба кор рафтаанд, монанди ташбеҳ, муболиға, аммо ба андозаи ҷойгоҳи санъати тавсифу истиора мушоҳида нашуданд.

3.6. Бозтоби ганҷинаи вожаҳои забони ашъори шоир дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ»

Ба эътибори саҳми шоир дар заминаи ғановати таркиби луғавии забон тасмим гирифтем, ки доир ба ҷойгоҳи вожаҳои истифодакардаи ӯ дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» изҳори назар намоем. Зимнан, бояд эътироф кунем, ки «Фарҳанги забони тоҷикӣ», ки аз ду ҷилди калон иборат аст, манбаи бузурги луғавии забони тоҷикӣ ҳисоб меёбад. Ин дастоварди илмию фарҳангии замони Шуравии мо ба саъйи талоши адибон, олимони бахшҳои забон ва адабиёт, хусусан луғатшиносон, чун Туракул Зеҳнӣ, Иброҳим Ализода, Раҳим Ҳошим, Муҳаммаҷон Раҳимӣ, Абдусалом Дехотӣ, Ҳафиз Рауфов, Ҷавод Арзуманов, Владимир Капранов, М. Азизӣ–Мешкин, Х. Муҳсинзода, Абдулло Воҳидов, В. Маҳмудов, Аҳмадҷон Сангинов ва Амон Нуров таҳия шудааст. Академик Кароматулло Олимов ба иртиботи заҳмату аҳаммияти кори луғатнигорӣ ва таълифи «Фарҳанги Доро» -и адиби соҳибсабку маъруф

Доро Начот «Фарҳанги забони тоҷикӣ» -ро чун падидаи бузург дар таҳаввули фарҳанги миллати тоҷик арзёбӣ карда гуфтааст: «Арзиши бузурги ин фарҳанг дар он буд, ки осори ғании назму насри класикии тоҷик дар ҳар моддаи луғат шоҳид зикр шуда, аз асри X то XX маводи зиёди забониро дар бар гирифтааст» [51].

Воқеан, луғатҳо, бавижа луғатҳои тафсирий, дар ҷиҳати ифодаи ҳудуди фикр, ки ба василаи калимаву истилоҳот амалӣ мешаванд, мақоми муҳим доранд. Дар фарҳангҳо тобишҳои маъноии воҳидҳои луғавӣ шарҳ меёбанд ва кори омӯзандагонро осон мекунанд.

Аз ин дидгоҳҳо таҳқиқи забони осори аҳли суҳан, махсусан намоёндагони ҳавзаи мовароуннаҳрии адабиёти тоҷики садаи XIX ва оғози асри XX, бо дар бар доштани вижагиҳои луғавию сарфӣ дар такмили маводи ин луғати бузург судманд мебошад.

Мо аз омӯзиши масъалаи мавриди назар ба ин натиҷа расидем:

1.Таҳиягарон доир ба 1155 моддаи луғавӣ аз Шоҳин низ шоҳид овардаанд, ки андак нест. Барои мисол, нисбат ба ҷойгоҳи луғати осори Ҳочӣ Ҳусайни Хатлонӣ, ки аз ҳамзамонони Шоҳин аст, бештар аст.

Масалан, дар мақолаи «Сухани Ҳочӣ Ҳусайн ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» теъдоди калимаҳои аз Куллиёти шоир дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бақоррафтаре муаллифон 81-то [7] қаламдод кардаанд. Аммо аз рӯйи пажӯҳиши ин муҳаққиқон луғати ашъори Ҳочӣ Ҳусайн аз ин беш мавод дода метавонист.

Бояд гуфт, ки оид ба 354 вожа танҳо аз ашъори Шамсиддин Шоҳин шоҳид оварда шудааст. Ба назари мо, ин мақулаҳои луғавӣ бо абёти далелбаргузида барои фарҳангшигориҳои ҳамзабони мо ҳам, ки ба ин қор басо таваҷҷуҳ доранд, омӯзанда хоҳад буд.

Калимаҳои тавзеҳӣ аз ҷиҳати таркиб фарқ мекунанд. Чунончи, 107-тоаш сода, 26-тоаш сохта, 42-тоаш мураккаб, 180-тоаш таркиботу таъбирот мебошад. Инак, бо ҳар кадоме аз ин шаклҳо дудалелӣ пешниҳод мегардад:

вожаҳои сода:

барг

Чу худ хӯрдаи **барг**и пешинагон,
Дарахте пасояндагонро нишон [115–1, с.143].

бону

Ин гуфту ниҳод сар ба зону,
Хуш шуд дили Хоча, қони **бону** [115–1, с.202].

вожаҳои сохта:

ёрмандӣ

Чун Қайс ба **ёрмандии** бахт
Дар паҳлуи ёр афканам рахт [115–1, с.415].

оромӣ

Чӣ сон дур аз ту, қоно, чашми такмин доштан аз ман,
Ки бе васли гуҳар ҳаргиз надорад баҳр **оромӣ** [115-1, с.923].

вожаҳои мураккаб:

вафогузорӣ

Ҳошо, ки тариқи ёрӣ ин аст?
В-оини **вафогузорӣ** ин аст? [115-1, с.229].

сулҳфурӯш

Ин **сулҳфурӯши** оқибатчанг
Дар каф қадахест, дар бағал санг [116-2, с.272].

таркиб бо феъл:

ба навбат додан

Дар пеш ниҳода хони неъмат
Доданд наволааш **ба навбат** [115-1, с.818].

дар чанг афтодан

Аз рақибони ту **дар чанги** бало **афтодам**
Ё Раб, ин тираниҳодон ба бало чанг зананд [116-2, с.522].

ибора:

дарди бедаво

Дардо, ки дарди ишқи ту дармонпазир аст,

3-ин **дарди бедаво** дили моро гузир нест [115-1, с.326].

доғи куҳна (куҳан)

Хешон ба бараш гузар гирифтанд

В-он **доғи куҳан** ба бар гирифтанд [115-1, с.394].

2. Аз тадқиқи сухани устод Шохин ва баррасии ҷойгоҳи маводи вожагони осори эшон дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» маълум гардид, ки ба таҳиягарони он пурра фаро гирифтани он ганҷина даст наодоаст. Ин гуна далелҳоро дар байтҳои барои шарҳи луғат гувоҳоварда мушоҳида кардем. Масалан, дар байти ҷиҳати эзоҳи маънии калимаи **ҳаҷлаомада** вожаи **наварусӣ** корбурд дорад, ки дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» дарҷ нашудааст.

Эй карда зи кохи обнӯсӣ,

Дар ҳаҷлаи оч наварусӣ [116-2, с.742].

Байти мазкур дар тафсири ибораи **кохи обнӯсӣ** (киноя аз **осмони тира**) [115-1, с.893] низ истифода гардидааст, аммо аз калимаи **наварусӣ** сарфи назар шудааст.

Оқибатчанг ҳам ҳамин гуна «сарнавишт» дорад. Дар байти барои маънидоди вожаи **сулҳфурӯш** баргузида истеъмол ёфтааст:

Ин сулҳфурӯши **оқибатчанг**

Дар каф қадахест, дар бағал санг [116-2, с.272].

Чи гунае ки мо эҳсос кардем, ҷойи таркибу ибораҳое, ба монанди **ашъор кардан**, **нукта задан**, **ришва(т) хӯрдан**, **бахти чорасоз**, **алафи гандадарав** ва ғайра дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ҳолӣ мебошад. Чунончи, феъли таркибии номии **ашъор кардан** дар байти зер:

Бас аст бо ту, агар ин қадар **кунам ашъор**,

Ки эй ба дарки сухан фарду в-эй ба фаҳм фарид [116-2, с.412].

Вобаста ба шарҳи ин модда бояд қайд намоем, ки ҷузъи номии он – **ашъор** дар «Фарҳанг...» [115-1, с.109] ба тарзи поён омадааст, ки ба фикри мо комил нест.

ашъор а.ҷ.шеър

Чомӣ, аҳсант, ки дар назми Аҷам нав кардӣ
Он навро, ки дар **ашъори** араб Мачнун зад.

Агар **ашъор кардан** (бо маъниҳои **шеър сурудан, шеър гуфтан, шеър навиштан** ва ...), ки дар байти боло ба хоҳири шарҳи калимаи **фард** омадааст, ба назар гирифта мешуд, мувофиқи мақсад мебуд. Зимнан, калимаи **шеърро** дар таркиб адибони дигар дар шакли танҳо истифода кардаанд, ки ҳоло аз овардани мисол худдорӣ мекунем.

нукта задан дар шарҳи луғати **воқиф** [115-1, с.243]:

Воизо, **нукта** зи қонуну вараъ камтар **зан**,
Ки мани ринд басте воқиф аз ин қонунам.

нахли шукуфадор дар шарҳи луғати **эхтизоз** [116-2, с.621]:

Дастӣ саҳои туст ба исори симу зар
Аз эҳтизози бод чу **нахли шукуфадор**.

ришва //ришват хӯрдан дар шарҳи **ришват** [116-2, с.621]:

Мухтасиб, **ришва** ҳаром аст, ту хоҳи **хӯрдан**,
Ман ҳам ар май хӯрам, инсоф куну хурда магир.

Ибораи **бахти чорасоз** дар маънидоди калимаи **чорасоз** [116-2, с.545]:

Оё бувад, ки аз мадади бахти **чорасоз**
Дар риштаи умед кашам бори дигараш.

алафи гандадарав дар маънидоди калимаи **одам** [115-1, с.900]:

Хӯрда будӣ ба ҳама умр зи анвоҳи гиёҳ
Соли деҳқонии Одам **алафи гандадарав**.

нағмаи хорагудоз дар маънидоди калимаи **ҳаво** [116-2, с.712]:

Дар базми мо нишасту ҳавои «Аҷам» шунид
Он кас, ки майли **нағмаи хорагудоз** дошт:

3. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» моддаҳои луғавӣ мавҷуданд, ки шарҳ ёфтаанд, аммо барои онҳо шояд ба назар намерасад. Чунинчи, вожаи **кофурбор** (киноя аз ҳар чизи бисёр сафед ва хушбӯй; **абри кофурбор** абри барфovar [115-1, с.567]. Аммо дар эзоҳи калимаи **мунташир** [115-1, с.736] се далел оварда шудааст, ки дуҷумла аз устод Шохин аст бо дар бар доштани вожаи **кофурбор** (якуму сеюм аз шайх Камолу Давлатшоҳи Самарқандист—аз «Тазкират-уш-шуаро»):

Сар то сари ҷаҳон шуда равшан ба сони субҳ,
То гашт мунташир дами **кофурбори** барф.

Патак ва **зуҳҳод** низ амсоли калимаи **кофурбор** бе мисол мебошанд. Масалан, байти дорои вожаи **патак** барои шарҳи вожаи **дарак(кардан)** омадааст:

Ба кафши ҷустуҷӯ дӯшинашаб наълу **патак** кардам,
Ба сад ҷо гаштам, аз ҷое ҷавонеро дарак кардам [115-1, с.325].

Патак бо чунин маънидод: **порчаи матоъ ё намад, ки барои нарма нигоҳ доштани пой дар даруни пойафзор мениҳанд** бе далел аст. Вале бо вожаи мураккаби **патакфурӯш** бо шарҳи **фурӯшандаи патак** аз Сайиди Насафӣ байти зеро интиҳоб шудааст:

Моҳи **патакфурӯш** ба пул кард мочаро,
Аз дасти ӯ гирифтаму кардам ба зери по [116-2, с.45]

Зуҳҳод а.ҷ.шояд [115-1, с.463]. Аммо калимаи **зуҳҳод** дар ин байти Шохин [116-2, с.392] далел бар тафсири калимаи **унфӣ** (дурушт) мебошад:

Мубталои баддимоғӣ ғолибан **зуҳҳодро**
Ҷомаи унфию дастори мучаррах мекунад.

4. Ҷое дар шарҳи мавод тартиб риоя нашудааст. Аз ҷумла, ҷиҳати маънидоди таъбири **аз сари хун гузар кардан**, ки дар байти:

Ҳон, аз сари хуни ӯ гузар кун,
Бемории ҷашми ӯ назар кун [116-2, с.199].

корбурд дорад, моддаи луғат **аз сари** чизе (**чизе** бо курсив—Ш.Г) гузаштан

пешниҳод шудааст. Аммо дар тафсири таркиби **аз сари паймон рафтани** байти Хоҷа Ҳофиз, ки дар поёни байти Шоҳин воқеъ аст, **аз сари чизе рафтан** гуфта шудааст:

Зоҳиди хилватнишин дӯш ба майхона шуд,

Аз сари паймон бирафт, бо **сари паймона** шуд [116-2, с.199].

Дар тавзеҳи **тарошидан** (ранда кардан, хорошидан, хорошида ҳамвор кардан) [116-2, с.332] шоҳид ин байт аст:

Он кас, ки чунин гуҳар **тарошад**,

Чун санг чигар чаро хорошад?

Чун барои маънидоди **хома тарошидан** байти Абдурраҳмони Ҷомӣ:

Тарошид мушкинрақам **хомае**,

Хорошид машхун ба ғам номае.

мисол оварда шудааст, мебоист дар зери феъли **тарошидан** таркиби **гуҳар тарошидан** ҳам меомад.

Аз байти:

Бувад **чашии ботин** гар аз айб пок,

Чӣ ғам, **чашии зоҳир** бувад айбнок?! [116–2, с.531].

чашии ботин моддаи луғат интиҳоб гардида, аммо **чашии зоҳир** сарфи назар шудааст, ки ин гуна муносибат дар гузиниши маводи луғавӣ аз рӯйи мантиқ нест. Дар асоси байти зерини шоир:

Шуд сӯйи қибла **синакӯбон**,

В-аз дашт ба сина хокрӯбон.

дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» луғати **синакӯбон** (синазанон, аз дарду алам ба сина зада; гириякунон, навҳакунон) [116–2, с.241] омадааст. Ин вожаро метавон махсуси забони Шамсиддин Шоҳин арёби кард, зеро дар фарҳангҳои дигар, аз ҷумла, дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» -и устод Айнӣ [86–12] ва «Фарҳанги бузурги суҳан» -и Ҳасан Анварӣ [128] дарҷ нагардидааст, лекин дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» монанди **синакӯбон** феъҳои ҳоли зиёде ба чашм хӯрд. Яъне дар шакли феъли ҳол додани моддаи луғат маъмул будааст. Ба

андешаи мо, таҳиягарон аз байти зикрѐфта мебоист калимаи **хокрӯбон**ро низ шомили «Фарҳанги забони тоҷикӣ» мекарданд. Дар сах. 488 (чилди 2) калимаи **хокрӯб** қайд шуда (матнҳо аз Хоча Ҳофизу Толиби Омулӣ), аммо **хокрӯбон** зикр наѐфтааст.

5. Таъбироти зиѐде, ба гунаи **сайди маънӣ** (дар зимни шарҳи вожаи **чангол**), мушоҳида нагардид:

Дили ман аз шикани зулфи ту натавонад раст

Ҳамчу он саъва, ки афтода ба чанголи уқоб [116-2, с.523]

6. Дар истеъмоли маводи луғати феъл ҳам нуқсон ба назар расид. Барои мисол, чиҳати тавзеҳи вожаи **бӯ** (й) таркиби **бӯй шунидан**ро чун гувоҳ аз осори Аттору Шоҳин гирфтаанд:

Гар машом орӣ ба баҳри жарфи ман,

Бишнави ту **бӯйи** хун аз ҳарфи ман.

Зи бод **мешунавам бӯйи** нофаҳои татор,

Магарт кулолаи мушкин зи сар кушуд нигор? [115-1, с.218]. Вале феъли **бӯ кашидан**, ки дар забони тоҷикӣ маъмултар аст ва Шоҳин онро ба кор бурдааст, аз доираи эътибор дур мондааст. Инак, ба байти поён, ки дар шарҳи вожаи **шамидан** ба кор рафтааст, мутаваҷҷеҳ мешавем:

Ҳар мартабае, ки **бӯ кашидам**,

Аз хоки ту **бӯйи** ҷон шамидам [116-2, с.563].

7. Дар фарҳангҳо, аслан, бо ҷойи ибораҳои масдарӣ, монанди **гум шудани дил**, таркибҳои масдарӣ меоянд. Масалан, аз ин байти Шоҳин:

Диле, ки **гум шуда**, ҳаргиз наѐфтам асараш,

Бирав, сабо, ба ҳами турраи нигори ман аст [115-1, с.289]. таъбири **дил гум шудан** ба сурати ибораи масдарӣ – **гум шудани дил** омада, ки саҳеҳ нест. Ба мисли ҳамин қолаб, яъне **дил гум кардан** дар «Дар фарҳанги бузурги сухан» [129-4, 3269] истеъмол ѐфтааст.

Мисоли дигар:

Шусташ сару **шона кард мӯяш**,

Оина ниҳод пеши рӯяш [116-2, с.597].

Ин байт барои тафсири ибораи масдари **шона кардани мӯй** интиҳоб шудааст. Ин маънӣ низ дар шакли таркиби масдарӣ – **мӯй шона кардан** дода мешуд, сахетар мебуд. Мутаассифона, ин гуна ғалатҳо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» зиёд ба чашм меҳӯрад.

8. Дар байти дар ду маврид шоҳидоварда имлои як калима яқсон нест. Чунончи, калимаи арабии **матмах** (ҷойи баланд доштани назар) [105-2, с.276]; назаргоҳ [116-2, с.655] дар ин маврид:

Эй марази ин ниёзмандӣ

В-эӣ **матмаҳи** ин хаёлбандӣ [115-1, с.655].

дуруст аст, лекин дар мавриди барои эзоҳи калимаи **хаёлбандӣ** овардани он **матмах матла** [116-2, с.454] шудааст.

9. Дар шарҳи вожаҳои аз ашъори Шоҳин интиҳобгардида ҳам камбуди мушоҳида кардем. Байти:

Ту хуш ба падар нишину модар

Дар кунчи фироқу доғи **шавҳар** [116-2, с.557].

дар маънидоди калимаи **шавҳар** оварда шудааст ва шарҳ чунин аст: **шавҳар** марди зандор [116-2, с.557], ки тафсири муносиб нест.

Ба назари мо, ислоҳи нуқсонҳои «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва такмили маводи луғати он аз ҳисоби ганҷинаи вожагони осори адибони тоҷик, ки дар охири асри XIX ва ибтидои садаи XX ғайриҷаҳиш доштаанд, тақозои замони Истиқлол аст.

ХУЛОСА

Шамсиддин Шоҳин яке аз симоҳои намоёни адабиёти тоҷик дар интиҳои садаи XIX ва оғози садаи XX буда, бо осори назму насрии пурмуҳтавои худ ба вазъи забон ва адабиёти тоҷикии ин давр таъсири бузург расонидааст. Яъне ӯ аз нигоҳи такмили мавзӯҳо ва бозтоби ғановати таркиби луғавӣ, ба андешаи мо, дар миёни ҳамқаламони ҳеш мумтоз будааст. Хусусан, ганҷинаи луғати забони шоир бо фаро гирифтани мафҳумҳои гуногун, бо унсурҳои луғавии забони халқро дар бар доштан шоистаи таҳқиқу баррасист. Ҳангоми пажӯҳиши масъалаи манзури назар бардоштҳои мо ба ин сураат арзёбӣ гардидааст:

1. Забони ашъори шоир на танҳо инъикоскунандаи ганҷинаи вожаҳои айёми зиндагӣ фаъолиятҳои мебошад, балки аносири луғавии давраи аввали инкишофи забони тоҷикии порсии дариро дар бар дорад. Дар вазъияте, ки устод Шоҳин ба сар мебурд, забон моломол аз луғоти арабӣ буд. Назми Шамсиддин Шоҳин аз шеваи баёни давр эмин намондааст. Бо вучуди ин, дар сухани шоир таваҷҷуҳ ба фарҳанги миллии эҳсос мешавад. Рӯ овардани ӯ ба вожаҳои қадимаи тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ, ки дар эҷодиёти саромадони илму адаб ба қор рафтаанд ё дар гуфтори мардум роиҷ буданд, фикри моро собит месозад. Вақти мутолиаи «Куллийёт» ҳис кардем, ки устод Шоҳин нисбат ба муодилҳои иқтибосӣ ба калимаҳои тоҷикӣ, чун **бону, пӯзиш, жарф, гом, тихӣ, шигифт, басич // басеч** ва ғайра арҷ мегузоштааст [6-М].

2. Дар мавриди қорбурди унсурҳои омиёна аз ҷониби шоир назари худро бо така ба пажӯҳишҳои олимони Носирҷон Маъсумӣ, Раззоқ Ғаффоров, Саид Ҳалимов, Саидмурод Ҳочиев, Саидқул Сабзаев асоснок намудем. Ба ин натиҷа расидем, ки шоир аз унсурҳои забони халқ нисбат ба ҳамқаламҳои дигари замони худ бештар истифода кардааст. Ин амали адиб гувоҳи қаробати ӯ ба халқу ба гуфтори мардумӣ мебошад. Чуз аз вожаҳои тоҷикӣ дар ашъори Шоҳин калимаҳои ўзбекии дар доираҳои

адабии вақт маъмул ҳам истифода шудааст, ки ин далели барҷастаи падидаи иҷтимоӣ будани забон аст. Доираи истеъмоли онҳо қиёсан ба воҳидҳои луғавии тоҷикӣ маънидод гардидаанд [6-М].

3. Зарбулмасал ва мақолҳо яке аз воситаҳои ниҳоят пурқуввати тасвир буда, бадеияти забони шоир ва нависандаро баланд мебардоранд ва ин сабаби муассирии офарида ва дастрасии он ба халқ мегардад. Мусалламан, тавассути ин унсурҳои тасвир саргузашти мардум, таҷрибаҳои таърихии халқ «ба таври формулаҳои мухтасару образнок ва сермазмунӣ умумикардашуда» таҷассум меёбанд. Маълум гардид, ки Шохин дар ғазалиёти хеш аз зарбулмасалу мақолҳои халқӣ зиёд кор гирифта, дар баъзе мавридҳо онҳоро бо андаке дигаргунӣ ба қалам додааст. Абёти ба ҳукми андарзу мақолҳо даромада дар ««Куллийёт»»-и Шохин бисёр ба назар мерасад. Ба қадри фаҳму биниш онҳо ғирдоварӣ шудаву маридаи баррасӣ қарор гирифтанд [1-М].

4. Гурӯҳҳои луғавӣ ба шумули муродифу калимаҳои сермаъно ё (омонимҳо), ки мо онҳоро чун калимаҳои бисёрмаъно ҳам таъриф кардаем ва зидмаъно ё мутазод чун унсури муҳимми тасвир дар забоншиносӣ адабиётшиносӣ ба кор мераванд ва омили пурранг сурат гирифтани суҳан мешаванд. Ба ҳамин хотир донишмандон фармудаанд, ки синонимҳо, яъне муродифҳо ё вожаҳои ҳаммаъно имконият медиҳанд, ки эҷодкор бо вусъати доираи фикру муҳокимааш мақсадашро бо айнияти забони мафҳуму дилкаши бадеӣ баён кунад. Аз ҳамин ҷиҳат, забони ашъори устод Шамсиддин Шохин намунаи забони осори бадеии комил аст [4-М].

5. Равшании ифодаи фикр ва ҳунари суҳандонии устод Шохин ҳам бо истеъмоли вожа ва таркибҳои муродифӣ бисёр иртибот дорад. Ин гурӯҳи луғавӣ дар филологияи тоҷик, яъне забоншиносӣ адабиётшиносӣ то андозае омӯхта шуда бошад ҳам, аммо дар ин замина забони осори бадеӣ, хусусан назми классикӣ, маводи фаровон дорад ва баррасии пурратари он ба инкишофи вазъи забони тоҷикии муосир

мусоидат менамояд. Бо така ва таҳқиқи адабиёти илмӣ дастрас кӯшиш кардем, ки мавқеи истифодаи онҳоро дар назми шоир ба қалам диҳем. Мо ба ин натиҷа расидем, ки дар мавриди корбурди муродифҳо дар назми Шоҳин дигаргунӣ мушоҳида мешавад. Чунончи, **пушту паноҳ** аз чуфтҳои маъруфи адабиётанд, аммо дар байти Шоҳин истифодаи он бо тағйири ҷойи ҷузъҳо ба назар мерасад. Исм – ҷузъҳои арабии таркибҳои чуфт бо унсури номуайяний (-е) низ истеъмом ёфтаанд, монанди **назиреву мисоле**. Аз вижагиҳои истифодаи чунин таркибҳо мисоли зер аст: ҷузъи аввали таркиб бо воситаи грамматикӣ – бандаки хабарӣ (-ӣ) меояд ва он ба ҷузъи дуюм ҳам тааллуқ мегирад, аммо мазмунан қолаби муродифии чуфт нигоҳ дошта мешавад (Ҳама номиву такаббур, ҳама **ҷавриву тазаллум**) [4-М].

6. Дар фасли сермаъно ё омонимҳо қабл аз нишон додани ҷойгоҳи онҳо дар «Куллийёт»-и шоир оид ба воқеияти ин истилоҳ низ мулоҳиза баён шудааст. Дар ҷиҳати корбурди ин гурӯҳи луғавӣ аз ҷониби шоир мо ба ин натиҷа расидем, ки дар ашъори ӯ вожаҳои бисёрмаъноӣ ба истилоҳ «забонзади» осори адабӣ мавриди корбурд қарор гирифтаанд. Дар баробари ин, дар ганҷинаи вожаҳои устод Шоҳин бо далелҳои нодир ҳам вохӯрдан мумкин аст. Аз ҷумла, шоир иборае офаридааст, ки ҳар ду ҷузъи он бисёрмаъно аст, монанди **сари савдо (ӣ)**. Масалан, дар байти «Ман, ки дар пойи ту кардам **сари савдо**иро, Бохтам дар **сари савдо**ии ту муллоиро» калимаҳои **сар** ва **савдо** ба ду мафҳум омадаанд: **сар** ба маъниҳои узви бадани инсон ва **хин, ҳангом, вақт**. **Савдо (ӣ)** – шайдоӣ. Яъне **сари савдо(ӣ)** сари бошӯру ҳавову ҳавасбуда ва интиҳоби маъшукро аз пешаи муллоӣ афзал шуморидан [7-М].

7. Бахши дигари гурӯҳҳои луғавиро калимаҳои зидмаъно ё мутазод ташкил медиҳад. Пиромуни воқеияти ин истилоҳ ҳам мулоҳиза баён шудааст. Дар ин замина низ забони шоир басо пурбор аст. Нисбат ба ҳамқаламони замон адиб аз ин воситаи тасвир бештар кор гирифтааст.

Воқеан, барои гуногунрангии баён ва, албатта, бо талаби вазну оҳанги шеър чойи чузъхоро дар мисраъ тағйир дода ва онҳоро ба таври чудогона овардааст. Дар шеъри Шохин дар чуфти мутазодди **шоҳу гадо** ба чойи калимаи маъмули **шоҳ** вожаи **подшоҳ** омадааст: «Нахуст аз карам **подшоро** бубахш, Пас он гоҳ туфайлӣ **гадоро** бубахш». **Подшоҳу гадо** ва **гадову султон** муродифҳои чуфти зидмаъноҳои **шоҳу гадо** мебошанд, ки шоир онҳоро истифода кардааст. Як таркиби чуфт ба ду шакл – танҳо ва чамъ низ дар сухани шоир омадааст. Чунончи, **хоссу ом (м)** ва **ҳаввосу ом (м)**, ки ин гуна таркиб дар сухани дигар суханварон кам ба назар мерасад. Дар интиҳоби чузъҳои зидмаъно аз калимаҳои хосси услуби китобӣ ва гуфтугӯӣ истифода шудааст, ки ин тарзи баёни шоирро хосси забони ӯ арзёбӣ менамояд. Чунончи: **тағофул-тапа-тахт** (Бо ман **тағофул** ориву бо ғайр **тапа-тахт**, Эй баддимог бо ману бо ғайр **чуфту ток**) [4-М]; [7-М].

8. Боби сеюм бо фасли «Таҳлили баъзе калимаҳои ашъори Шамсиддин Шохин» оғоз меёбад. Аз ин унвон ҳам бармеояд, ки калимаҳои мавриди баҳс даста ё гурӯҳро ташкил намедиханд, аммо чун воҳиди фаъоли луғавӣ дар таърихи забони тоҷикӣ-форсӣ мустаъмал будаанд ва танҳо, вобаста ба дигаргуниҳои сиёсӣ, аз ибтидои асри XX ба баъд, дақиқан то давраи Истиқлоли кишвари маҳбубамон, чойи худро ба баробармаъноҳои иқтибосӣ додаанд. Вожаҳои **афсар, озмун, пӯзиш, гом, посух, шигарф, конун, омӯза, жарф, сомон** (додан) ва ғайра аз ин шуморанд. Калимаҳои мазкур бунёдан тоҷикиянд ва дар назми Шамсиддин Шохин чойгоҳи намоён доранд [6-М].

9. Устод Шохин калимаҳои арабиеро низ ба кор бурдааст, ки дар забони адабиёти классикӣ серистеъмол будаанд ва дар ибтидои садаи XX аз доираи корбурди забони тоҷикӣ хориҷ шуданд, аммо дар забонҳои форсӣ-дарӣ боқӣ монданд. Инҳо калимаҳои зеринанд: **сокит, илҳок, иттифок, (афтодан), ичтимоъ, масруф, таваккуъ, муътод** ва ғайра. Мавқеи маъноии калимаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ низ мавриди

баррасӣ карор гирифтааст. Барои мисол калимаҳои **таслим, таклиф, маърака, таҳрир, меҳнат, дағдаға, ғурфа муояна** таҳлил шудаанд. Доир ба калимаҳои арабии дар забони тоҷикӣ ва форсӣ маъноӣ муштаракдошта ҳам суҳан рондем. Аз вожаҳои иқтибосии арабӣ эҳёи луғатҳои поёнро дар замони Истиқлол, бо таъя ба маълумоти адабиёти илмӣ онҳоро ба тадқиқирифта таъйид намудаем, монанди **интиқол, қазия, ҷавоз, ҳулул, таҷдид, масир, низом, шомил, ибтикор, субот, мучаддад, мунташир, вуқуф, ҳифз** ва ғайра [5-М].

10. Устод Шамсиддин Шоҳин аз камшумортарин адибоне дар таърихи адабиёти тоҷик-форс ба шумор меравад, ки арзиши баланди суҳану шеърӣ худро эътироф доштааст ва онро ситоиш кардааст. Дар ин бора далелҳои зиёде дар рисола оварда шудааст.

Таркибҳои **фикр баланд будан, фикри муҳол, таъби ҳунарсанҷ, таъби карим** ва **муҳолиф, хирадтаъбони беимтиёз, рағи сактаи хирад, ҳоби фарруҳасар, давлати арҷманд, самъи шариф, димоғи хирад тоза гардидан, шоҳини маънишикор, таҳмин ба таҳқиқ пайванд ёфтаи, барғи ғайб рӯстан, базми беравнақ** ва садҳо мисоли дигар аз ибтикори суҳанофаринии шоир дарак медиҳанд.

11. Ҳангоми таҳқиқ эҳсос кардем, ки суҳани шоир, чун таҳсилдидаи мадраса ва толибилмони пешсаф, бе таъсири сарфу наҳви арабӣ намондааст. Аз ҷумла, ба маънии истилоҳи забоншиносии тоҷикии муосир – ассимилятсия, ки асли лотинӣ дорад, калимаи арабии **мудғамро** ба кор бурдааст, ки бо **идғом** ҳамреша аст: «**Мудғам** ҳарфе, ки дар ҳамчинси худ даромада бошад ва ба маънии пайваста ва дарҳамрафта... низ омада». Истилоҳи наҳвии дигаре, ки дар дастурҳои имрӯзаи мо истеъмол намеёбад, **ҷумлаи тавсиф** мебошад. **Иборат** дар назми адиб пурра ба маъноӣ **суҳан, гуфтор** омадааст (Мадор чашм зи мардум ба ҷуз **иборати зишт**) [2-М].

12. Назари шоир нисбат ба мусиқӣ ҳам қобили таваҷҷуҳ аст. Аз истифодаи вожаҳои баёнғари созҳои мусиқӣ, оҳангҳо ва дигар василаҳои

ба онҳо алоқаманд маълумамон гашт, ки ӯ дар баёни андеша бе бим, чун шахси озодандеш, кори эҷодиро пеш мебурдааст. Созҳои мусиқии маъруф дар замони ӯ низ номбар шудаанд. Дар баробари инҳо истилоҳҳои, ба мисли **думбак//тунбак, тутак** (най, найи хурд) ба чашм хурд, ки то даврони зиндагии шоир чандон роиҷ набудаанд. Муродифи калимаҳои **мизроб, нохунак – захмаро**, ки унвони воситаи навозиши асбоби мусиқӣ, монанди тор ё рубоб мебошанд, шоир бо сифат (**тарзахма**) овардааст. Худи калимаи **руд** низ бо сифат истеъмол ёфтааст, ки, ба фикри мо, вижаи қалами шоир мебошад (Бияфшор **тарзахма** бо **хушкруд**). Оҳангҳои зиёди «Шашмақом»-у «Дувоздаҳмақом» ҳам дар сухани шоир зикр ёфтаанд [7-М].

13. Дар ашъори Шоҳин нақши воситаҳои тасвири бадеӣ дар таркибсозӣ низ муассир аст. Хусусан, тавсифҳои, ки барои тасвири мафҳумҳои фалсафии мантиқӣ, мафҳумҳои табиӣ ва сиёсӣ иҷтимоӣ, сарватҳои табиӣ, инъикоси ҷогаҳи (зарфи) истеъмоли машрубот, дороиҳои равонӣ, табиат, хислат ва сурати инсон истифода шудаанд, дар шеърҳои шоир мавқеи хоса доранд. Он гуна ки мушоҳида кардем, Шамсиддин Шоҳин ба корбурди тавсифҳои тоҷикӣ чун **нозук, шохвор, арҷманд, гуҳарбор, нобовар, зарнигор, сарпӯш, чорасоз** бештар таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Истифодаи воситаи дигари тасвир – истиора ҳам дар қалами суҳанофарини шоир ҷилои тобнок дорад ва ба ҳусни баёни шоир ҳусн бахшидааст [2-М].

14. Ниҳоят, доираи истеъмоли луғатҳои истифодакардаи устод Шамсиддин Шоҳин дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба эътибор гирифта шуд. Зимни ташҳиси луғоти «Куллийёт»-и Шоҳин дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» баъзе байтҳои ғалатрафта низ тасҳеҳ шуданд, дар тафсири маъноӣ моддаи луғавӣ истеъмоли шохид маҳз аз Шамсиддин Шоҳин тавзеҳ ёфт, ба мақулаҳои луғавӣ бедалел, бо пешниҳоди мисол аз Шоҳин ҳам ишора кардем. Миқдори зиёди калимаҳои номбар

намудем, ки дар забони ашъори шоир омадаанд, аммо ҷойи онҳо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» холист [7-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Вобаста ба пажӯҳиши вижагиҳои таркиби луғавии забони ашъори устод Шамсиддин Шохин пешниҳодҳои зерин аз ҷониби соҳибрисола ироа мегардад:

1. Маводи ғирдоварда ва баррасишуда, дар маҷмӯъ, ба таҳқиқи пурратари вазъи забони адабии тоҷик дар охири садаи XIX ва ибтидои садаи XX мусоидат менамояд.

2. Хонанда аз тариқи қалами суҳанпардозии ин адиби хушзавқ бо имконоти баёни ҷасеҳи тоҷикӣ-форсӣ дастрасӣ пайдо хоҳад кард.

3. Вобаста ба нуқтаи мазкур ҳунари суҳанофаринӣ тавассути корбурди саноеи бадеӣ бидуни бо тақаллуфоти ҳунари рӯбарӯ шудан муяссар хоҳад шуд:

4. Аз ошноӣ бо ин пажӯҳиш ғановати забони халқ тавассути забони ашъори шоир бештар эҳсос мешавад.

5. Омӯзиши истилоҳҳои бақорбурдаи устод Шохин оид ба илму ҳунар дар даврони мо ҳам аҳаммият хоҳанд дошт.

6. Таҳқиқи забони ашъори шоир нишон дод, ки ҷойи бисёр моддаҳои луғавии истифодакардаи ӯ дар луғатномаҳо, аз ҷумла, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ», ҳолӣ аст. Маводи бадастовардаи мо ба тақмили ин фарҳанг, ки тақозои замон аст, мусоидат хоҳад кард.

7. Аз маводи диссертатсия дар заминаи таҳияи дастурҳои таълимӣ ва навиштани рисолаҳои илмӣ низ метавон истифода кард.

РҶҲАТИ АДАБИЁТ

I. Осори илмӣ:

А) Рӯхати адабиёти истифодашуда

1. Айнӣ, С. Кулӣёт / [Матн] / С. Айнӣ. Ҷилди 11, китоби якум. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 507 с.
2. Абдуллоев, А. Шоҳини сухан [Матн] / А. Абдуллоев // Газетаи муаллимон, 1984. – 24 март.
3. Амирзода, С. Фирдавсӣ ва Шоҳин / С. Амирзода // Суханшиносӣ. Маҷмуаи илмӣ, 2018, №3. – С. 55 - 72.
4. Анварӣ, С. Арзиши бадеии сухан [Матн] / С. Анварӣ. –Душанбе: Адиб, 2017. – 156 с.
5. Анварӣ, С. Вожаҳои низомӣ дар «Шоҳнома» [Матн] / С. Анварӣ. – Душанбе: Маориф, 1994. – 120 с.
6. Анварӣ, С. Беғараз чун шуд сухан / С.Анварӣ // Омӯзгор, 2023. – 12 январ.
7. Анварӣ, С. Табаров Х. Сухани Ҳоҷӣ Ҳусайн ва «Фарҳанги забони тоҷикӣ» / С. Анварӣ, Х. Табаров // «Ахбор»-и АИҶТ, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ, 2008, №2. – С. 104 - 107.
8. Апресян, Ю. Д Проблема синонима [Текст] Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания.– М., 1957, №6 . – С. 84 – 88.
9. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос [Матн] (Калимаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ) / Т Бердиева.– Душанбе, 2010.–127 с.
10. Бобоев, Ю. Назарияи адабиёт. Мукаддимаи адабиётшиносӣ. Қисми 1 [Матн] . / Бобоев .–Душанбе: Маориф, 1987.– 320 с.
11. Гулназарзода, Ж. Низомии маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ / [Матн] Ж Гулназарзода.–Душанбе, 2022.–332 с.
12. Гулназарзода, Ж. Чанд вижагии маъноӣ ва услубии феълҳо дар достони «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Шамсиддин Шоҳин / Ж. Гулназарзода. Забон–рукни тоат. Маҷмуаи илмӣ.– Душанбе, 2022.– С. 26 - 31.
13. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1 [Матн] / Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш. 1985.– 356с.

14. Ғаффоров, Р. Калимаҳои антонимӣ ва хусусияти услубии онҳо / Р. Ғаффоров. // Мактаби советӣ, 1972, №2. – С. 26 - 29.
15. Ғаффоров, Р. Забон ва услуби романи «Одамони ҷовид» –и Раҳим Ҷалил [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе. 1960 – 223 с.
16. Ғаффоров, Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 226 с.
17. Ғаффоров, Р. Революцияи Октябр ва инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 88 с.
18. Ғафуров, Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 976 с.
19. Донишномаи забони тоҷикӣ [Матн] – Душанбе: Сарредаксияи илмӣ ва Энциклопедияи илмӣ тоҷик. – 2022. – 680 с.
20. Дӯстзода Ҳ. Ҷ. Мундариҷаи маъноии воҳидҳои фразеологӣ ва нақши воситаҳои тасвири бадеӣ дар ташаккули он [Матн] / Ҳ. Ҷ. Дӯстзода. – Душанбе, 2023 . – 144 с.
21. Забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Қисми 1 [Матн] // Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олӣ. – Душанбе: Маориф, 1982. – 462 с.
22. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ [Матн] // Ҷамъкунанда ва тартибдиҳанда Воҳид Асрорӣ . – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1956 . – 100 с.
23. Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 400 с.
24. Ибрагимов, С. Языковые особенности произведений Кары Рахматулло Возеха [Текст] / С. Ибрагимов. – Душанбе, 1974. – 25 с.
25. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 187с.
26. Кожевникова, Н. А. Словоупотребление в русской поэзии начала XX века [Матн] / Н.А. Кожевникова. – М.: Наука, 1986. – 253 с.

27. Кабиров, Х.Ш. Султони мулки сухан / Х.Ш. Кабиров. – Душанбе, 2011. – 150 с.
28. Кабиров, Ш. Хусусиятҳои лексикӣ «Таърихи Бадахшон» [Матн] / Ш. Кабиров. – Душанбе, 1984. – 174 с.
29. Кабиров, Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор [Матн] / Ш. Кабиров. – Душанбе: МДМТ, 2021. – 320 с.
30. Касимов, О. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулқасима Фирдавси [Текст] / О.Касимов. – Душанбе: Дониш, 2016. – 346 с.
31. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Қисми 1. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни мактабҳои олии [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
32. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ - тоҷикӣ Сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар Тоҷикистон, 2011. – 385 с.
33. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 268 с.
34. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш [Матн] / Маъсумӣ Н. – Душанбе: Дониш, 1976. – 73 с.
35. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1 [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 241 с.
36. Мирзоев, А. Забони адабии классикӣ ва муносибати он бо забони имрӯзаи тоҷик [Матн] / А. Мирзоев // Шарқи сурх, 1949 №4. – С. 7 - 15.
37. Мирзоев, А. Зарбулмасалҳои тоҷикӣ [Матн] / А. Мирзоев. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1940. – 87 с.
38. Мирзозода, Х. Адабиёт аз нуқтаи назари ҳаёт [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 273 с.
39. Муҳаммадиев, М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1968. – 64 с.
40. Муҳаммадиев, М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1962. – 162 с.

41. Муҳаммадиев, М., Талбакова, Ҳ., Нурмаҳмадов, Ю. Лексикаи забони адабии тоҷик [Матн] /М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмуҳаммадов. – Душанбе, 1997. –192 с.
42. Муҳаммадиев, М. Омоним ва антонимҳои забони тоҷикӣ /М. Муҳаммадиев // Маориф ва маданият, 1962. – 5 июл.
43. Муллоаҳмад, М. Халқияти осори Шамсиддин Шохин / М. Муллоаҳмад // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ. – Душанбе, 2018. – С. 39 - 47.
44. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
45. Назриев Ч. Шамсиддин Шохин – суҳанвари забардасти тоҷик [Матн] / Ч. Назриев // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ . – Душанбе, 2018. – С. 26 - 37.
46. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, ғароиш ва дурнамо [Матн]/ С. Назарзода. – Душанбе: Эр – граф, 2013. – 371 с.
47. Набиева, Р. Язык «Таърихи салотини манғития» Мирзо Азима Сомӣ [Текст] / Р.Набиева – Душанбе, 1973. – 173 с.
48. Набизода, С., Бобомуродов Ш., Сабзаев С. Забони тоҷикӣ барои синфи V. Китоби дарсӣ [Матн] / С. Набизода, Ш. Бобомуродов, С. Сабзаев. –Душанбе: Маориф, 2023. – 255 с.
49. Нуров , Н. Н. Шамсиддин Шохин – шоире аз мактаби пайравони Бедил [Матн] / Н. Н. Нуров // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ. – Душанбе, 2018. С. 94 – 105.
50. Насрулло, Имомӣ. Забон, шеър ва вожагон [Матн] , Имомӣ Н. // Ошно. – Техрон, 1374 ҳ. Соли аввал , шумораи 5. – С. 32 – 39.
51. Олимов, К. Иқдоми тозае дар фарҳангшиносӣ [Матн] / К. Олимов // Адабиёт ва санъат. –2021. –14 октябр.
52. Олимҷонов, М. Хусусиятҳои луғавию услубии насри таърихӣ (дар асоси эҷодиёти Сотим Улуғзода) [Матн] / М. Олимҷонов. –Хучанд: Нури маърифат, 2011. –152 с.

53. Раҳмон Эмомалӣ Мусаннифи таърихи пурфочиаи халқ [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон // Адабиёт ва санъат. – Душанбе, 2021 . – 23 сентябр.
54. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат–ҳастии миллат. Китоби II [Матн] / Э.момалӣ Раҳмон. –Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
55. Рубинчик, Ю. Н. Основы фразеологии персидского языка [Матн] / Ю. А. Рубинчик. –М: Наука, 1981. –275 с.
56. Саидчаъфаров, Ш. Шоири нозукхаёл / Ш. Саидчаъфаров // Роҳи ленинӣ. – Кӯлоб, 1984. – 8 феврал.
57. Саломов, М. Вижагиҳои ғазалиёти шоирони асрҳои XII–XIV (Таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию луғавӣ) [Матн] / М. Саломов. – Душанбе, 2018. –354 с.
58. Сабзаев, С. Забон ва сабки баёни Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ [Матн] / С. Сабзаев. – Душанбе: Ирфон, 2014. – 520 с.
59. Сабзаев, С. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар [Матн] / С. Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80 с.
60. Саидзода, З. Истиқлоли давлатӣ ва гиромидошти забони модарӣ [Матн] /З. Саидзода. – Душанбе: Контраст, 2013. –156 с.
61. Сороколетов, Ф. П. История военной лексики в русском языке (XI–XVII вв.) [Текст] / Ф.П.Сороколетов. –Л.: Наука, 1970. – 384 с.
62. Степанов, Г. В. Язык, литература, поэтика [Текст] / Г. В. Степанов. –М.: 1988. – 382 с.
63. Султон, Мирзо Ҳасан. Забони гӯё ва поё [Матн] /Ҳасан, М. С. – Душанбе: Дониш, 2018. –230 с.
64. Томашевский, Б. В. Стилистика и стихосложение [Текст] / Б. В. Томашевский .// –Л.: Учпедгиз, 1983. – 288 с.
65. Темурова, М. Вижагиҳои забонӣ ва қофия дар ғазалҳои Шамсиддин Шохин [Матн] / М. Темурова // Суханшиносӣ. Маҷаллаи илмӣ. – Душанбе, 2018 . – С. 124 -132 с.
66. Тоирзода , А. Р. Вожасозии исм дар осори Шамсиддин Шохин [Матн] / А. Р. Тоирзода . – Душанбе: ҶДММ «Хирадмандон», 2025. – 185 с.

67. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Тоҳирова. – Душанбе, 1967. –187 с.
68. Табаров, Х.Н. Ҳочӣ Ҳусайн –шоири суханофарин [Матн] / Х. Н. Табаров. –Душанбе, 2012. – 176 с.
69. Талбакова, Ҳ. Дурахши маънӣ /Ҳ. Талбакова // Мунтахаби мақолаҳои илмӣ. – Душанбе, 2013. –132 с.
70. Хусрави, Фаршедвард. Дар бораи адабиёт ва нақди адабӣ / 66. Фаршедвард. – Техрон: Амири Кабир, 1363 ҳ. –985 с.
71. Хоркашев, С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. –Душанбе, 2014. –106 с.
72. Ҳочаев, Д.Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна [Матн] / Д. Ҳочаев. – Душанбе: Диловар, 1998. – 149 с.
73. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри х) [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе, 1979. – 94 с.
74. Ҳалимов, С. Баъзе хусусиятҳои забони осори манзум дар асрҳои XIII-XIV [Матн] / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Масъалаҳои тоҷик. Маҷмуаи мақолаҳои. –Душанбе, 1990 . – С. 85 - 93.
75. Ҳалимов, С. Осор. Ҷилди I [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе: ҶДММ Суфра, 2022. – 232 с.
76. Ҳалимов, С. Осор. Ҷилди II [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе: ҶДММ Суфра, 2022.– 596 с.
77. Ҳалимов, С. Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / С. Ҳалимов . – Душанбе: Ирфон, 1974. – 111 с.
78. Ҳасанов, А. Вожаҳои куҳан дар лаҳҷаи Ҳучанд [Матн] / А. Ҳасанов// Рӯдакӣ. Фаслномаи адабӣ - фарҳангии роҷзании фарҳангии ҶИЭ дар Тоҷикистон, шумораи 14 баҳори 2007. – С. 41-52.
79. Ҳасанзода, А. Асолати забон ва маҳорати баён [Матн] / А. Ҳасанзода. –Хучанд: Ношир, 2018. –515 с.

80. Ҳомидов, Д. Баъзе хусусиятҳои луғавии «Бозии тақдир» - и Ҷонибеки Ақобир [Матн] /Д. Ҳомидов // Забон –руки тоат. Маҷмуаи илмӣ. – Душанбе, 2002. – С. 80-92.
81. Ҳоҷиев, С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX [Матн] / С. Ҳоҷиев. – Душанбе: Дониш, 1987. – 167 с.
82. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Ирфон, 1973. – 256 с.
83. Ҷуразода, Ш. Лексико–грамматикӣ ҷузъҳои «Маънавии маънави» Ҷалолӣдина Рӯми [Текст] / Ш. Ҷуразода. –Душанбе, 1988. –146 с.
84. Шарифов, Х. Қаломӣ бадеъ [Матн] /Х.Шарифов. –Душанбе: Маориф, 1991. –160 с.
85. Эҳсон, С. Таҳкурӯӣ боӣд муштаҳам бошад [Матн] / С. Эҳсон // Омӯзгор, 2017. –11 май.

II. фарҳангҳо:

86. Айни, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик Қулӣёт. Ҷилди 12. [Матн] / С. Айни – Душанбе: Ирфон, 1976. – 565 с.
87. Абдуҷабборӣ, Ш. (А. Сурӯш). Фарҳанги ашъори Қамолӣ Ҳуҷандӣ [Матн] / Ш. Абдуҷаббор (А. Сурӯш). – Ҳуҷанд: Ҳуросон, 2015. – 736 с.
88. Амон, Нурув. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Нурув А. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368 с.
89. Амон, Нурув. Мулҳақот бар Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 3 [Матн] / – Душанбе: Адиб, 1989. –304 с.
90. Бобомуроодов, Ш., Муминон А. Луғати мухтасари қалимасозии забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Бобомуроодов, А. Муминон. – Душанбе, 1983. – 120 с.
91. Бобомуроодов, Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] / Ш. Бобомуроодов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016.– 428 с.

92. Бурҳон, Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. Ҷилди аввал [Матн] / Муҳаммадхусайн Бурҳон. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
93. Бурҳон Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. Ҷилди дувум [Матн] / Муҳаммадхусайн Бурҳон. – Техрон: Амири Кабир, 1362 ҳ. – 550 с.
94. Восканян, Г.А. Русско - персидский словарь [Текст] / Г. А. Восканян. – М.: Русский язык, 1986. – 832 с.
95. Гулназарова, Ж. Луғати феълҳои «Баҳористон» - и Абдуррахмони Ҷомӣ [Матн] / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2014. – 95 с.
96. Гуломхусайн, Садрии Афшор, Насрин Ҳаками, Настаран Ҳакамӣ. Фарҳанги форсии имрӯз [Матн] / А. С. Гуломхусайн, Ҳакамӣ Н., Ҳакамӣ Н. – Техрон : Муассисаи наشري Калима, 1377 ҳ. – 1239с.
97. Даль, Владимир. Толковый словарь русского языка. Том 11 [Текст] / В. Даль. – М., 1955. –778 с.
98. Доро, Начот. Фарҳанги Доро. Ҷилди 1 [Матн] / Н. Доро . – Душанбе, 2021. –658 с.
99. Доро, Начот. Фарҳанги Доро. Ҷилди II [Матн] / Н. Доро. – Душанбе, 2021. – 698 с.
100. Кабиров, Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ [Матн] / Ш. Кабиров. –Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.
101. Капранов, В. А., Николаев И.Л., Халилов А. Х. Луғати мухтасари русӣ - тоҷикӣ ва тоҷикӣ -русии синонимҳо [Матн] / В. А. Капранов, И. Л. Николаев, А.Х. Халилов. –Душанбе: Маориф, 1985. – 80 с.
102. Киселёва, Л.Н., Николайчик В.И. Дари-русский словарь [Текст] / Л. Н. Киселёва В.И., Николайчик. – М.: Русский язык, 1978. – 744 с.
103. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
104. Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ. Ғиёс -ул - луғот . Ҷилди 1 [Матн] / Ромпурӣ Ғиёсиддин Муҳаммад. –Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
105. Муҳаммад Ғиёсиддини Ромпурӣ. Ғиёс -ул - луғот . Ҷилди 2 [Матн] / Ромпурӣ Ғиёсиддин Муҳаммад. –Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
106. Муҳаммад Ҳиндушоҳи Наҳҷувонӣ. Сиҳох - ул - фурс [Матн] /

- Нахҷувонӣ Муҳаммад Ҳиндушоҳ. – Душанбе: Паёми ошно, 2021. – 406 с.
107. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсии Муин [Матн] / М. Муҳаммад. – Теҳрон: Раҳнамо, 1387 ҳ. – 1280 с.
 108. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1993. – 273 с.
 109. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳо [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1985. – 80 с.
 110. Персидско -русский словарь . Том. 1 [Текст] .– М.: Русский язык, 1985. – 800 с.
 111. Персидско -русский словарь . Том. 11[Текст] . – М.: Русский язык, 1985. – 864 с.
 112. Сирочиддин, Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят [Матн] / Алихони Орзу Сирочиддин. – Душанбе, 1992.–288 с.
 113. Талбакова, Ҳ. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик [Матн] / Ҳ. Талбакова. – Душанбе, 2000. – 129 с.
 114. Узбекско - русский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1959. – 840 с.
 115. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 [Матн] / .–М.: Советская энциклопедия, 1969. – 952 с.
 116. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 [Матн] /. – М.: Советская энциклопедия, 1969. –952 с.
 117. Фарҳанги ибораҳои халқӣ [Матн] / Мураттиб Р. Абдуллозода. – Душанбе: Адиб, 1988. – 400 с.
 118. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома» [Матн] / Тартибдиҳанда И. Ализода. – Душанбе: Адиб, 1992. – 496 с.
 119. Фарҳанги мукаммали забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 [Матн] / – Душанбе: Шарқи озод, 2011. – 832 с.
 120. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ [Матн] / –Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги фарсӣ - тоҷикӣ, 2006. –814 с.
 121. Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / Мураттибон М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев. –Душанбе: Пажӯҳишгоҳи

фарҳанги форсӣ - тоҷикии Сафорати Ҷумҳурии Исломии Эрон дар Тоҷикистон, 2012. – 946 с.

122. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик (Фарҳанги фразеологӣ). Ҷилди 1 [Матн] / Тартибдиҳанда М. Ҷозилов. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 952 с.
123. Фарҳанги низом Ҷилди 4 [Матн] / Таълифи Сайид Муҳаммад Алӣ. – Техрон: ширкати Дониш, 1364 ҳ. – 519 с.
124. Фарҳанги масодири забонҳо ва ғуёишҳои эронии Тоҷикистон /Таълифи М. Қосимӣ, А. Мирбобоев. Дар ду ҷилд [Матн]. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи фарҳанги форсӣ- тоҷикии Сафорати ҶИЭ дар Тоҷикистон, 1997. –214 с.
125. Ҳусейнов, Х., Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов, К. Шукурова. – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.
126. Ҳасан, Амид. Фарҳанги форсии Амид [Матн] / А. Ҳасан. – Техрон: Амири Кабир, 1362 ҳ. – 1144 с.
127. Ҳасан, Анварӣ. Фарҳанги бузурги суҳан [Матн] / Анварӣ Ҳ. Дар 8 ҷилд. –Техрон: Суҳан, 1381. – 36288 с.
128. Ҳасан, Анварӣ. Фарҳанги бузурги суҳан. Ҷилди I [Матн] / Анварӣ Ҳ. – Техрон: Суҳан, 1381. – 699 с.
129. Ҳасан, Анварӣ. Фарҳанги бузурги суҳан. Ҷилди IV [Матн] / Анварӣ Ҳ. – Техрон: Суҳан, 1381. – 3795 с.
130. Ҳасан, Анварӣ. Фарҳанги бузурги суҳан. Ҷилди V [Матн] / Анварӣ Ҳ. – Техрон: Суҳан, 1381. – 5136 с.
131. Ҷӯраев Ғ., Фатҳуллоев С. Луғати калима ва истилоҳоти нав [Матн]/ Ғ. Ҷӯраев, С. Фатҳуллоев. – Душанбе: Ирфон, 2003. –192 с.
132. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 3 [Матн] . – Душанбе: Сарредакцияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1981. – 639 с.
133. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 4 [Матн] . – Душанбе: Сарредакцияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1983. – 640 с.
134. Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 8 [Матн] . – Душанбе: Сарредакцияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик, 1988. – 592 с.

135. Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик [Матн]. –Душанбе:
Сарредакцияи илмӣи энциклопедияи советӣи тоҷик, 1989. – 560 с.

III. сарчашмаҳо:

136. Айнӣ, С. Намунаи адабиёти тоҷик [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе:
Адиб, 2010. – 448 с.
137. Камоли, Хучандӣ. Девон. Ҷилди 1. [Матн] / Хучандӣ К. –Душанбе:
Ирфон, 1983. –560 с.
- Мирзозода, Х. Шамсиддин Шоҳин [Матн] / Х. Мирзозода. –Душанбе,
2021. –266 с.
139. Низомии Ғанҷавӣ. Куллийёт. Ҷилди 2 [Матн] / Ғанҷавӣ Низимӣ.
–Душанбе: Ирфон, 1982. – 368 с.
140. Носири, Хусрав. Девон / Хусрав Н. Муқаддимаи Сайид Ҳасан
Тақизода. – Техрон: Симои дониш, 1378х. – 816 с.
141. Соиб. Мунтахабот [Матн] / Мураттибон З. Аҳрорӣ, Ш. Лоик.
– Душанбе: Ирфон, 1980. – 704 с.
142. Ҳодизода, Р. Шоҳин [Матн] / Р. Ҳодизода. –Душанбе: Дониш, 1974.
–144 с.
143. Ҳодизода, Р. ... Адабиёти тоҷик. Асрҳои ХҶ – ХҶ ва ибтидои асри
ХХ [Матн] / Р. Ҳодизода. – Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с .
144. Шамсиддин, Шоҳин. Ашъори мунтахаб (бо хатти форсӣ) [Матн] /
Шоҳин Ш. – Сталинобод: 1959. – 442 с.
145. Шамсиддин, Шоҳин. Куллийёт [Матн] / Шоҳин Ш. – Душанбе:
Адиб, 2006. – 640 с.
146. Шамсиддин, Шоҳин. Девони ашъор [Матн] / Шоҳин Ш. – Душанбе:
Дониш, 2018. – 284 с.
147. Шамсиддин, Шоҳин. Лайлӣ ва Маҷнун [Матн] / Шоҳин Ш.
–Душанбе: Дониш, 2018. – 162 с.

**Б) РЎЙХАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ
ИЛМӢ ДОИР БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ**

**I. Таълифоти муаллиф дар мачаллаҳои илмӣ тақризшавандаи
Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии
Тоҷикистон**

[1-М]. Шоева Г. Истифодаи воҳидҳои фразеологӣ ва зарбулмасалу мақол дар ашъори Шамсиддин Шохин [Матн] /Г. Шоева // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав [мачаллаи илмӣ]. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. — Бохтар, 2119. — №1/4 [68]. — С. 90-94.

[2-М]. Шоева Г. Чойгоҳи мафҳуми сухан ва вожаҳои баёнғари он дар ашъори Шоҳин [Матн] / Г. Шоева // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав [маҷаллаи илмӣ]. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. — Бохтар, 2022. — №1/2 [98]. — С. 61-64.

[3-М]. Шоева Г. Чойгоҳи луғати осори Шохин дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» [Матн] / Г. Шоева // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе, 2022. – №1 [266]. – С. 289-293.

[4-М]. Шоева Г. Ҳунари Шамсиддин Шохин дар қорбурди муродифҳо [Матн] / Г. Шоева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. — Душанбе, 2023. — № 9. — С. 111- 119.

[5-М]. Анварӣ С., Шоева Г. Вожаҳои иқтибосии баёнғари мафҳуми сухан [Матн] / С. Анварӣ, Г. Шоева // «Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. — Душанбе, 2023. — № 3 [104]. — С. 93- 99.

[6-М]. Анварӣ С., Шохзода Г. Ҳавзаҳои забонӣ ва таҳаввулотӣ
луғавию маъноии вожаҳо/ Матн / С. Анварӣ, Г. Шохзода // «Паёми
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.
– Душанбе, 2025. – №4(117) – 190 с. – С. 22- 27.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[7-М]. Шоева Г. Вожаҳои бисёрмаъно дар ашъори Шамсиддин Шохин [Матн] / Г. Шоева // Забон — ҳастии миллат (маҷмуи мақолаҳои конференсияи ҷумҳуриявии «Масъалаҳои мубрами луғатшиносии тоҷик: мушкилот ва дурнамо». Бахшида ба 80-солагии номзоди илми филология, дотсент Ҳуснигул Талбакова). — Душанбе, 2023. — 22 декабр. — С. 123—130.

[8-М]. Шоева Г. Истифодаи унсурҳои забонии тасвир дар шеъри Шамсиддин Шохин [Матн] / Г. Шоева // Конференсияи ҷумҳуриявии «Масъалаҳои услубшиносӣ ва ҳусни баён: мушкилот ва дурнамо» бахшида ба 100-солагии номзоди илми филология, дотсент Худойдод Ҳусейнов. Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. — Душанбе, 2024. — 29 октябр.

[9-М]. Шохзода Г. Нақши воситаҳои тасвир дар таркибсозии забони ашъори Шамсиддин Шохин [Матн] / Г. Шохзода // Конференсияи байналмилалӣ илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Саҳм ва нақши Муҳаммад Закариёи Розӣ дар таърихи тамаддуни башарӣ», бахшида ба 1160-солагии донишманди бузург. — Бохтар, 2025. — С. 337—343.